ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼

ਲੇਖਕ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਸਹਾਇਕ

ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ

ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ

ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼

ਲੇਖਕ
ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਸਹਾਇਕ
ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ
ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ
ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

GURU GRANTH SANKET KOSH *(Punjabi)*

Compiled by
PYARA SINGH PADAM
Punjabi University, Patiala

ISBN: 81-7380-672-1

2009
ਕਾਪੀਆਂ : **1100**
ਮੁੱਲ : **200.00**

Laser Type Setting: Rahul Computers, Sheranwala Gate, Patiala.

ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਖਹਿਰਾ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ
ਅਤੇ ਮੈਸ: ਆਨੰਦ ਸੰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁਦ੍ਰਿਤ।

ਤਤਕਰਾ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ix

ਉ

ਉਗ੍ਰਸੇਨ 1
ਉਜੂ 1
ਉਡੀਸਾ 2
ਉਦਾਸੀ 3
ਉਨਮਨਿ 3
ਊਧੌ 4
ਓਅੰਕਾਰ 4
ਓਅੰਕਾਰ (ਬਾਣੀ) 5

ਅ

ਅਉਧੂਤ 7
ਅਸਟ ਸਿਧਿ 7
ਅਸਟ ਧਾਤੂ 8
ਅਸਟਪਦੀ 8
ਅਸਟਮੀ 8
ਅਸਿ 9
ਅਸੁਰ 9
ਅਸੁਮੇਧ 10
ਅਹੱਲਿਆ 11
ਅਹੋਈ 12
ਅਕ੍ਰੂਰ 12
ਅਗਨਿ 13
ਅਜ 13
ਅਜਰਾਇਲ 14
ਅਜਾਮਲ 15
ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ 15
ਅਠਾਰਹ ਸਿਧੀਆਂ–ਦੇਖੋਅਸਟਸਿਧਿ 15
ਅਠਾਰਹ ਪੁਰਾਣ 15
ਅਥਰਵ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ 16
ਅਨਹਤ ਨਾਦ 17
ਅਨੰਦ (ਬਾਣੀ) 17
ਅਪਸਰਾ 18
ਅਪਰਸ 18
ਅਬਦਾਲ 19
ਅਭੀਚ 19
ਅਮਰਦਾਸ (ਗੁਰੂ) 20
ਅਮਰਾਪਦ–ਦੇਖੋ ਚਉਥਾ ਪਦ 20
ਅਰਜਨ 20
ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਗੁਰੂ) 21
ਅਰੁਣ 22
ਅਰਧਉਰਧ 22
ਅਲਾਹੁਣੀ 23
ਅਵਸਥਾ 23
ਅਵਤਾਰ 24
ਆਈ ਪੰਥ 24
ਆਸਨ–ਦੇਖੋ ਚਉਰਾਸੀਹ ਆਸਣ 25
ਆਸ਼੍ਰਮ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮ 25
ਆਸਾ 25
ਆਸਾਵਰੀ 25
ਆਗਮ ਨਿਗਮ 25
ਆਤਮਾ 26

ਆਦਮ 26
ਆਰਤੀ 27
ਆਵਾਗਾਉਣ 27
ਅੰਸ਼ਾਵਤਾਰ (ਦੇਖੋ ਅਵਤਾਰ) 28
ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ 28
ਅੰਗਿਰਾ (ਰਿਸ਼ੀ) 29
ਅੰਜੁਲੀ 29
ਅੰਬ੍ਰੀਕ 29
ਅੰਮ੍ਰਿਤ 31
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 31

ੲ

ਇੰਦ੍ਰ 32
ਇੜਾ 33
ਈਦ 33
ਏਕਾਦਸੀ ਬ੍ਰਤ 33

ਸ

ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ 35
ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ 35
ਸਹਸਬਾਹੁ 36
ਸਹਜਪਦ–ਦੇਖੋ ਚਉਥਾ ਪਦ 36
ਸ਼ਕਤੀ–ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤਿ ਤੇ ਸਾਕਤ 36
ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ–ਦੇਖੋ ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 36
ਸਚਖੰਡ–ਦੇਖੋ ਖੰਡ 37
ਸਤਾ ਬਲਵੰਡ 37
ਸਤਿਸੰਗ 37
ਸਤਿਗੁਰੂ 38
ਸਤਿਜੁਗ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ 38
ਸਤੀ 38
ਸਦੂ 40
ਸਧਨਾ 40
ਸਨਕਾਦਿ 40
ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ 41
ਸਮਾਧਿ 41
ਸਰਸਵਤੀ (ਨਦੀ) 42
ਸਰਮ ਖੰਡ–ਦੇਖੋ ਖੰਡ 42
ਸਰਾਧ 43
ਸਰੀਅਤ 43
ਸੁਤਿ 43
ਸਲਜ 44
ਸਲੋਕ 44
ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ 44
ਸਵਯੇ 45
ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ–ਦੇਖੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ 45
ਸਾਕਤ 45
ਸਾਮ–ਦੇਖੋ ਚਾਰਵੇਦ 46
ਸਾਰੰਗ 46
ਸਾਰਦਾ 47
ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ 47
ਸਿਧ–ਦੇਖੋ ਚਉਰਾਸੀਹ ਸਿੱਧ 47
ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ 47
ਸਿਧਿ–ਦੇਖੋ ਅਸਟਸਿਧੀ 48
ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ 48
ਸਿਰੀ 49
ਸ਼ਿਵ 49
ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤਿ 50
ਸੀਤਲਾ 51
ਸੀਤਾ 51
ਸੁਕ (ਸੁਖਦੇਵ) 52
ਸ਼ੁਕ੍ਰ 53
ਸੁਖਮਨਾ 53
ਸੁਖਮਨੀ (ਬਾਣੀ) 53
ਸੁਚਜੀ ਦੇਖੋ ਕੁਚਜੀ–ਸੁਚੱਜੀ 54
ਸੁੰਦਰ 45

ਸੁਦਾਮਾ 54
ਸੁੰਨਤਿ 55
ਸੁਮੇਰ 55
ਸਵਰਗ 56
ਸੁਲਹੀ 57
ਸੂਹੀ 57
ਸੂਤਕ 57
ਸੂਰਜ 57
ਸੂਰਦਾਸ 58
ਸ਼ੇਸਨਾਗ 59
ਸੇਵਾ 59
ਸੈਣ 60
ਸ਼ੈਤਾਨ 60
ਸੋਰਠਿ 61
ਸੋਲਹਸ਼ਿੰਗਾਰ 61
ਸੋਲਹਕਲਾਂ 61
ਸੋਲਹੇ 62
ਸ਼ੰਕਰ-ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ 62
ਸੰਗਮ-ਦੇਖੋ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ 62
ਸੰਡਾਮਰਕਾ 62
ਸੰਧਿਆ 63
ਸੰਨਿਆਸੀ 63
ਸੰਮਨ 64

ਹ

ਹਕੀਕਤ 65
ਹੱਜ 65
ਹਠ ਜੋਗ-ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ 65
ਹਦੀਸ 65
ਹਨੁਮਾਨ 66
ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ (ਗੁਰੂ) 66
ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ 67
ਹਰਨਾਖਸ਼ 68
ਹਰਿਬੰਸ (ਭੱਟ) 69
ਹਰੀਚੰਦ 69
ਹਲਾਲ 70
ਹਾਹਾ ਹੂ ਹੂ 70
ਹਾੜੰਬਾ-ਦੇਖੋ ਮਗਹਰ 70
ਹਿੰਡੋਲ-ਦੇਖੋ ਬਸੰਤ 70
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 70
ਹਿੰਦੂ 71
ਹਿਮਾਚਲ 71
ਹੋਮ ਜੱਗ 72
ਹੋਲੀ 72

ਕ

ਕਸਤੂਰੀ 74
ਕਸੁੰਭਾ 74
ਕੱਛ (ਅਵਤਾਰ) 75
ਕਜਲੀ ਬਨ 75
ਕਤੇਬ 76
ਕਦੂਰੀ 76
ਕਪਾਲ 77
ਕਪਿਲ (ਰਿਸ਼ੀ) 77
ਕਪਿਲਾ-ਦੇਖੋ ਕੈਲੀ 78
ਕਬੀਰ 78
ਕਮਲਾ-ਦੇਖੋ ਲੱਛਮੀ 79
ਕਰਹਲੇ 79
ਕਰਤਾਰਪੁਰ 79
ਕਰਮ 80
ਕਰਮਖੰਡ-ਦੇਖੋ ਖੰਡ 80
ਕਰਾਮਾਤ 80
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ 81
ਕਲਜ ਭੱਟ 83
ਕਲਪਤਰੁ 83
ਕਲਿਆਨ 84

ਕਾਂਸ਼ੀ 84
ਕਾਜ਼ੀ 85
ਕਾਂਤੀ 86
ਕਾਨ੍ਹ–ਦੇਖੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ 87
ਕਾਨੜਾ 87
ਕਾਪੜੀਆ 87
ਕਾਫ਼ੀ 88
ਕਾਬਲ 88
ਕਾਬਾ 89
ਕਾਮ 89
ਕਾਮਧੇਨ 90
ਕਾਲਜਮਨ (ਕਾਲਯਵਨ) 91
ਕਾਲਨੇਮ 91
ਕਾਲੀ (ਦੇਵੀ) 92
ਕਾਲੀ (ਨਾਗ) 92
ਕਿੰਨਰ 93
ਕੀਰਤ (ਭੱਟ) 93
ਕੁਚੱਜੀ, ਸੁਚੱਜੀ 93
ਕੁੱਠਾ–ਦੇਖੋ ਹਲਾਲ 94
ਕੁੰਡਲਨੀ 94
ਕੁਬਿਜਾ 94
ਕੁਬੇਰ (ਕੁਮੇਰ) 95
ਕੁੰਭਕ–ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ 96
ਕੁਰਖੇਤਰ 96
ਕੁਵਲੀਆਪੀੜ 96
ਕੁਰਾਨ 96
ਕੇਸੀ 97
ਕੇਦਾਰਾ 97
ਕੈਰਉ 98
ਕੈਲਾਸ (ਕਬਿਲਾਸ) 98
ਕੈਲੀ (ਕਪਿਲਾ) 99
ਕੰਸ 99

ਖ
ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ–ਦੇਖੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ 101
ਖਟ ਕਰਮ 101
ਖਟ ਚਕ੍ਰ 101
ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ 102
ਖਟ ਰਸ 105
ਖਟ ਲਖਯਣ 105
ਖਡੂਰ 106
ਖਤ੍ਰੀ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵਰਣ 106
ਖਾਣੀ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਖਾਣੀਆਂ 106
ਖੀਵੀ 106
ਖੁਰਾਸਾਨ 106
ਖੇਚਰ ਭੂਚਰ 107
ਖੰਡ 107
ਖੰਡ ਦੇਖੋ ਨਉ ਖੰਡ 108

ਗ
ਗਉੜੀ 109
ਗਇਆ 109
ਗਣ 110
ਗਣੇਸ਼ 110
ਗਨਿਕਾ 111
ਗ੍ਰਹ 111
ਗਰੁੜ 112
ਗਾਇਤ੍ਰੀ 113
ਗਾਥਾ 113
ਗੀਤਾ 114
ਗੁਣਵੰਤੀ 114
ਗੁਰਮੁਖਿ 115
ਗੂਜਰੀ 115
ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ) 115
ਗੋਤਮ (ਰਿਸ਼ੀ) 116
ਗੋਦਾਵਰੀ 116

ਗੋਪੀ	122
ਗੋਪੀਚੰਦ	123
ਗੋਮਤੀ	124
ਗੋਰਖ	125
ਗੋਂਡ	125
ਗੰਗਾ	126
ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਾ	126
ਗੰਧ੍ਰਬ	127
ਘ	
ਘਰ	127
ਘੋੜੀਆਂ	128
ਚ	
ਚਉਥਾ ਪਦ	128
ਚਉਦਹ ਰਤਨ	129
ਚਉਦਹ ਲੋਕ	129
ਚਉਬੋਲੇ	130
ਚਉਰਾਸੀਹ ਆਸਨ	130
ਚਉਰਾਸੀਹ ਸਿੱਧ	131
ਚਉਰਾਸੀ ਲਖ ਜੂਨ	132
ਚਕਵਾ ਚਕਵੀ	133
ਚਰਪਟ	133
ਚਾਰ ਅਗਨਿ	134
ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ	135
ਚਾਰ ਕਿਲਵਿਖ	135
ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ	136
ਚਾਰ ਜੁਗ	136
ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ	138
ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ	138
ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ	139
ਚਾਰ ਵਰਣ	140
ਚਾਰ ਵੇਦ	140
ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ	141
ਚਿੰਤਾਮਣਿ	142
ਚੁਲੀ	142
ਚੰਡੂਰ	142
ਚੰਦ	143
ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ	144
ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ	144
ਛ	
ਛਤੀਹ ਭੋਜਨ	145
ਛਮਛਰੀ	145
ਛਿਅ ਜਤੀ	145
ਛੰਤ	146
ਜ	
ਜਸਰਥਰਾਇ (ਦਸਰਥ)	146
ਜਸੋਧਾ	147
ਜਖਜ	148
ਜਗ–ਦੇਖੋ ਹੋਮ ਜੱਗ	148
ਜਗੰਨਨਾਥਪੁਰੀ–ਦੇਖੋ ਉੜੀਸਾ	148
ਜਤੀ–ਦੇਖੋ ਛਿਅ ਜਤੀ	148
ਜਨਕ	148
ਜਨਮੇਜਾ	148
ਜਨੇਊ	149
ਜਪੁ (ਬਾਣੀ)	150
ਜਮਦਗਨ	150
ਜਮਨਾ	151
ਜਮਰਾਜ	151
ਜਰਾਸੰਧ	152
ਜਾਤਿਪਾਤਿ	152
ਜਾਲਪ	154
ਜੀਵਨ–ਪਦਵੀ–ਦੇਖੋ ਚਉਥਾਪਦ	154
ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ	154

ਜੁਗ-ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ 149
ਜੇਜ਼ੀਆ 149
ਜੈਜਾਵੰਤੀ 150
ਜੈਤਸਰੀ 150
ਜੈਦੇਵ 150
ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਜੈਨੀ 151
ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ 152
ਜੋਤਕ (ਜੋਤਿਸ਼) 153
ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ- ਦੇਖੋ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ 154

ਟ
ਟੋਡੀ 155

ਠ
ਠਗ/ਠਗਾਉਰੀ 156

ਡ
ਡਖਣਾ 157
ਡੰਡਉਤ 157
ਡੰਡਾਧਾਰੀ 158

ਢ
ਢਾਡੀ 159

ਤ
ਤਸਬੀ 160
ਤਕਬੀਰ 160
ਤਪਾ 160
ਤਰੀਕਤ 161
ਤ੍ਰੇਤਾ-ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ 162
ਤ੍ਰੈਗੁਣ 162
ਤਾਪ-ਦੇਖੋ ਤਿੰਨ ਤਾਪ 162
ਤਿਤੁਕੇ 162
ਤਿੰਨ ਗੁਣ-ਦੇਖੋ ਤ੍ਰੈਗਬਣ 162
ਤਿੰਨ ਤਾਪ 163
ਤਿੰਨ ਦੇਵ-ਦੇਖੋ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤਿ 163
ਤਿਪਦਾ-ਦੇਖੋ ਪਦਾ 163
ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ 163
ਤ੍ਰਿਬੈਣੀ-ਦੇਖੋ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ 163
ਤ੍ਰਿਮੂਰਤਿ 163
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ 164
ਤੀਰਥ-ਦੇਖੋ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ 164
ਤੁਖਾਰੀ 164
ਤੁਰਕ 165
ਤੁਰੀਆ ਪਦ-ਦੇਖੋ ਚਉਥਾਪਦ 165
ਤੇਜ 165
ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ 166

ਥ
ਥਿਤੀ 167

ਦ
ਦਸ ਅਵਤਾਰ-ਦੇਖੋ ਅਵਤਾਰ 168
ਦਸ ਦਿਸ਼ਾ 168
ਦਸਮਦੁਆਰ 168
ਦਸਰਥ-ਦੇਖੋ ਜਸਰਥਰਾਇ 168
ਦਹਸਿਰ-ਦੇਖੋ ਰਾਵਣ 169
ਦਰਵੇਸ਼ 169
ਦਰੂਦ 169
ਦ੍ਰੋਪਦੀ 170
ਦਾਨ 171
ਦਾਨਵ 171
ਦਿਗੰਬਰ 172
ਦਿਨ ਰੈਣਿ 172
ਦੀਪ 173

ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ 173
ਦੁਆਪੁਰ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ 174
ਦੁਆਰਕਾ ਪੁਰੀ 174
ਦਹੁਸਾਸਨ 174
ਦੁਪਦਾ–ਦੇਖੋ ਪਦਾ 175
ਦੁਰਗਾ 175
ਦੁਰਬਾਸਾ 175
ਦੁਰਯੋਧਨ 176
ਦੇਵਕੀ 176
ਦੇਵਤੇ 177
ਦੇਵੀ 178
ਦੈਂਤ 178

ਧ

ਧਨਾਸਰੀ 179
ਧਰਮ 179
ਧਰਮਸਾਲ 180
ਧਰਮਖੰਡ–ਦੇਖੋ ਖੰਡ 180
ਧਰਮਰਾਜ਼ 180
ਧ੍ਰਿਸਟ ਬੁਧਿ–ਦੇਖੋ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ 181
ਧਰੂਅ 181
ਧਿਆਨ 182
ਧੁਨਿ 182
ਧੌਲ ਧਰਮ 184
ਧੰਨਾ 185

ਨ

ਨਉ ਖੰਡ 186
ਨਉ ਦੁਆਰ 186
ਨਉ ਨਾਥ 187
ਨਉ ਨਿਧਿ 187
ਨਉ ਮੁਨਿ 188
ਨਖਿਅਤ੍ਰ 188
ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ 188
ਨਦਰਿ ਕਰਮ 189
ਨਮਾਜ 189
ਨਰਸਿੰਘ 190
ਨਰਕ 190
ਨਲ੍ਯ (ਭਟ) 191
ਨਵ ਗ੍ਰਹ 191
ਨਵਧਾ ਭਗਤਿ 192
ਨਾਥ–ਦੇਖੋ ਨਉਂ ਨਾਥ 192
ਨਾਦ 192
ਨਾਨਕ (ਗੁਰੂ) 193
ਨਾਭਿ ਕਮਲ 194
ਨਾਮ 195
ਨਾਮਦੇਵ 195
ਨਾਰਦ 196
ਨਿਹਕਲੰਕ 197
ਨਿਗਮ–ਦੇਖੋ ਆਗਮ ਨਿਗਮ 197
ਨਿਧਿ–ਦੇਖੋ ਨਉਨਿਧਿ 197
ਨਿਰਬਾਣ 197
ਨੀਸਾਣ 198
ਨੰਦ 198

ਪ

ਪਉੜੀ 199
ਪਹਿਰਿਆ ਕੈ ਘਰ ਗਾਵਣਾ 199
ਪਹਰੇ 200
ਪਟੀ 200
ਪਦਮਾਸਨ–ਦੇਖੋ ਚਉਰਾਸੀਹ ਆਸਨ 201
ਪਦਾ 201
ਪਦਾਰਥ–ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ 201
ਪਰਸੁਰਾਮ 201
ਪ੍ਰਸਾਦਿ 202
ਪ੍ਰਹਲਾਦ 202

ਪ੍ਰਭਾਤੀ 203
ਪਰਮਾਨੰਦ 203
ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ-ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ 204
ਪਰੀਖਜਤ 204
ਪਰੂਰਉ 204
ਪੜਤਾਲ 205
ਪਾਖੰਡੀ 205
ਪਾਂਡਵ 205
ਪਾਰਜਾਤ-ਦੇਖੋ ਕਲਪਤਰੂ 206
ਪਾਰਬਤੀ 206
ਪਿਸ਼ਾਚ 206
ਪਿੰਗਲਾ 207
ਪੀਪਾ 207
ਪੀਰ 208
ਪੁਰਸਲਾਤ 208
ਪੁਰਖ 208
ਪੁਰਾਣ-ਦੇਖੋ ਅਠਾਰਹ ਪੁਰਾਣ 209
ਪੁਰੀ 209
ਪੂਜਾ 210
ਪੂਤਨਾ 210
ਪੂਰਕ-ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ 211
ਪੈਗ਼ੰਬਰ 211
ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ 211
ਪੰਚ ਤਤ 212
ਪੰਚਦੋਖ-ਦੇਖੋ ਪੰਜ ਬਿਕਾਰ 212
ਪੰਚ ਬਿਕਾਰ 212
ਪੰਚਾਲੀ-ਦੇਖੋ ਦ੍ਰੋਪਦੀ 212
ਪੰਡਿਤ 213

ਫ

ਫ਼ਰੀਦ (ਸ਼ੇਖ਼) 214
ਫਰੇਸ਼ਤਾ 214
ਫੁਨਹੇ 215
ਫੇਰੂ 215

ਬ

ਬਸ਼ਿਸ਼ਟ 216
ਬਸੰਤ 216
ਬਕਰੀਦਿ 217
ਬਤੀਸ ਸੁਲੱਖਣੀ 217
ਬਧਿਕ 218
ਬਨਾਰਸ-ਦੇਖੋ ਕਾਂਸ਼ੀ 218
ਬਭੀਖਣ (ਭਿਭੀਖਣ) 218
ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ 218
ਬ੍ਰਹਮਾ 219
ਬਰਾਹ 219
ਬ੍ਰਾਹਮਣ 220
ਬਲਭਦ੍ਰ 220
ਬਲਵੰਡ 221
ਬਲਿ ਰਾਜਾ 221
ਬਾਬਰ ਤੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ 222
ਬਾਬਾ ਆਦਮ-ਦੇਖੋ ਆਦਮ 222
ਬਾਬੀਹਾ 222
ਬਾਰਾਂਮਾਹ 223
ਬਾਲਮੀਕਿ 223
ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ 224
ਬਿਆਸ 224
ਬਿਹਾਗੜਾ 225
ਬਿਦਰ 225
ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ 226
ਬਿਪਾਸ 226
ਬਿਰਹੜੇ 226
ਬਿਲਾਵਲ 227
ਬੀਠਲ 227
ਬੁਧ 227
ਬੇਣੀ (ਭਗਤ) 228
ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ 228
ਬੇਤਾਲ 229
ਬੈਸਨੋ-ਦੇਖੋ ਵੈਸ਼ਣਵ 229

ਬੈਕੁੰਠ 229
ਬੈਰਾਗੀ 230
ਬੈਰਾੜੀ 231

ਭ
ਭਗਤ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ 232
ਭੱਟ 232
ਭਰਥਰਿ 233
ਭਲਜ 233
ਭਵ ਸਾਗਰ 233
ਭਵਨ-ਚਉਦਹ ਲੋਕ 234
ਭਵਾਨੀ 234
ਭਿਸ਼ਤ 234
ਭਿਖਾ 234
ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ-ਦੇਖੋ ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਾ 235
ਭੀਖਨ 235
ਭੇਖ 235
ਭੈਰਉ 236

ਮ
ਮਹਿਖਾਸੁਰ 237
ਮਹਲਾ 237
ਮਹਾਂਦੇਵ-ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ 237
ਮੱਕਾ-ਦੇਖੋ ਕਾਬਾ 238
ਮਗਹਰ 238
ਮਛ (ਅਵਤਾਰ) 238
ਮਛਿੰਦ੍ਰਨਾਥ 239
ਮਜੀਠ 239
ਮਥਰਾ 239
ਮਥਰਾ (ਭੱਟ) 240
ਮਧੁ ਕੈਟਭ 240
ਮਨਮੁਖਿ 240
ਮਰਦਾਨਾ 241
ਮਲਕੁਲਮੌਤ-ਦੇਖੋ ਅਜਰਾਈਲ 241
ਮਲਾਰ 241
ਮਾਇਆ 242
ਮਾਝ 242
ਮਾਧਾਂਤਾ 243
ਮਾਨਸਰੋਵਰ 243
ਮਾਰਕੰਡ 243
ਮਾਰਫਤ 244
ਮਾਰਵਾੜ 244
ਮਾਰੂ 244
ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ 245
ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ 245
ਮੁਸਲਮਾਨ 245
ਮੁਸੱਲਾ 246
ਮੁਕਤੀ-ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ 246
ਮੁਗ਼ਲ 246
ਮੁੰਦਾਵਣੀ 247
ਮੂਸਨ-ਦੇਖੋ ਸੰਮਨ 247
ਮੂਰਤਿ ਪੂਜਾ 247
ਮੇਰੁ-ਦੇਖੋ ਸੁਮੇਰ 247
ਮੋਹਨ 248
ਮੋਹਰੀ 248
ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ-ਦੇਖੋ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ 248

ਯ
ਯਜੁਰ-ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ 249
ਯਾਦਵ (ਜਾਦਵ) 249
ਯਾਨੜੀਏ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ 249

ਰ
ਰਸ-ਦੇਖੋ ਖਟ ਰਸ 250
ਰਸੂਲ-ਦੇਖੋ ਪੈਗ਼ੰਬਰ 250

ਰਹਰਾਸਿ 250
ਰਹਾਉ 250
ਰਹੋਏ ਕੇ ਛੰਤਾਂ ਕੇ ਘਰਿ 251
ਰਕਤਬੀਜ 251
ਰਤਨ-ਦੇਖੋ ਚਉਦਹ ਰਤਨ 251
ਰਵਿਦਾਸ 251
ਰਾਸ ਮੰਡਲ 252
ਰਾਗ 253
ਰਾਮਕਲੀ 253
ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ 254
ਰਾਮਦਾਸ (ਗੁਰੂ) 254
ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ 255
ਰਾਮਦਾਸੀ 255
ਰਾਮਾਨੰਦ 256
ਰਾਵਣ 256
ਰਿਖਿ 257
ਰਿਗ-ਦੇਖੋ ਚਾਰਵੇਦ 257
ਰੁਕਮਾਂਗਦ 257
ਰੁਤੀ 258
ਰੁਦ੍ਰ-ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ 258
ਰੇਚਕ-ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ 258
ਰੋਜ਼ੇ 258

ਲ
ਲਹਣਾ-ਦੇਖੋ ਅੰਗਦ (ਗੁਰੂ) 260
ਲਛਮਣ 260
ਲਛਮੀ 260
ਲਾਹੌਰ 261
ਲਾਲੋ 262
ਲੋਹਾਰੀਪਾ 262
ਲੰਕਾ 263

ਵ
ਵਡਹੰਸ 264
ਵਣਜਾਰਾ 264
ਵਰਣ- ਦੇਖੋ ਚਾਰ-ਵਰਣ 264
ਵਰਤ 264
ਵਾਹਗੁਰੂ 265
ਵਾਰ 265
ਵਾਰ ਸਤ 266
ਵਿਆਕਰਣ 267
ਵਿਸ਼ਨੂ 267
ਵੇਦ-ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ 268
ਵੈਸ਼ਣਵ 268

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪੜਾਉ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਕਟੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਬੋਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਪ੍ਰਯਾਯ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼' ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ 'ਮਹਾਨਕੋਸ਼' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹਰ ਕੋਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕ ਰਚੇ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼' (ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ) ਤੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਭੰਡਾਰ' (ਗਿ: ਲਾਲ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ।

ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯੂਰਪੀਨ ਮਾਹਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ 'ਸੰਕੇਤ' ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕੇਤੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੰਪੂਰਨ ਕੋਸ਼ ਹੈ।

ਸ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸਿਖ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਸੋਝ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਸ: ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੋ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰ ਹਨ, ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ

ਪ੍ਰਾਰੰਭ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਉਹ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਮਧੁਰਤਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਰਵਮਈ ਭ੍ਰਾਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਨਵੀਨ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਰਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਿਆਰ ਰੱਖੇ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸਥਾਪਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਸਥਾਈ ਭਾਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਅਤੇ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਸੋਮਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਸਰਵ-ਸਾਂਝੀ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੰਡਤਾਂ, ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਗਈ।

ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਮਹਾਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਾਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਮਹਾਨ

ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਵ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਆਦਰਸ਼-ਰਚਨਾਵਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਵੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਪਰਵਾਣਿਤ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਮਾਨਿਆਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਨੋਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਃ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸ਼ਾ ਯੋਗ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ
ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (matter) ਅਰਥਾਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਢੰਗ (manner) ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਕੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸਦੀਆ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਉਪਰੰਤ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਾਰ-ਸਰੂਪ ਤੱਤ ਗਿਆਨ, ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪਰਮਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁਣ ਉਤਨਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਕੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਵੇਤਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਬਿਖਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਮਤੇ ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਮਾਂਜ ਸਵਾਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਬਣਾਇਆ। ਅਜੇਹੀ ਸਾਂਝੀ ਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ-ਜੋਗਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਵੀ ਰੂਹਾਨੀ ਬਚਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਚਾਹੇ ਬੰਗਾਲ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਤ ਦਾ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਇਸ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਰਚਣ ਆਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਭਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਸਾਜ ਕੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਭੇ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਦਾ, ਸਭ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਂਝਾ ਸੱਦਾ ਸੀ :—

ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ, ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ॥
ਮਿਲਿ ਕੈ ਕਰਹ ਕਹਾਣੀਆ, ਸੰਮ੍ਰਥ ਕੰਤ ਕੀਆਹ॥੧॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੭)

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਾਰਗ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਵੰਡ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਜੋਗ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਵੇ; 'ਸਗਲਿ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ' ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਜ਼ਜਬਿਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਹੀ ਚਲਦਾ ਸਗੋਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਝੁਕਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗਿਆਨ ਸਭੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਸੀਕਰਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਵਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਸੁਭਾਵ ਆਸਰੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਚ ਰਹੇ, ਜੀਵਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸੁਆਰਨ ਲਈ ਅਮਲੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੈ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਤਰਤੀਬਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਐਸਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਮਿਲਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਤਰੀਕੇ-ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਮਾਰਗ ਸਨ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਲਈ 'ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ' ਵੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸੁਜਿੰਦ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਮਾਰਗ-'ਨਾਮ ਮਾਰਗ' ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਠੀਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿਤੀ। ਅੱਗੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਾਸੇ ਵਲ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ, ਆਤਮਕ ਕਲਿਆਨ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਛੱਡਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਛੱਡਣਾ

ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਿਆਂ, ਪਰਮਾਰਥ ਵਲ ਕਦਮ ਵਧਾਉਣੇ ਹਨ :—

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥
ਤਾ ਦਰਗਹਿ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥ (ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੬)

ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਿਰਲੇਪ ਇਉਂ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕੰਵਲ :—

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ॥
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰੀਐ, ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ-ਵਾਕ ਹੈ :—

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ॥
ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥ (ਧਨਾਸਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੧)

ਸੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦੋ ਬੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਲੂ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਤਿਆਗ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਦਾਇਤ ਹੈ :—

ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥ (ਸੂਹੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੬੬)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

(ੳ) ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਜੇਕਰ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤੇ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :—

(੧) ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹੋ ਪੂਜਣ-ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਸਦਾ ਸਦਾ ਸੋ ਸੇਵੀਐ ਜੋ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹੈ ਸਮਾਇ॥
ਅਵਰੁ ਦੂਜਾ ਕਿਉ ਸੇਵੀਐ ਜੰਮੈ ਤੈ ਮਰਿ ਜਾਇ॥

(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੫੦੯)

(੨) ਮਨੁੱਖ ਜੋਤਿ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ

ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਹੈ :—

ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ॥

(ਆਸਾ ੩, ਪੰਨਾ ੪੪੧)

(੩) ਪਰਮ ਸੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹਉਮੈ ਮੇਟ ਕੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣਾ ਹੈ। ਸੋ 'ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ' ਜਾਂ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੧)

(੪) ਇਸ 'ਗਾਡੀ ਰਾਹ' ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣਨ ਲਈ 'ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ' ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਮਨ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ 'ਕੀਰਤਨ' ਹੈ। ਸੋ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਹੈ :—

ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੈ, ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮਾ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਭਇਓ ਪਰਾਪਤਿ, ਜਿਸੁ ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲਹਨਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ੫, ਪੰਨਾ ੬੪੨)

(੫) ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਰਹਿਨੁਮਾ 'ਸਤਿਗੁਰ' ਹੈ ਤੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ। ਉਸੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਸੇਧ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੁਰੂ, ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੈ :—

ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ॥

(ਸੋਰਠਿ ੧, ਪੰਨਾ ੬੩੫)

(੬) ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੰਗਤ, ਜੀਵਨ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ, ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਦਾ ਨਾਮ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ॥
ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੨)

(੭) ਸੰਸਾਰ ਕਰਮ-ਭੂਮੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਬਣਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਿਥਿਆ' ਆਖ ਕੇ ਬਿਰਕਤੀ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ :—

'ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥'

(ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

(੮) ਹਾਂ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲ ਲਿਵ ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਏਹ ਮਾਇਆ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਵਿਸਰੈ, ਮੋਹੁ ਉਪਜੈ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਲਾਇਆ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦੀ ਜਿਨਾ ਲਿਵ ਲਾਗੀ,
ਤਿਨੀ ਵਿਚੇ ਮਾਇਆ ਪਾਇਆ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੧)

(੯) ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਆਚਾਰ-ਸੰਹਿਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਹੈ :—

ਅਉਗਣ ਛੋਡਹੁ ਗੁਣ ਕਰਹੁ, ਐਸੇ ਤਤੁ ਪਰਾਵਹੁ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੧੮)

(੧੦) ਦੇਵ-ਪੂਜਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਅਵਤਾਰ-ਪੂਜਾ, ਵਰਣਮਰਯਾਦਾ, ਜਾਤਪਾਤ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਸੁਰਗ ਨਰਕ, ਸੁੱਚ ਭਿਟ, ਸੂਤਕ ਪਾਤਕ, ਰੋਜ਼ੇ, ਬਰਤ, ਸ਼ਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ, ਮੰਤ੍ਰ, ਜੰਤ੍ਰ, ਤੰਤ੍ਰ, ਟੂਣੇ ਤਵੀਤ ਆਦਿ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਭਰਮ-ਕਰਮ, ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ। ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਠੀਕ ਹਨ, ਕਿਹੜੇ ਗ਼ਲਤ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸਨ ਜਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ? ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਿਰਣਾ ਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਸਵਿਸਤਾਰ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਅ) ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ੈਲੀ

ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਲਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਏ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੱਲ ਕਰੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪੁਰਾਤਨ ਗਾਥਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਆਮ ਵਰਤਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ 'ਪੁਰਾਣ' ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਇਹ ਰਵਾਇਤ, ਪੁਰਾਣ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਐਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਆਸਰੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਚੋਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਗ, ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਦੁਭਾਸੀਏ' ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Tradition ਦਾ ਭਾਵ 'ਸੌਂਪਣਾ' ਜਾਂ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਕੁਝ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ 'ਸੌਂਪ ਜਾਂਦੇ' ਹਨ, ਉਹ 'ਰਵਾਇਤ' ਜਾਂ 'ਪਰੰਪਰਾ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਜਰਤ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੇ ਬਾਇਬਲ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਮੈਂ ਪਿਛਲਾ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ

ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ-ਦੇਵ ਅਤੇ ਦੈਂਤ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵ ਦੈਂਤ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹਸਤੀ ਜਾਣਨਾ-ਪਛਾਣਨਾ ਕਠਿਨ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਪਿਛੋਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਏ। ਚੂੰਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਰੋਹਤ ਜਮਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਆਸਰੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਤੋਰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਦੇਵਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ, ਪੁਰਾਣ ਰਚੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਲਾ-ਮਿਲਾਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ; ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹੇਸ਼ ਦੀ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਸਾਜੀ ਗਈ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਪਜਾਵਨਹਾਰ ਸੀ, ਵੇਦ-ਵਕਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘੱਟ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਦਾ ਇਹੋ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਨਾਸ ਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ। ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਖ ਪਰਗਟਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੪ ਅਵਤਾਰ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲੀ। ਅੱਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੇ ਅਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਕਥਾਵਾਂ ਚਲੀਆਂ। ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੇਵ-ਗਾਥਾ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਠੀਕ ਸਮਝੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉਤੇ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ—ਨੇਕੀ ਦੀ ਫਤਹਿ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਬੱਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਆਮ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਧਰੂ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ।

ਰਾਮ ਜਪਉ ਜੀਅ ਐਸੇ ਐਸੇ॥
ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜਪਿਓ ਹਰਿ ਜੈਸੇ॥ (ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੭)

ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵੈਰਾਗਪੁੰਜ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਖਦਾਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਾਮਲ, ਗਨਿਕਾ ਤੇ ਪੰਚਾਲੀ ਦੀ :—

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ॥
ਜਾ ਕਉ ਸਿਮਰਿ ਅਜਾਮਲੁ ਉਧਰਿਓ, ਗਨਿਕਾ ਹੂ ਗਤਿ ਪਾਈ॥
ਪੰਚਾਲੀ ਕਉ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮਹਿ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੁਧਿ ਆਈ॥
ਤਾ ਕੋ ਦੂਖ ਹਰਿਓ ਕਰੁਣਾਮੈ, ਅਪਨੀ ਪੈਜ ਬਢਾਈ॥

(ਮਾਰੂ ੯, ਪੰਨਾ ੧੦੦੮)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ੮-੧੦ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

ਸਹੰਸਰ ਦਾਨ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੁ ਰੋਆਇਆ॥ ਪਰਸ ਰਾਮ ਰੋਵੈ ਘਰਿ ਆਇਆ॥
ਅਜੈ ਸੁ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ॥ ਐਸੀ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥
ਰੋਵੈ ਰਾਮੁ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ॥ ਸੀਤਾ ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ॥
ਰੋਵੈ ਦਹਸਿਰੁ ਲੰਕ ਗਵਾਇ॥ ਜਿਨਿ ਸੀਤਾ ਆਦੀ ਡਉਰੂ ਵਾਇ॥
ਰੋਵਹਿ ਪਾਂਡਵ ਭਏ ਮਜੂਰ॥ ਜਿਨ ਕੈ ਸੁਆਮੀ ਰਹਤ ਹਦੂਰਿ॥
ਰੋਵੈ ਜਨਮੇਜਾ ਖੁਇ ਗਇਆ॥ ਏਕੀ ਕਾਰਣਿ ਪਾਪੀ ਭਇਆ॥
ਰੋਵਹਿ ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਪੀਰ॥ ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਮਤੁ ਲਾਗੈ ਭੀੜ॥
ਰੋਵਹਿ ਰਾਜੇ ਕੰਨ ਪੜਾਇ॥ ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗਹਿ ਭੀਖਿਆ ਜਾਇ॥
ਰੋਵਹਿ ਕਿਰਪਨ ਸੰਚਹਿ ਧਨੁ ਜਾਇ॥ ਪੰਡਿਤ ਰੋਵਹਿ ਗਿਆਨੁ ਗਵਾਇ॥
ਬਾਲੀ ਰੋਵੈ ਨਾਹਿ ਭਤਾਰੁ॥ ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਮੰਨੇ ਨਾਉ ਸੋਈ ਜਿਣਿ ਜਾਇ॥ ਅਉਰੀ ਕਰਮ ਨ ਲੇਖੈ ਲਾਇ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਮ: ੧)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਗਰਬ ਦੀ ਹਾਨੀ ਦਸਦਿਆਂ ਪੁਰਾਣਕ ਹਵਾਲੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ :—

ਬ੍ਰਹਮੈ ਗਰਬੁ ਕੀਆ ਨਹੀ ਜਾਨਿਆ॥ ਬੇਦ ਕੀ ਬਿਪਤਿ ਪੜੀ ਪਛੁਤਾਨਿਆ॥
ਜਹ ਪ੍ਰਭ ਸਿਮਰੇ ਤਹੀ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ॥
ਐਸਾ ਗਰਬੁ ਬੁਰਾ ਸੰਸਾਰੈ॥ ਜਿਸੁ ਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਤਿਸੁ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰੈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ॥ ਜਗਨ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਰ ਅਫਾਰੀ॥
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪੂਛੇ ਜਾਇ ਪਇਆਰੀ॥੨॥

ਹਰੀਚੰਦੁ ਦਾਨੁ ਕਰੈ ਜਸੁ ਲੇਵੈ॥ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇ ਅਭੇਵੈ॥
ਆਪਿ ਭੁਲਾਇ ਆਪੇ ਮਤਿ ਦੇਵੈ॥੩॥
ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਰਾਚਾਰੀ॥ ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਗਰਬ ਪ੍ਰਹਾਰੀ॥
ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਉਧਾਰੇ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ॥੪॥
ਭੂਲੋ ਰਾਵਣੁ ਮੁਗਧੁ ਅਚੇਤਿ॥ ਲੂਟੀ ਲੰਕਾ ਸੀਸ ਸਮੇਤਿ॥
ਗਰਬਿ ਗਇਆ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਹੇਤਿ॥੫॥
ਸਹਸਬਾਹੁ ਮਧੁਕੀਟ ਮਹਖਾਸਾ॥ ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ॥
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਨਾਸਾ॥੬॥
ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲ ਜਮਨ ਸੰਘਾਰੇ॥ ਰਕਤਬੀਜ ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ॥੭॥
ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੇ॥ ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰੇ॥੮॥
ਬੂਡਾ ਦੁਰਜੋਧਨੁ ਪਤਿ ਖੋਈ॥ ਰਾਮੁ ਨ ਜਾਨਿਆ ਕਰਤਾ ਸੋਈ॥
ਜਨ ਕਉ ਦੂਖਿ ਪਚੈ ਦੁਖੁ ਹੋਈ॥੯॥
ਜਨਮੇਜੈ ਗੁਰਸਬਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ॥ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਿਆ॥
ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਭੂਲੇ ਬਹੁਰਿ ਪਛੁਤਾਨਿਆ॥੧੦॥
ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ ਚਾਂਡੂਰੁ ਨ ਕੋਈ॥ ਰਾਮੁ ਨ ਚੀਨਿਆ ਅਪਨੀ ਪਤਿ ਖੋਈ॥
ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਨ ਰਾਖੈ ਕੋਈ॥੧੧॥
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗਰਬੁ ਨ ਮੇਟਿਆ ਜਾਇ॥ ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮੁ ਧੀਰਜੁ ਹਰਿ ਨਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਾਇ॥੧੨॥੯॥ (ਗਉੜੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੋ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਮਸਾਲਾਂ ਆਮ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਏਕਵਾਦੀ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਹੋ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ :—

'ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ॥
ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ॥੧॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੦)

ਜਾਂ

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਮਹੇਸ਼, ਭਵਾਨੀ ਅਤੇ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਐਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਪੂਜਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਹੇਚ ਹੈ — 'ਪਉਣੁ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਸਭ ਧਰਤੀ ਜਲ ਅਗਨੀ ਕਾ ਬੰਧੁ ਕੀਆ' ਵਾਲੇ ਸਬਦ (ਪੰਨਾ ੩੫੦) ਵਿਚ ਸਾਫ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਾਰੇ ਆਏ ਕੁਝ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇਗਾ :—

'ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ, ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ॥
ਇਕੁ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ, ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ॥'
'ਕੇਤੇ ਬਰਮੇ ਘਾੜਤ ਘੜੀਅਹਿ'..........(ਜਪੁ)
'ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਗ ਸਾਜਣ ਲਾਏ॥'
'ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਪਜੇ, ਬੇਦ ਪੜਹਿ ਮੁਖਿ ਕੰਠਿ ਸਵਾਰਿ॥
ਤਾ ਕੋ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਣਾ, ਆਵਤ ਜਾਤ ਰਹੈ ਗੁਬਾਰਿ॥'

(ਗੂਜਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੪੮੯)

ਨਾਲਿ ਕੁਟੰਬੁ ਸਾਥਿ ਵਰਦਾਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਭਾਲਣ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਗਇਆ॥
ਆਗੈ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਤਾ ਕਾ, ਕੰਸੁ ਛੇਦਿ ਕਿਆ ਵਡਾ ਭਇਆ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੦)

ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਬ੍ਰਹਮੇ ਕਉ ਦੀਏ, ਪੜਿ ਪੜਿ ਕਰੇ ਵੀਚਾਰੀ॥
ਤਾ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝੈ ਬਪੁੜਾ, ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰੀ॥

(ਆਸਾ ੩, ਪੰਨਾ ੪੨੩)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੇਦੁ ਪੜੈ ਵਾਦੁ ਵਖਾਣੈ॥
ਅੰਤਰਿ ਤਾਮਸੁ ਆਪੁ ਨ ਪਛਾਣੈ॥

(ਗਉੜੀ ੩, ਪੰਨਾ ੨੩੧)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤਿ, ਤ੍ਰਿਗੁਣਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੩, ਪੰਨਾ ੯੦੯)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਡਾ ਕਿ ਜਾਸੁ ਉਪਾਇਆ॥
ਬੇਦ ਬਡਾ ਕਿ ਜਹਾਂ ਤੇ ਆਇਆ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੧)

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਦਿਤੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਲੋਕਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲਈ। ਸੋ ਇਹ ਦੇਵ-ਗਾਥਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ, ਕੇਵਲ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਂ ਥਾਂ, ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਦ ਵੀ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਾਂ, ਦੇਵ-ਕਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸੌ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਬੰਧਤ ਤੁਕਾਂ ਚੁਣ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼' ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੌਖ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਅਸਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ :—

1. *Dictionary of Hindu Mytholgy* : John Dowson
2. *Encyclopaedia of Religion and Ethics* : James Hastings (1911)
3. *ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (੨੮ ਜਿਲਦਾਂ)*, ਸ੍ਰੀ ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਵਸੂ, ਕਲਕੱਤਾ, ੧੯੩੧
4. *ਹਿੰਦੀਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (੧੨ ਜਿਲਦਾਂ)*, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ੧੯੭੦
5. *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ)*, ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ, ਵਾਰਾਣਸੀ
6. *ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼* : ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਮ. ਕੋ.)
7. *ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼* : ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ
8. *ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਭੰਡਾਰ* : ਗਿ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਸਾਥੀਆਂ-ਬੀਬੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਤੇ ਸ. ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਢਲਾ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯਥਾਯੋਗ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਭਾਰੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸੁਝਾ ਦਿਤੇ। ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼' ਵਾਂਗ ਹੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

(ੳ)

ਉਗ੍ਰਸੈਨ

ਯਾਦਵਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਦੇਵਕ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਿਸ਼ਣੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤੇ ਕੰਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਆਹੁਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇਵਕੀ, ਵਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸੋ ਦੇਵਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਾ ਸੀ ਪਰ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ ਪਰ ਕੰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਜਰਾਸੰਧ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਨਾਨੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕੱਲ ਭੱਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਦੁਆਪੁਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ, ਕੰਸੁ ਕਿਰਤਾਰਥੁ ਕੀਓ॥
ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜੁ, ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਉਜੂ

ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਵੁਜ਼ੂ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਉਜੂ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਰਲੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮਸਤਕ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰਦਾ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਬਾਂਹਵਾਂ ਤੇ ਪੈਰ ਵੀ ਸਾਫ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਵਿਚ 'ਵੁਜ਼ੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਮਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਉਠੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ॥
ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ ॥੭॥

(ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੧੩੮੧)

ਪਰੰਤੂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ

ਜੇਕਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਤਮਕ ਲਾਭ ਨਹੀਂ :—

ਕਿਆ ਉਜੂ ਪਾਕੁ ਕੀਆ ਮੁਹੁ ਧੋਇਆ
ਕਿਆ ਮਸੀਤਿ ਸਿਰੁ ਨਾਇਆ॥
ਜਉ ਦਿਲ ਮਹਿ ਕਪਟੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਹੁ
ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਇਆ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੫੦)

ਉੜੀਸਾ

ਉਡੀਸਾ ਜਾਂ ਉੜੀਸਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ 'ਪੁਰੀ' ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਦਾ 'ਜਗਨਨਾਥ' ਮੰਦਰ ਤੇ ਕਨਾਰਕ ਦਾ 'ਸੂਰਜ-ਮੰਦਰ' ਦੇਸ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ੬੬੫ ਫੁਟ ਲੰਮੇ ੬੪੪ ਫੁਟ ਚੌੜੇ ਤੇ ੧੯੨ ਫੁਟ ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਗਨਨਾਥ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਲਰਾਮ ਤੇ ਸੁਭੱਦ੍ਰਾ ਦੀਆਂ ਚੰਦਨ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ੨੨ ਫੁਟ ਉਚੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ੬੫ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਥੇ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦ ਦੀਪਕ ਬਨੇ' ਆਰਤੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਚੈਤੰਨਦੇਵ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇਠ ਹਾੜ੍ਹ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ 'ਇਸ਼ਨਾਨ ਯਾਤਰਾ' ਤੇ 'ਰਥ ਯਾਤਰਾ' ਦੇ ਭਾਰੇ ਪੁਰਬ ਲਗਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਯਾਤਰੂ, ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਤਸਵ ਸਮੇਂ ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਨੂੰ ਜਗਨਨਾਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ 'ਰਥ-ਯਾਤਰਾ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਰਥ ਸੋਲਾਂ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬੜੇ ਚਾਉ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਰਥ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਮਰਨਾ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦ੍ਰ-ਦਯੁਮਨ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਵਾਓ। ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਨਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗਾ ਪਰ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਹਫਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬਣ ਨ ਸਕੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰੋਹਤ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ,

ਉਥੇ ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤ ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਕਹਾ ਉਡੀਸੇ ਮਜਨੁ ਕੀਆ, ਕਿਆ ਮਸੀਤਿ ਸਿਰੁ ਨਾਂਏਂ॥
ਦਿਲ ਮਹਿ ਕਪਟੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ, ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਂਏਂ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ, ੧੩੪੯)

ਉਦਾਸੀ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਬਿਰਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਵੈਰਾਗੀ, ਉਦਾਸੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਸਤ ਜੀਵਨ ਬਿਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤਿਆਗ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਚਾਰ ਸੀ :—

ਮੋਨੀ ਮੋਨ ਧਾਰੀ
ਸਨਿਆਸੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ
ਉਦਾਸੀ, ਉਦਾਸਿ ਰਾਤਾ॥

(ਸਿਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੧)

ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਦਾ ਅਰਥ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੰਦ੍ਰਵੀਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਤਿਆਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਿ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੋ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਤੇ ਉਹੋ ਸੱਚਾ ਉਦਾਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਹਿਜ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ 'ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ' ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਇਹ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :—

ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਸੋ ਦਾਸੁ ਉਦਾਸੀ
ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਨਿਆ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੩੨)

ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਾਧੂ ਵੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋਏ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੁਝ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

ਉਨਮਨਿ

ਹਠਯੋਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੁੱਦ੍ਰਾਵਾਂ-ਖੇਚਰੀ, ਭੂਚਰੀ, ਸਾਂਭਵੀ, ਅਵਧੂਤੀ ਤੇ 'ਉਨਮਨੀ' ਹਨ। ਉਨਮਨੀ ਭੌਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਖਿਚ ਕੇ ਨੱਕ ਦੀ ਨੋਕ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ, ਸੁਖਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਵਾਸ ਇਸ ਵਿਚੀਂ ਚੱਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਉਨਮਨੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਚੀ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ

ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੁਨੀਆਵੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਚੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸਮਾਦ-ਮਈ ਰੰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਠਯੋਗ ਵਾਲੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਕਤੀ ਇਹੁ ਮਨੁ ਸੀਉ॥
ਇਹੁ ਮਨੁ ਪੰਚ ਤਤ ਕੋ ਜੀਉ॥
ਇਹੁ ਮਨੁ ਲੇ ਜਉ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ॥
ਤਉ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤੈ ਕਹੈ॥

(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੪੨)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸੌਖਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰੁ ਭੇਟੀਐ, ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ ਲਿਲਾਟ ॥
ਉਨਮਨ ਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਿਲੇ, ਛੁਟਕਤ ਬਜਰ ਕਪਾਟ॥

(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੩੪੬)

ਉਮਾਪਤਿ — ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ

ਊਧੋ

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਊਧੋ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਜੋ ਦੇਵਭਾਗ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਂਜ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੋਕਲ ਤੋਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸੇ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦੁਆਰਕਾ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼, ਗੋਪੀਆਂ ਪਾਸ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਊਧੌ ਅਕ੍ਰੂਰ ਬਿਦਰੁ ਗੁਣ ਗਾਵੈ
ਸਰਬਾਤਮੁ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਓਅੰਕਾਰ

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦਾ ਬੋਧਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਮ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਇਉਂ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭੂਤ, ਭਵਿਸ਼ਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤ੍ਰੈਕਾਲਾਤੀਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਉਤਪਤੀਕਾਰਾਂ ਏਕਾਖਰੀ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਓਮ' ਦੇ ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ ਤੇ ਮਕਾਰ ਭਾਗ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ, ਮਹੇਸ਼ ਕਲਪ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਿਆਕਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਨ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਅਰਥ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਓਅੰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਿਥੇ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ-੧, ਸਤਿ, ਨਾਮ, ਕਰਤਾ, ਪੁਰਖ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ ਤੇ ਸੈਭੰ-ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਹੈ, ਦੋ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਤਿ ਹੈ, ਅਸਤਿ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਭੈ, ਦਵੈਸ਼, ਕਾਲ, ਜੂਨੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੇ- ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਸਤੀ ਹੈ।

ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਇਸ ਲਈ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਜਪੁ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਓਅੰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਹਾਰ, ਸਦਾ ਅਮਰ ਤੇ ਇਕ ਹੈ। ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕਰਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਓਅੰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵੇਦ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ :—

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤ॥
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੨੯-੯੩੦)

ਓਅੰਕਾਰ (ਬਾਣੀ)

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਆਸਰੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। 'ਓਅੰਕਾਰ' ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ੫੪ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ :—

ਸੁਣਿ ਪਾਡੇ ਕਿਆ ਲਿਖਹੁ ਜੰਜਾਲਾ
ਲਿਖੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੋਪਾਲਾ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ, ਪੰਨਾ ੯੩੦)

ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ—ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਤੂ ਲਿਖਦਾ ਹੈਂ : ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਤੀਸਰੇ ਠੀਕ ਲਿਖਤ ਰੱਬੀ ਨਾਮ ਦਾ ਲੇਖਨ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਪਾਂਡੇ ਜੋ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਅਧੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ

ਉਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅੰਤਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਤੱਤ ਕਢਦਿਆਂ ਫੇਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਪਾਂਧਾ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਚਾਰ ਪੈਸਿਆਂ ਵੱਟੇ ਵਿਦਿਆ ਵੇਚਦਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਮ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਗਲ ਦਾ ਹਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ :—

ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀਐ, ਚਾਟੜਿਆ ਮਤਿ ਦੇਇ॥
ਨਾਮ ਸਮਾਲਹੁ ਨਾਮ ਸੰਗਰਹੁ, ਲਾਹਾ ਜਗ ਮਹਿ ਲੇਇ॥
ਸਚੀ ਪਟੀ ਸਚੁ ਮਨਿ ਪੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ॥
ਨਾਨਕ ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ ਪੰਡਿਤ ਬੀਨਾ, ਜਿਸੁ ਰਾਮੁ ਨਾਮੁ ਗਲਿ ਹਾਰੁ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

(ਅ)

ਅਉਧੂਤ

ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰਕਤ ਸਾਧੂ ਜੋ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲ ਕੇ ਰਖਦੇ ਤੇ ਸੁਆਹ ਜਾਂ ਮਿਟੀ ਦੀ ਸੇਜਾ ਤੇ ਹੀ ਸੌਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਵਧੂਤ ਜਾਂ ਅਉਧੂਤ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਵਧੂਨਨ ਦਾ ਅਰਥ ਝਾੜਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੋਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਝਾੜ ਕੇ ਸੁਟਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਧੂਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਫਿਰਕਾ ਸੀ, ਪਿਛੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਰਤੋਂ ਰਹੀ, ਚੰਗੇ ਵੈਰਾਗੀ ਤਿਆਗੀ ਜੋਗੀ ਨੂੰ 'ਅਉਧੂ' ਜਾਂ 'ਅਉਧੂਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਅਉਧੂਤ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਸੁਣਿ ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ॥ ਵਸਗਤਿ ਪੰਚ ਕਰੇ ਨਹ ਡੋਲੈ॥
ਐਸੀ ਜੁਗਤਿ ਜੋਗ ਕਉ ਪਾਲੇ॥ ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੇ॥
ਸੋ ਅਉਧੂਤੁ ਐਸੀ ਮਤਿ ਪਾਵੈ॥ ਅਹਿਨਿਸਿ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਵੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੮੭੭)

ਅਸਟ ਸਿਧਿ

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਿਧਿ ਜਾਂ ਸਿਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਖ ਅੱਠ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :—

ਅਣਿਮਾ — ਛੋਟਾ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਮਹਿਮਾ — ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਗਰਿਮਾ — ਭਾਰੀ ਹੋਣਾ
ਲਘਿਮਾ — ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਪ੍ਰਾਪਤਿ — ਮਨਚਾਹੀ ਚੀਜ਼ ਪਾ ਲੈਣਾ
ਪ੍ਰਾਕਾਮਯ — ਅੰਦਰ ਦੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ
ਈਸ਼ਿਤਾ — ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਲੈਣਾ
ਵਸ਼ਿਤਾ — ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲੈਣਾ।

(ਮ. ਕੋ. ੩)

ਅਸਟ ਸਿਧਿ ਨਵਨਿਧਿ ਏਹ॥
ਕਰਮਿ ਪਰਾਪਤਿ ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਦੇਹ॥

(ਬਸੰਤ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੯੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸ ਸਿਧੀਆਂ ਹੋਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਠਾਰਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਅਨੂਰਮਿ (ਭੁਖ ਤੇਹ ਨ ਲਗਣਾ), ਦੂਰ ਸ੍ਰਵਣ, ਦੂਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋਵੇਗ, ਕਾਮਰੂਪ, ਪਰ-ਕਾਇਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਸ੍ਵਛੰਦ ਮ੍ਰਿਤੂ, ਸੁਰ ਕ੍ਰੀੜਾ, ਸੰਕਲਪ ਸਿਧਿ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤਿਹਤ ਗਤਿ (ਬਿਨਾ ਰੋਕ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾ ਸਕਣਾ)।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਇਹ ਸਿਧੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲਗੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਨਵ ਨਿਧੀ ਅਠਾਰਹ ਸਿਧੀ, ਪਿਛੈ ਲਗੀਆ ਫਿਰਹਿ
ਜੋ ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ ਸਦਾ ਵਸਾਇ॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ੩, ਪੰਨਾ ੬੪੯)

ਅਸਟ ਧਾਤੂ

ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬਾ, ਜਿਸਤ, ਪਾਰਾ, ਕਲੀ, ਲੋਹਾ ਤੇ ਸਿੱਕਾ-ਅੱਠ ਧਾਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਧਾਤਾਂ ਇਹ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਇਆ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਦਾ ਹੈ :- ਰਸ, ਰੁਧਿਰ, ਮਾਸ, ਚਰਬੀ, ਹੱਡੀ, ਮਿੱਝ, ਬੀਰਜ ਤੇ ਬਲ।

ਅਸਟਮੀ ਅਸਟ ਧਾਤੁ ਕੀ ਕਾਇਆ॥

(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ, ਕਬੀਰ)

ਅਸਟਪਦੀ

ਜਿਸ ਚਰਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਦੇ ਜਾਂ ਅੱਠ ਬੰਦ ਹੋਣ ਅਸਟਪਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧ ਤਿੰਨ ਚਾਰ, ਪੰਜ, ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਦੇ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ੧੦ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਪਦੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਅਜੇਹੇ ਅੱਠ ਪਦੇ ਮਿਲਾਕੇ ਇਕ ਅਸਟਪਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦੁਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਖੋ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੀ ਥਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੋਲ ਵਜ਼ਨ ਇਕੋ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ-ਭਾਂਤਾ ਹੈ।

ਅਸਟਮੀ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ ਅਸਟਮੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿਥਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦਿਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਦੀ ਆਵਾਗਉਣ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :—

ਸਗਲੀ ਥੀਤਿ ਪਾਸਿ ਡਾਰਿ ਰਾਖੀ॥

ਅਸਟਮ ਥੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜਨਮਾ ਸੀ॥
ਭਰਮਿ ਭੂਲੇ ਨਰ ਕਰਤ ਕਚਰਾਇਣ॥
ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੇ ਰਹਤ ਨਾਰਾਇਣ॥੨॥

(ਭੈਰਉ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਅਸਿ

ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰੀ 'ਵਾਰਣੀ' ਤੇ 'ਅਸਿ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਵਾਰਾਣਸੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ 'ਅਸਿ' ਨਦੀ ਜੋ ਹੁਣ ਮਾਮੂਲੀ ਨਾਲਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਗਇਆ ਪਿੰਡੁ ਭਰਤਾ॥
ਬਨਾਰਸਿ ਅਸਿ ਬਸਤਾ॥
ਮੁਖਿ ਬੇਦ ਚਤੁਰ ਪੜਤਾ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੩)

ਅਸੁਰ

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਆਸ ਵਿਚ ਸੁਰ (ਦੇਵ) ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ ਹਨ। 'ਸ਼ਤਪਥਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ' ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਹੇਠਾਂ (ਬਾਹਰ) ਵਲ ਸੁਟਿਆ, ਓਦੋਂ ਅਸੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਤਮੋਗੁਣ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਅਸਤਿ (ਝੂਠ) ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਅਸੁਰਾਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵੰਡ ਲਿਆ, ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੁਰਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਇਉਂ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਛੇ ਮਾਨਸਕ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਮਰੀਚਿ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਸ਼ਯਪ' ਸੀ। ਕਸ਼ਯਪ ਨੇ ਦਕਸ਼ ਨਾਮਕ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਦੀਆਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਅਦਿਤੀ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਲੜਕੀ 'ਦਿਤੀ' ਸੀ। ਦਿਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹਰਣਜਕਸ਼ਿਪੁ ਸੀ ਜੋ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਹਰਣਕਸ਼ਿਪੁ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਆਦਿ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਧੀ 'ਵਿਰੋਚਨਾਂ' ਵਿਚੋ 'ਬਲਿ' ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। 'ਦਨੁ' ਤੋਂ ਕਸ਼ਜਪ ਦੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮੇ। ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪਤਨੀ 'ਸਿੰਘਿਕਾ' ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਹੁ' ਨਾਮਕ ਅਸੁਰ ਜਨਮਿਆ ਜਿਸਦਾ ਸਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਤਨੀ ਦਨਾਯ ਤੋਂ 'ਬਲਿ' ਅਤੇ 'ਵ੍ਰਿਤਿ' ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਸੋ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੁਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਸਲ ਦਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਧੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਸੁਰਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਜੀਵ ਸਨ : ਦੇਵਤੇ, ਦੈਂਤ (ਅਸੁਰ) ਬਨਸਪਤਿ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤਰਆਤਮੇ ਧਿਆਨ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਧਿਆਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤਮੋਗੁਣ ਛਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ (ਪਾਤਾਲ) ਆਪਣੇ ਐਸ਼ਵਰਜ਼ ਲਈ ਦੇਵਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ 'ਸੁਕ੍ਰ' ਸੀ ਜੋ 'ਭ੍ਰਿਗੁ' ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਰਹਸੁ ਕੀਅਉ ਸੁਰ ਦੇਵ ਤੋਹਿ ਜਸੁ ਜਯ ਜਯ ਜੰਪਹਿ॥
ਅਸੁਰ ਗਏ ਤੇ ਭਾਗਿ ਪਾਪ ਤਿਨ ਭੀਤਰਿ ਕੰਪਹਿ॥

(ਸਵਈਏ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

ਅਸ੍ਵਮੇਧ

ਭਾਰਤੀ ਯੱਗ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਦੋ ਮੰਤ੍ਰ (ਰਿਚਾ) ਇਸ ਪੁਰਬ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਾਪਾਂ, ਅਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਇਹ ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਯੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਔਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸ੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਕੁਰੂਆਂ ਉਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਸ੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਯੱਗ ਬਸੰਤ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁੰਦਰ ਸਫੈਦ ਘੋੜੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਤੀਕ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰੇ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਇਕ ਸੌ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ, ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੌ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ, ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸੌ ਪੁੱਤਰ, ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜੁ ਇਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਰੋਕ ਨ ਲਵੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਕੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਘਮਸਾਣ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ

ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਘੋੜਾ ਵਾਪਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ, ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਅਗੇ ਨਿਤ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੇ ਮੰਗਲ ਲਈ ਢਾਡੀ, ਭੱਟ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ। ਯੱਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਬ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਘੋੜਿਆਂ ਸਹਿਤ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰਥ ਅਗੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਜੇ ਹੁੰਦੇ। ਸੁਨਹਰੀ ਰਥ ਨੂੰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਾ ਕੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਨੁਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਾਣੀਆਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਮਲਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦੀਆਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੱਗ-ਮੰਡਪ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਵੇਦੀ ਰਚਦੇ ਤੇ ਹਵਨ ਲਈ ੨੮ ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਬੱਕਰੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਿਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਘੋੜੇ ਦੁਆਲੇ ਕਪੜਾ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਜ਼ਰਾ ਪਰਦੇ ਜਿਹੇ ਹੇਠ ਘੋੜੇ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲੇਟੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਮੋਨ-ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਸ ਘੜੀ ਪਟਰਾਣੀ ਉਠਦੀ ਉਸੇ ਹੀ ਘੜੀ ਘੋੜੇ ਦੀ ਗਰਦਨ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਭੁੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਿੰਦੂ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌ ਅਸ੍ਵਮੇਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਜੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਯੱਗ ਬੜਾ ਉਤਮ ਧਰਮ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਾਣੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ :—

ਅਸੁਮੇਧ ਜਗੁ ਕੀਜੈ ਸੋਨਾ ਗਰਭ ਦਾਨੁ ਦੀਜੈ
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਅਹੱਲਿਆ

ਅਹੱਲਿਆ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਸਿਮਰਨ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਖਬਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀ ਤੇ ਰਮਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅਹੱਲਿਆ ਦੇ ਪਤੀ ਗੌਤਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਥਾਂਈ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁੱਕੜ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਤੜਕਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਂਗ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੌਤਮ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰ

ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਇਸ ਚਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਥੇ ਇਕ ਭਗ ਖਾਤਰ ਆਇਆ ਹੈਂ, ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਭਗਾਂ ਹੋ ਜਾਣ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਭਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਾਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਹੱਲਿਆ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਸ਼ਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਪੱਥਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਫਿਰ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸੂਰਜਵੰਸੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ :—

ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਿਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ
ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰੁ ਲੁਭਾਇਆ॥
ਸਹਸ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਗ ਹੂਏ॥
ਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੪੩-੧੩੪੪)

ਗੋਤਮ ਨਾਰਿ, ਅਹਲਿਆ ਤਾਰੀ॥
ਪਾਵਨ ਕੇਤਕ ਤਾਰੀਅਲੇ॥

(ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੮੮)

ਅਹੋਈ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਰਤ ਜੋ ਅਹਿਬੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਦੇਵੀ 'ਅਹੋਈ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਨਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਿਟੀ ਤੇ ਗੋਹੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਾਂਝੀ' ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸ਼ਟਮੀ ਦਾ ਬਰਤ ਰੱਖਕੇ ਇਸਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਧੂਪ ਬੱਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਏਕਾਦਸਿ ਨੂੰ ਇਹ ਮੂਰਤਿ, ਟੋਭੇ ਜਾਂ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਾਂਝੀ ਤਾਰਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਮ. ਕ.) ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਲੜਕੀਆਂ ਬਰਤ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਰਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਵੀਰ ਜਾਂ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਣਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਐਸੇ ਭਰਮ-ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ :—

ਕਬੀਰ ਹਰਿ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ ਛਾਡਿ ਕੈ, ਅਹੋਈ ਰਾਖੈ ਨਾਰਿ॥
ਗਦਹੀ ਹੋਇ ਕੈ ਅਉਤਰੈ, ਭਾਰੁ ਸਹੈ ਮਨ ਚਾਰਿ॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੦)

ਅਕ੍ਰੂਰ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ੍ਵਫਲਕ ਦੇ ਘਰ ਗਾਂਦਨੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕੰਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਜੱਗ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸੱਦਿਆ ਤਾਂ ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਕਲ ਤੋਂ ਮਥਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਉਧੌ ਅਕ੍ਰੂਰ ਬਿਦਰੁ ਗੁਣ ਗਾਵੈ
ਸਰਬਾਤਮੁ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਓ॥

(ਸਵਈਏ. ਮ.੧ ਕੇ. ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਜਾਗੈ ਸੁਕਦੇਉ ਅਰੁ ਅਕ੍ਰੂਰ॥
ਹਣਵੰਤੁ ਜਾਗੈ ਧਰਿ ਲੰਕੂਰੁ॥

(ਬਸੰਤ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੯੩)

ਅਗਨਿ (ਦੇਵਤਾ)

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਅਗਨਿ, ਇੰਦ੍ਰ, ਸੂਰਯ) ਵਿਚੋਂ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੱਗ ਹੋਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਹਰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵਸਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਵਾਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਵਕ, ਪਵਮਾਨ, ਤੇ ਸੁਚੀ ਨਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਪੰਤਾਲੀ ਬਾਲਕ ਜਨਮੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਣੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ।

'ਹਰਿਵੰਸ਼ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਇਸ ਦੀ ਧਵਜਾ (ਸਿਰ ਦਾ ਤਾਜ) ਅਤੇ ਲਾਟਾਂ ਛੱਡਦਾ ਬਰਛਾ ਇਸ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਾਂ ਜੀਭਾਂ ਨਾਲ ਯੱਗ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਚਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਰਥ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਏ ਸੱਤ ਹਵਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਭੇਡੂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਵਾਹਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :—

ਅੰਨੁ ਦੇਵਤਾ ਪਾਣੀ ਦੇਵਤਾ
ਬੈਸੰਤਰ ਦੇਵਤਾ ਲੂਣੁ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਪੂਜਨੀਕ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਤੱਤ, ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਕੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਕਾ ਹੈ :—

ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ॥
ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੪)

ਅਜ

ਇਕ ਸੂਰਜ-ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਵਯੰਬਰ ਵਿਚ ਬਿਦਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਇੰਦੂਮਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਸੀ। 'ਰਘੂਵੰਸ'

ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਜ, ਇੰਦੂਮਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਸਵਯੰਬਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਦਮਸਤ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਵੇਖਿਆ, ਇਹ ਹਾਥੀ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਜਦੋਂ ਹਾਥੀ ਮਰਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੰਧਰਵ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਹ ਗੰਧਰਵ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਮਖੌਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਾਗਲ ਹਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੰਧਰਵ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਅਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੰਧਰਵ ਨੇ ਅਜ ਨੂੰ ਤੀਰ ਦਿਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਵਯੰਬਰ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜੇ ਅਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਤਪੱਸ੍ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਕੋਲ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਆਇਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਉਸ ਭਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਿੱਦ ਭਿਖਿਆ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀ। ਭਿਖਾਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਵਲ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਭਿਖਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਲਿੱਦ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਰ ਦਿਤਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਲਿੱਦ ਇਕ ਵਡੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਇੰਦੂਮਤੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਪੱਸ੍ਵੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਤਪੱਸੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਹੋ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਲਿੱਦ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੁਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਕਾਰਨ ਕਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਉਤੇ ਪਛਤਾਇਆ।

ਅਜੈ ਸੁ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ॥
ਐਸੀ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੩, ਪੰਨਾ ੯੫੩)

ਅਜਰਾਈਲ

ਸਾਮੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਰਾਈਲ, ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਅੱਲ੍ਹਾ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹ ਪਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਫੌਰਨ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਜਾਂਦਾ ਤੇ ਔਧ ਪੁਗੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਜਦ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਜਿਆ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਭ ਉਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਛਾ ਗਈ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਰਹੀ।

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਤੱਵ ਯਮਰਾਜ ਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਇਸ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੇ :—

ਅਜਰਾਈਲ ਫਰੇਸਤਾ ਤਿਲ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੩੧੫)

ਅਜਾਮਲ

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਕਨੌਜ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦਸ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ। ਜਦ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸਨੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਨਾਰਾਇਣ' ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸਦਾ ਮਰਣ-ਕਾਲ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ 'ਨਾਰਾਇਣ' ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਰੱਬੀ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਜਮ-ਗਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਅਜਾਮਲ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰਤਿ ਕੀਨੀ
ਕਹਿ ਨਾਰਾਇਣ ਬੋਲਾਰੇ॥
ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਕੇ ਮਨਿ ਭਾਇ ਭਾਵਨੀ
ਜਮ ਕੰਕਰ ਮਾਰਿ ਬਿਦਾਰੇ॥

(ਨਟ ੪, ਪੰਨਾ ੯੮੧)

ਅਜਾਮਲ ਕਉ ਅੰਤ ਕਾਲ ਮਹਿ
ਨਾਰਾਇਨ ਸੁਧਿ ਆਈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੯, ਪੰਨਾ ੯੦੨)

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰ ਸਨ ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਯਾਤਰੂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਤੀਰਥ ਹਨ। ਮਤਸਯ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ੨੨੨੧ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਭਵਿਸ਼ਯ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਨਾਗ ਖੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ੬੮ ਹਨ। ਕਪਿਲ ਤੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥ ਇਹ ਹਨ :—

ਓਅੰਕਾਰ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਅਵੰਤਿਕਾ, ਏਰਾਵਤੀ (ਰਾਵੀ) ਸ਼ਤੁਦ੍ਰੂ, ਸਰਸਵਤੀ, ਸਰਯੂ, ਸਿੰਧੁ, ਸ਼ਿਪ੍ਰਾ, ਸ਼ੋਣ, ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ, ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ, ਹਰਿਦਵਾਰ, ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ, ਕਪਿਲੋਦਕ, ਕਾਂਸ਼ੀ, ਕਾਂਚੀ, ਕਾਲੰਜਰ, ਕਾਵੇਰੀ, ਕੁਰਖੇਤ੍ਰ, ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਗਯਾ, ਗੋ-ਕਰਣ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਗੋਮਤੀ, ਗੋਵਰਧਨ, ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ, ਗੰਡਕਾ, ਘਰਘਰਾ, ਚਰਮਨਵਤੀ, ਚਿਤ੍ਰਕੂਟ, ਚੰਦ੍ਰਭਾਗਾ, ਜਗਨਨਾਥ, ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ, ਤਾਪਤੀ, ਤਾਮ੍ਰ ਪਰਣੀ, ਤੁੰਗਭਦ੍ਰਾ, ਦਸ਼ਾਸ਼੍ਵਮੇਧ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ, ਦਵਾਰਿਕਾ, ਧਾਰਾ, ਨਰਮਦਾ, ਨਾਗਤੀਰਥ, ਨੈਮਿਸ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ (ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਸੰਗਮ), ਪ੍ਰਿਥੂਦਕ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਭਦ੍ਰੇਸ਼ਵਰ, ਭੀਮੇਸ਼ਵਰ, ਭ੍ਰਿਗ ਤੁੰਗ, ਮਹਾਂਕਾਲ, ਮਹਾਂਬੋਧਿ, ਮਥਰਾ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ, ਮਾਯਾਪੁਰੀ, ਮੰਦਾਕਿਨੀ, ਯਮੁਨਾ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ, ਵਿਤਸਤਾ, ਵਿੰਧਯ,

ਵਿਯਾਸ, ਵਿਮਲੇਸਵਰ, ਵੇਣਾ, ਵੇਤ੍ਰਵਤੀ, ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਵੈਦਯਨਾਥ। ਜੈਨੀਆਂ ਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਤੀਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹੀ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਹੈ।

ਗਾਵਹਿ ਤੁਧਨੋ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਲੇ॥੨੭॥ (ਜਪੁ)

'ਜਪੁ' ਵਿਚ ਨਾਮ ਸ੍ਰਵਣ ਨਾਲ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਪੁੰਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਹੀ ਤੀਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਸੁਣਿਐ ਅਠਸਠਿ ਕਾ ਇਸਨਾਨੁ॥੧੦॥
ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਣ ਜਾਉ ਤੀਰਥੁ ਨਾਮੁ ਹੈ॥
ਤੀਰਥੁ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ ਅੰਤਰਿ ਗਿਆਨੁ ਹੈ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੮੭)

ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧੀਆਂ — ਦੇਖੋ ਅਸਟ ਸਿਧਿ

ਅਠਾਰਹਾਂ ਪੁਰਾਣ

ਪਰਾਣ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਹੈ- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਵ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ। ਸੋ 'ਪੁਰਾਣ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਦਾ ਬਹੁ ਭਾਂਤਾ ਗਿਆਨ-ਭੰਡਾਰ ਸੰਚਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਰਚਨਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ, ਯੱਗ, ਨੀਤੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਧਾਨ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ੧. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਉਤਪਤੀ, ੨. ਪ੍ਰਲੈ, ੩. ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ, ੪. ਮਨੁ ਰਾਜੇ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ੫. ਸੂਰਜ-ਬੰਸੀ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ-ਪੰਜ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਣ, ਉਹ ਪੁਰਾਣ ਹੈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ ਇਹ ਹਨ—ਬ੍ਰਹਮ, ਪਦਮ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਸ਼ਿਵ, ਭਾਗਵਤ, ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਅਗਨਿ, ਨਾਰਦ, ਬ੍ਰਹਮ, ਵੈਵਰਤ, ਲਿੰਗ, ਵਰਾਹ, ਸਕੰਦ, ਵਾਮਨ, ਕੂਰਮ, ਮਤਸਯ, ਗਰੁੜ, ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਤੇ ਭਵਿਸ਼ਯ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੧੮ ਉਪ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ—ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ, ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ, ਨਾਰਦੀਯ, ਨਾਰ ਸਿੰਘ, ਦੁਰਵਾਸਾ, ਕਪਿਲ, ਮਾਨਵ, ਔਸ਼ਨਸ, ਵਰੁਣ, ਕਾਲਿਕ, ਸ਼ਾਂਬ, ਨੰਦਾ, ਸ਼ੌਰ, ਪਾਰਾਸ਼ਰ, ਆਦਿਤਯ, ਮਾਹੇਸ਼ਵਰ, ਭਾਰਗਵ ਤੇ ਵਾਸ਼ਿਸਠ।

ਦਸ ਅਠ ਪੁਰਾਣ ਤੀਰਥ ਰਸ ਕੀਆ॥

(ਗੌਂਡ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੮੭੨)

ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਧਾਖਰ॥
ਕੀਨੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਇਕ ਆਖਰ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੨)

ਅਥਰਵ — ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ

ਅਨਹਤ ਨਾਦ

ਜੋ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਜਣ ਤੋਂ ਧੁਨਿ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਆਹਤ ਨਾਦ; ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਠਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉਭਾਰ-ਨਾਲ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਮੂਲਾਧਾਰ, ਸ੍ਵਾਵਧਿਸ਼ਠਾਨ, ਮਣਿਪੂਰ, ਅਨਾਹਤ, ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਆਗਿਆ ਚਕ੍ਰ। ਜਦੋਂ ਸੁਖਮਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁੰਡਲਨੀ ਉਭਰ ਕੇ ਅਨਾਹਤ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਧੁਨੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਗੜ-ਗੜਾਹਟ ਜਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਵਾਂਙ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਸੰਖ ਘੰਟਿਆਂ ਵਰਗੀ ਤੇ ਅਖੀਰ ਬੰਸਰੀ ਜਾਂ ਬੀਣਾ ਵਰਗੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵਾਸਾਂ ਦੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅੰਦਰਲੀ ਧੁਨਿ ਹੈ ਜੋ ਏਕਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗ ਮਤ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ (ਚੌਥਾ ਉਪਦੇਸ, ਸਲੋਕ ੧੦੬-੭) ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਦ ਤਕ ਅਨਾਹਤ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ, ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਨਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਮੇਸਰ ਹੈ।'

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ 'ਅਨਹਦ ਨਾਦ' ਕਹਿਕੇ ਗਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਯੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤ ਕੇ ਅਸਚਰਜਮਈ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਹਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਅਨਹਤ ਤਹ ਨਾਦ॥ ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ਅਚਰਜ ਬਿਸਮਾਦੁ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ੨੯੩)

ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰਚਰਣ ਲਾਗੇ
ਬਾਜੇ ਅਨਹਦ ਤੂਰੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ੯੨੨)

ਅਨੰਦ-(ਬਾਣੀ)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਇਕ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ੪੦ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੫੫੪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਅਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਉਚਾਰੀ ਸੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜ ਪਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਨੇਤ੍ਰ, ਸ੍ਰਵਣ ਆਦਿ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ

ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅੰਤ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਅਨਦੁ ਸੁਣਹੁ ਵਡਭਾਗੀਹੋ ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ॥
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ, ਉਤਰੇ ਸਗਲ ਵਿਸੂਰੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੨)

ਅਪਸਰਾ

ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਵੱਈਏ 'ਗੰਧਰਬ' ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਵੱਈਆਂ ਦੀਆਂ ਗਾਇਕਾ ਨਾਇਕਾਵਾਂ–ਅਪਸਰਾਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰ ਸਭਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਹਾ ਰਿਸ਼ੀ ਆਪਣੇ 'ਸਤ' ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਉਚ ਪਦਵੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਡੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅਪਸਰਾ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ 'ਸਤ' ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਅਪਸਰਾ ਉਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਮਨ ਰੀਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਸਥਿਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਰਵਸ਼ੀ, ਰੰਭਾ, ਮੇਨਕਾ ਆਦਿ ਅਪਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਗਾਇਕਾ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਪ੍ਰਿਅ ਕੀ ਸੋਭ ਸੁਹਾਵਨੀ ਨੀਕੀ
ਹਾਹਾ ਹੂ ਹੂ ਗੰਧ੍ਰਬ ਅਪਸਰਾ
ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਗਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥

(ਮਲਾਰ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੭੨)

ਅਪਰਸ

ਅਜੇਹਾ ਸੋਧੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਛੂਹਣਾ ਤਕ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰੇ, ਆਮ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨ ਲਾਵੇ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੱਕਿਆ ਨਾ ਖਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਚੌਂਕਾ ਧੋ ਸਵਾਰ ਕੇ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਵੇ, ਉਹ 'ਅਪਰਸ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਸੁੱਚ ਭਿੱਟ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਹਿਮੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੱਚੇ ਅਪਰਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਉਂ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੇ, ਪਰਾਇਆ ਰੂਪ ਨ ਤੱਕੇ, ਨਿੰਦਾ ਨ ਕਰੇ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਵਾਸਨਾ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹੇ।

ਮਿਥਿਆ ਨਾਹੀ ਰਸਨਾ ਪਰਸ॥ ਮਨ ਮਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਦਰਸ॥
ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰੂਪੁ ਨ ਪੇਖੈ ਨੇਤ੍ਰ॥ ਸਾਧ ਕੀ ਟਹਲ ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਹੇਤ॥
ਕਰਨ ਨ ਸੁਨੈ ਕਾਹੂ ਕੀ ਨਿੰਦਾ॥ ਸਭ ਤੇ ਜਾਨੈ ਆਪਸ ਕਉ ਮੰਦਾ॥

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਬਿਖਿਆ ਪਰਹਰੈ॥ ਮਨ ਕੀ ਬਾਸਨਾ ਮਨ ਤੇ ਟਰੈ॥
ਇੰਦ੍ਰੀ ਜਿਤ ਪੰਚ ਦੋਖ ਤੇ ਰਹਤ॥ ਨਾਨਕ ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਕੋ ਐਸਾ ਅਪਰਸ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੪)

ਅਬਦਾਲ

ਅਬਦਾਲ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਵਜੂਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬਦਲਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਮੀ ਮਤ (ਇਸਲਾਮ) ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਅੰਤ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ੭੦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੪੦ ਸ਼ਾਮ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ੩੦ ਜਗਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਮਨੁਖ ਜਾਤਿ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਇਹ ਪਦਵੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਅਬਦਾਲ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧੂ, ਸੰਤਾਂ, ਵਲੀ, ਫਕੀਰਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਆਉ ਕਲੰਦਰ ਕੇਸਵਾ॥ ਕਰਿ ਅਬਦਾਲੀ ਭੇਸਵਾ॥ ਰਹਾਉ॥੧॥

(ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੭)

ਸਰਾ ਸਰੀਅਤਿ ਲੇ ਕੰਮਾਵਹੁ॥ ਤਰੀਕਤਿ ਤਰਕ ਖੋਜਿ ਟੋਲਾਵਹੁ॥
ਮਾਰਫਤਿ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਲਾ, ਮਿਲਹੁ ਹਕੀਕਤਿ ਜਿਤੁ ਫਿਰਿ ਨ ਮਰਾ॥੩॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਅਠਾਰਹ ਸਿਧੀ — ਦੇਖੋ ਸਿਧਿ

ਅਭੀਚ

ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ੨੭ ਨਛੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛੱਤਰ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਤੇ ਦੂਜੇ, ਸ੍ਰਵਣ ਨਛਤਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆ ਚਾਰੇ ਕਲਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਤਮ ਲਗਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਵਿਜਯ ਸੌਖਿਆਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਅਭਿਜਿਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਭਿਜਿਤ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੀ 'ਅਭੀਚ' ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ੧੫੫੩ ਈ: ਵਿਚ ਅਭੀਚ ਪੁਰਬ ਸਮੇਂ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸਦਾ ਹਾਲ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ 'ਅਭੀਚ' ਪੁਰਬ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁੰਨ ਹੈ :—

ਨਾਵਣੁ ਪੁਰਬੁ ਅਭੀਚ
ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਦਰਸੁ ਭਾਇਆ॥

(ਤੁਖਾਰੀ ਛੰਤ ੪, ਪੰਨਾ ੧੧੧੬)

ਅਮਰਦਾਸ (ਗੁਰੂ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੫ ਮਈ, ੧੪੭੯ ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭੱਲਾ ਬੰਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤੇਜੋ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਲੱਖੋ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਵ੍ਹਾਰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ, ਜੋ ਆਪਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਏ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਪਾਨੀ ਦੀ ਗਾਗਰ ਲਿਆਉਣਾ ਆਪਦਾ ਨਿਤ ਕਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰੜੀ ਘਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ੧੫੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਸੌਂਪੀ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ੨੨ ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਾਉਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ, ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਭੋਜਨ ਖਾਏ ਬਿਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਨ ਆਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜਦੇ ਤੇ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਰਸਮ ਰੀਤਿ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਪੁਤਰ ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਅਤੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਖੁਦ ਬਾਣੀ ਰਚੀ, ਉਹ ੧੭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ੯੦੭ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚੋਂ 'ਅਨੰਦ' ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ੧ ਸਤੰਬਰ ੧੫੭੪ ਈ. ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ। ਭੱਲਜ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੬)

ਅਮਰਾ ਪਦ — ਦੇਖੋ ਚਉਥਾ ਪਦ

ਅਰਜਨ

ਰਾਜਾ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਈ, ਅਰਜਨ ਇਕ ਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਨੁਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਤੀਰੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸੀ, ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਨੇ ਮੱਛੀ ਦੀ ਅੱਖ ਦੀ ਛਾਇਆ, ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਤੱਕ ਕੇ ਉਸਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਫੁੰਡਿਆ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦ੍ਰੋਪਦ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਸ੍ਵਯੰਵਰ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਆਏ ਦੇਖਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਬੈਠਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਜੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਅਰਜਨ 'ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ' ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਘੋੜਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਇਸ ਘੋੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਜੰਗ-ਜੁਧ ਕਰਕੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਯੱਗ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਇਆ।

ਬਾਕੀ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸਨੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਨਵਾਸ ਕੱਟਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਾਜੇ ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਘਰ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਉਲੂਪੀ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਰਾਵਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮਣੀਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦਾ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ, ਇਸਤੋਂ ਬਬਰੂ ਵਾਹਨ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭੱਦ੍ਰਾ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਸੀ, ਅਜ ਵੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਲਈ ਆਮ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੱਟ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਾ ਪਾਰਥ (ਅਰਜਨ) ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਗੁਰੁ ਅਰਜੁਨ ਪੁਰਖੁ ਪ੍ਰਮਾਣੁ, ਪਾਰਥਉ ਚਾਲੈ ਨਹੀ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੮)

ਜਾਂ ਚੈ ਘਰਿ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਅਰਜਨੁ ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਅੰਬਰੀਕੁ
ਨਾਰਦ ਨੇਜੈ ਸਿਧ ਬੁਧ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਬਾਨਵੇ ਹੇਲਾ॥

(ਮਲਾਰ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੧੨੯੨)

ਅਰਜਨ ਦੇਵ (ਗੁਰੂ)

ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ-ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਣ ਵਾਲੇ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਨ, ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੫ ਅਪਰੈਲ ੧੫੬੩ ਈਃ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ। ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਲ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਚ ਹੀ 'ਦੋਹਿਤਾ ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ' ਦਾ ਰੂਪ ਤੱਕ ਰਹੀ ਸੀ। ੧ ਸਤੰਬਰ ੧੫੮੧ ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਹੱਥੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖਾਈ, ੩੦-੩੫ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਈ ਸਰੋਵਰ, ਬਾਉਲੀਆਂ, ਖੂਹ ਲਵਾਏ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਰਗੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ, ਕਾਬਲ ਤੇ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰੇ ਤਕ ਵਾਪਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਾਇਆ, ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਿਖਾਇਆ, ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਅਕਬਰਨਾਮੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ੨੪ ਨਵੰਬਰ ੧੫੯੮ ਈ. ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਆਪਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਧਾਇਆ ਮਾਮਲਾ ਕਾਫੀ

ਹੱਦ ਤਕ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੀ। ਮੋਹਸਨ ਫਾਨੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਤਕੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿਖ ਨ ਵਸਦੇ ਹੋਣ।'

ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਤਅੱਸਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰੋਹਤ ਜਮਾਤ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ੩੦ ਮਈ, ੧੬੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਵੀ ਕਿਨਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੁਦ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। 'ਸੁਖਮਨੀ' ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਥਰਾ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਜਪਉ ਜਿਨ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ, ਫਿਰਿ ਸੰਕਟ ਜੋਨਿ ਗਰਭ ਨ ਆਯਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

ਅਰੁਣ

ਦੱਖਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ-ਕਦਰੂ ਤੇ ਵਿਨਤਾ, ਕੱਸ਼ਜਪ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਦਰੂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਵਿਨਤਾ ਤੋਂ ਅਰੁਣ ਤੇ ਗਰੜ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ੫੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਉਪਰੰਤ ਕਦਰੂ ਦੇ ਅੰਡੇ ਫੁਟ ਪਏ ਤਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭੈਣ 'ਕਦਰੂ' ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਵਿਨਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੋ ਉਠੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਅੰਡਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਇਸ ਅਧ-ਪੱਕੇ ਅੰਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਲ ਲਾਲ ਪੰਛੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਜੇ ਉਪਰਲਾ ਭਾਗ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ 'ਅਨੁਰ' (ਅਨ+ਉਰ) ਭਾਵ ਹੇਠਲੇ ਧੜ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੰਗੁਲਾ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਰੁਣ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਹੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ :—

ਬਿਸ੍ਵ ਕਾ ਦੀਪਕੁ ਸ੍ਵਾਮੀ ਤਾ ਚੇ ਰੇ ਸੁਆਰਥੀ॥
ਪੰਖੀ ਰਾਇ ਗਰੁੜ ਤਾ ਚੇ ਬਾਧਵਾ॥
ਕਰਮ ਕਰਿ ਅਰੁਣ ਪਿੰਗੁਲਾ ਰੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪੰਨਾ, ੬੯੫)

ਅਰਧ ਉਰਧ

ਹਠ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਕੰਗਰੋੜ ਨਾਲ ਲਗੀ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ, ਮੇਰੂ ਦੰਡ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੂ ਦੰਡ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਮੂਲਾਧਾਰ ਨੂੰ 'ਅਰਧ' ਤੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਜਿਥੇ 'ਸਹਸਰ ਦਲ ਕਮਲ' ਹੈ, 'ਉਰਧ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੁੰਡਲਨੀ ਪੰਜ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅੰਤਮ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਰਸ ਝਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਉਦਾਸੀ ਜਿ ਪਾਲੇ ਉਦਾਸੁ॥
ਅਰਧ ਉਰਧ ਕਰੇ ਨਿਰੰਜਨਿ ਵਾਸੁ॥
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਕੀ ਪਾਏ ਗੰਢਿ॥
ਤਿਸੁ ਉਦਾਸੀ ਕਾ ਪੜੈ ਨ ਕੰਧੁ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੨)

ਅਲਾਹੁਣੀ

ਅਲਾਹੁਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ੋਕ-ਗੀਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਛੜੇ ਸਨੇਹੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਚੇਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਵਿਚ ਇਸ ਲੋਕ-ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ੫ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਛੰਤ' ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਇਹ ਹੈ :—

ਸਾਹਿਬੁ ਸਿਮਰਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈਹੋ, ਸਭਨਾ ਏਹੁ ਪਇਆਣਾ॥
ਏਥੈ ਧੰਧਾ ਕੂੜਾ ਚਾਰਿ ਦਿਹਾ, ਆਗੈ ਸਰਪਰ ਜਾਣਾ॥
ਆਗੈ ਸਰਪਰ ਜਾਣਾ ਜਿਉ ਮਿਹਮਾਣਾ, ਕਾਹੇ ਗਾਰਬ ਕੀਜੈ॥
ਜਿਤੁ ਸੇਵਿਐ ਦਰਗਹ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ, ਨਾਮੁ ਤਿਸੈ ਕਾ ਲੀਜੈ॥
ਆਗੈ ਹੁਕਮੁ ਨ ਚਲੈ ਮੂਲੇ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਕਿਆ ਵਿਹਾਣਾ॥
ਸਾਹਿਬੁ ਸਿਮਰਿਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਹੋ ਸਭਨਾ ਏਹੁ ਪਇਆਣਾ॥

(ਵਡਹੰਸ ੧, ਪੰਨਾ ੫੭੯)

ਅਵਸਥਾ

ਉਮਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :— ਬਚਪਨ, ਜੁਆਨੀ, ਬੁਢਾਪਾ।

ਬਾਲ ਜੁਆਨੀ ਅਰੁ ਬਿਰਧਿ ਫੁਨਿ
ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਜਾਨਿ॥

(ਸਲੋਕ ੯)

ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜਾਗ੍ਰਤਿ, ਸੁਪਨ, ਸਖੋਪਤਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੇਲ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—

ਤੀਨਿ ਅਵਸਥਾ ਕਹਹਿ ਵਖਿਆਨੁ॥
ਤੁਰੀਆਵਸਥਾ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਹਰਿ ਜਾਨੁ॥

(ਗਉੜੀ ੧ ਪੰਨਾ, ੧੫੪)

ਅਵਤਾਰ

ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਤੋਂ ਧਰਤ ਤੇ ਉਤਰਨਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। 'ਗੀਤਾ' ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਬਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰ ਇਹ ਹਨ :- ਮੱਛ, ਕੱਛ, ਬਰਾਹ, ਮੋਹਨੀ, ਨਰਸਿੰਹ, ਪਰਸੁਰਾਮ, ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬਲਰਾਮ, ਵਾਮਨ, ਬੁਧ, ਨਾਰਦ, ਰਿਸ਼ਭ, ਕਪਿਲ, ਬਿਆਸ, ਹੰਸ, ਪ੍ਰਿਥੂ, ਦਤਾਤ੍ਰੇ, ਨਰ, ਨਰਾਯਣ, ਹਯਗ੍ਰੀਵ, ਵੈਵਸਤ ਮਨੂ, ਧਨੰਤਰ, ਕਲਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਮੁੱਖ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਬੇਗਿਣਤ ਹਨ, ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਦੇਵਤੇ, ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ, ਮਨੁ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਭ ਉਸੇ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਪਰਮੇਸਰ ਅਨੰਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਕਲਾ ਪਾ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਅਵਤਾਰ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਚੌਦਾਂ ਕਲਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਖੋ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਕਲਾ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਅੰਸ਼ਾਵਤਾਰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਨਿਕ ਪੁਰਖ ਅੰਸਾ ਅਵਤਾਰ॥

(ਸਾਰੰਗ, ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੩੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਅਵਤਾਰ ਕਰਕੇ ਪੂਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਦਰਅਸਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅਜੋਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੀਮਤ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨਾ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਜੁਗਹਿ ਜੁਗਹਿ ਕੇ ਰਾਜੇ ਕੀਏ
ਗਾਵਹਿ ਕਰਿ ਅਵਤਾਰੀ॥

(ਆਸਾ ੩, ਪੰਨਾ ੪੨੩)

ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਵਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਭ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਖੇਡ ਹਨ :—

ਹੁਕਮਿ ਉਪਾਏ ਦਸ ਅਉਤਾਰਾ॥
ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭)

ਆਈ ਪੰਥ

ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ-ਹੇਤੁ, ਪਾਵ, ਆਈ, ਗਮਯ, ਪਾਗਲ, ਗੋਪਾਲ ਕੰਥੜੀ, ਬਨ, ਧ੍ਰਜ, ਚੋਲੀ ਰਾਵਲ, ਦਾਸ। ਆਈ-ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਜੋਗੀ 'ਆਈ ਪੰਥੀ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਬੜੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ 'ਸਭ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਸਾਥੀ ਹੋਣਾ' ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ ਇਹੋ ਆਈ ਪੰਥ ਹੈ।

ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ, ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੬)

ਆਸਨ — ਦੇਖੋ ਚਉਰਾਸੀਹ ਆਸਣ

ਆਸ਼੍ਰਮ — ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮ

ਆਸਾ

ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਇਕ ਰਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਰੇ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਮਾ ਹੈ। ਕਈ ਧਾ ਨੂੰ ਵਾਦੀ ਤੇ ਗਾ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਸਮਾਂ ਤੜਕਸਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਆਸਾ' ਸੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਗਾਉਣ-ਧੁਨਿ ਹੀ 'ਆਸਾ' ਕਹਿਲਾਈ ਤੇ ਇਹੋ ਪਿਛੇ ਰਾਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਵੇਤਾ ਇਸਨੂੰ ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਚੌਥੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ :—

ਆਸਾਵਰੀ

ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਇਕ ਰਾਗ, ਜਿਸ ਦਾ ਧਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਗਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗਾ, ਧਾ ਤੇ ਨੀ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਤੇ ਨੀ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਰ ਦਿਨ-ਚੜ੍ਹੇ ਤਕ ਹੈ।

ਇਹ ਰਾਗ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਸਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਕਈ ਆਸਾਵਰੀ ਨੂੰ ਭੈਰਵੀ ਠਾਟ ਤੇ ਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਆਗਮ ਨਿਗਮ

ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਦੇ ਉਹ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਜੋ ਸ਼ਿਵਾ ਨੇ ਉਚਾਰੇ ਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਸ੍ਰਵਣ ਕੀਤੇ, 'ਆਗਮ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਗਮ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਵਾਰਾਹੀ ਤੰਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੇ ਵਿਸ਼ਿਆ-ਉਤਪਤੀ, ਪ੍ਰਲਯ, ਦੇਵਪੂਜਾ, ਮੰਤ੍ਰ-ਸਾਧਨਾ, ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ, ਅਤੇ ਖਟ ਕਰਮ (ਸਾਂਤਿ, ਵਸੀਕਰਣ, ਸਤੰਭਨ, ਵਿਦੇਵੇਸ਼ਣ, ਉਚਾਟਨ ਤੇ ਮਾਰਣ) ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਗਮ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਵੇਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਮ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਸਤਿਕ ਤੇ ਆਸਤਿਕ ਭਾਵ ਵੇਦ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਵੇਦ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਮੂੰਹ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ 'ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਰਥਕ ਗਿਆਨ' ਯ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਆਗਮ ਨਿਗਮੁ ਕਹੈ ਜਨੁ ਨਾਨਕ, ਸਭੁ ਦੇਖੈ ਲੋਕੁ ਸਬਾਇਆ॥

(ਟੋਡੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੧੪)

ਆਗਮ ਨਿਰਗਮ ਜੋਤਿਕ ਜਾਨੈ ਬਹੁ ਬਹੁ ਬਯਾਕਰਨਾ॥
ਤੰਤ ਮੰਤ੍ਰ ਸਭ ਅਉਖਧ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤਿ ਤਊ ਮਰਨਾ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ੪੭੬)

ਆਤਮਾ

ਮਨੁਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਅੰਦਰ ਸਮਾਈ ਚੇਤਨਾ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਵੈਸੇ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜਰ, ਅਮਰ ਤੇ ਨਿੱਤ ਹੈ : ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਸਤ, ਚਿਤ ਅਨੰਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਐਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਧ' ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ 'ਆਦਿ ਕਾਰਣ' ਆਖਿਆ ਹੈ, ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂਤ-ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭੇਦ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ 'ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸ਼' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ' ਕਹਿਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਜਿਨੀ ਆਤਮੁ ਚੀਨਿਆ, ਪਰਮਾਤਮੁ ਸੋਈ॥
ਏਕੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਹੈ, ਫਲੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੋਈ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੨੧)

ਇਸ ਅਭੇਦਤਾ ਜਾਂ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ :—

ਆਤਮਾ ਪਰਾਤਮਾ ਏਕੋ ਕਰੈ॥
ਅੰਤਰ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਅੰਤਰਿ ਮਰੈ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੧)

ਆਦਮ

ਸਾਮੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ, ਆਦਮ ਸੀ। ਬਾਇਬਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪੱਸਲੀ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਦਮ ਦਾ ਦਿਲ ਲਗਿਆ ਰਹੇ; ਇਸੇ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਹਵਾ' ਸੀ। ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਦੋਵੇਂ ਅਦਨ ਬਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਐਸ਼-ਅਰਾਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਜਾਓ ਪਰ ਇਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦਾ ਫਲ ਨ ਖਾਣਾ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਸੱਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਇਆ ਤੇ ਹਵਾ ਨੇ ਇਹ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਖਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਵੀ ਖਲਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸਦਾ ਸਿਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਅਧੀਨ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਕਈਆਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਤਾਂ ਆਦਮ ਲੰਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਹਵਾ ਅਰਬ ਵਿਚ ਜੱਦਾਹ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਡਿਗੀ, ਚਿਰਾਂ ਬਾਦ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ੯੩੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਣ ਉਪਰੰਤ ਆਦਮ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਕਉ ਕਿਛੁ ਨਦਰਿ ਦਿਖਾਈ॥
ਉਨਿ ਭੀ ਭਿਸਤਿ ਘਨੇਰੀ ਪਾਈ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੧)

ਆਰਤੀ

ਇਸ਼ਟਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਣਾ ਤੇ ਵਾਰਨੇ ਜਾਣਾ ਆਰਤੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਵੇ ਜਗਾ ਕੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਚਾਰ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਨਾਭਿ ਤੇ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਖੜੇ ਉਤੋਂ। ਆਰਤੀ ਸਮੇਂ ਧੂਪ, ਫੁਲ ਬਰਖਾ ਤੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਣ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਨਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਆਰਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਨਿੱਤ ਨਵੀਂ ਆਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਉਂ ਸੁਝਾਇਆ ਸੀ :—

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ, ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ॥
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ, ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ॥
ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ॥ ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩)

ਆਵਾਗਉਣ

ਆਵਾਗਉਣ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ-ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਾਡਾ ਇਹ ਜਨਮ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿਟਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੱਧਾ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਉਚੀਆਂ ਜੋਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਭਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਮਰਨਾ ਕੇਵਲ ਇਤਫਾਕੀਆ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਬ ਇਹ ਮਨੌਤ ਇਉਂ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹੋ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਨੂੰ ਜੋ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਈ ਜੋਨੀ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ :—

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ॥

ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ॥
ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ॥
ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੭੬)

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤਾਂ ਆਵਾਗਉਣ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਾਗਉਣ ਦਾ ਮੂਲ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਜੋਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਦਾ ਹੈ :—

ਆਵਾ ਗਉਣ ਹੈ ਸੰਸਾਰਾ॥
ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਬਹੁ ਚਿਤੈ ਬਿਕਾਰਾ॥
ਥਿਰੁ ਸਾਚਾ ਸਾਲਾਹੀ ਸਦਹੀ, ਜਿਨਿ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਪਛਾਤਾ ਹੇ॥

(ਮਾਰੂ ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੫੧)

ਅੰਸ਼ਾਵਤਾਰ — ਦੇਖ ਅਵਤਾਰ

ਅੰਗਦ (ਗੁਰੂ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੩੧ ਮਾਰਚ ੧੫੦੪ ਈ. ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਦਯਾ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਲਹਿਣਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਝੁਕਾ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਦ ਭਾਈ ਲਹਿਣੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੋਅ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ, ਦਿਲੋਂ ਮਨੋਂ ਆਪ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ। ਅਖੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਾਸਾਨੀ ਸੇਵਾ ਦੇਖਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ' ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਕਾਰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਖਡੂਰ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸਾਖੀ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਉਚੇਚੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਚਲਾਈ ਤੇ ਇਕ ਮੱਲ-ਅਖਾੜਾ ਵੀ ਰਚਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਲੰਗਰ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਿਆਲੀ ਖੀਰ ਦਾ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ੬੨ ਸਲੋਕ ਹਨ।

ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ-ਦਾਤੂ ਤੇ ਦਾਸੂ। ਲੇਕਿਨ ਗੱਦੀ ਆਪ ਨੇ ਬਿਰਧ ਸੇਵਕ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪੀ।

੨੯ ਮਾਰਚ ੧੫੫੨ ਈ. ਨੂੰ ਖਡੂਰ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਪਿ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

ਨਾਨਕ ਕੁਲਿ ਨਿੰਮਲੁ ਅਵਤਰਿਓ ਅੰਗਦ ਲਹਣੇ ਸੰਗਿ ਹੁਅ॥
ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਤਾਰਣ ਤਰਣ, ਜਨਮ ਜਨਮ ਪਾ ਸਰਣਿ ਤੁਅ॥੨॥੧੬॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੫)

ਅੰਗਰਾ (ਰਿਸ਼ੀ)

ਸੱਤ ਮੁਖ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਿਰਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਈ ਵੇਦਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਗਨਿ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਕ ਥਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਦੇ ਮੁਖ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸ੍ਵਧਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਵ੍ਰਿਹਸਪਤਿ, ਮ੍ਰਿਕੰਡੂ ਤੇ ਉਤੱਥਜ-ਇਸਦੇ ਪੁਤਰ ਸਨ।

ਜਾਪਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਵੀ ਕੱਲਯ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਗਾਉਂਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਦੂਰਬਾ ਪਰੂਰਉ ਅੰਗਰੈ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥
ਕਬਿ ਕਲ ਸੁਜਸੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਇਓ॥੧੦॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਅੰਜੁਲੀ

ਪਿਤਰੀ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੁਲੀ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਚੌਲ ਆਦਿ ਦੀ ਬੁੱਕ ਅੰਜਲੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਚਾਰ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਬਿਰਖੈ ਹੇਠਿ ਸਭਿ ਜੰਤ ਇਕਠੇ॥
ਇਕਿ ਤਤੇ ਇਕਿ ਬੋਲਨਿ ਮਿਠੇ॥
ਅਸਤੁ ਉਦੋਤੁ ਭਇਆ ਉਠਿ ਚਲੇ॥
ਜਿਉ ਜਿਉ ਅਉਧ ਵਿਹਾਣੀਆ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੯)

ਅੰਥ੍ਰੀਕ

ਇਕ ਸੂਰਜ-ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ੁ ਸ਼ਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਰਾਜੇ ਇਖਛਵਾਕੁ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ੨੮ ਵੀਂ ਥਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਅੰਬਰੀਕ ਬਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਰਬਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮਹਾਰਾਜ! ਭੋਜਨ ਖਾਓ, ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਮੈਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਫਿਰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਂਗਾ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਨ ਮੁੜਿਆ, ਇਧਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਰਤ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਭੋਜਨ ਖਾ ਲਿਆ, ਏਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ, ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੀ ਜਟਾ

ਉਖਾੜ ਕੇ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੰਬਰੀਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਕ੍ਰ ਛੱਡਿਆ ਜੋ ਦੁਰਬਾਸਾ ਦੇ ਮਗਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਅੰਬ੍ਰੀਕ ਦੇ ਸ਼ਰਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਇਆ।

'ਲਿੰਗ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਇਉਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਅੰਬ੍ਰੀਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਨਾਰਦ ਅਤੇ ਪਰਵਤ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਾਂਦਰ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਬਾਂਦਰ-ਮੂੰਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅੰਬ੍ਰੀਕ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਦਾ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਰਹੇਂ। ਇਹ ਹਾਲ ਦੇਖਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕ੍ਰ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸਨੇ ਚਾਨਣ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਚੱਕ੍ਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਫਿਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਖੀਰ ਰਿਸ਼ੀ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਰਾਜੇ ਅੰਬ੍ਰੀਕ ਦੀ ਸ਼ਰਣੀ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਬ੍ਰੀਕ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਅੰਬਰੀਕ ਕਉ ਦੀਓ ਅਭੈ ਪਦੁ
ਰਾਜੁ ਭਭੀਖਨ ਅਧਿਕ ਕਰਿਓ॥

(ਮਾਰੂ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਅੰਮ੍ਰਿਤ

ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਰਲਕੇ ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਵੀ ਸੀ। (ਦੇਖੋ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਅਮੋਲਕ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੇ ਪੀਤਿਆਂ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ ਨ ਰਹੇ। ਅਮਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸੁਪਨਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਅਜਰ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੌਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਨ ਸਕੇ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਬਾਂ ਵਿਚ 'ਆਬਿਹਯਾਤ' ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ, ਸੋਮ ਰਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਕਿ ਐਸੇ ਰਸ ਦੀ ਢੂੰਡ ਕਰੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਚਿਰੰਜੀਵ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਿਧ, ਹਠ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਝਰਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਰਸਾਇਣ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਖਿਆ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਮਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਅਮਰਤਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ, ਮਿਲਿ ਪੀਵਹੁ ਭਾਈ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੫, ੩੧੮)

ਜਿਨ ਵਡਿਆਈ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਕੀ, ਤੇ ਰਤੇ ਮਨ ਮਾਹਿ
ਨਾਨਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਏਕੁ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਹਿ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਮ: ੨, ੧੨੩੮)

ਨਉਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਭੁ ਕਾ ਨਾਮ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫)

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ ਰਾਮ॥

(ਬਿਹਾਗੜਾ ਛੰਤ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੫੩੮)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਤੇ ਯੋਗ ਮਤ ਦੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ 'ਕੁੰਡਲਨੀ' ਦੇ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਝਰਦਾ ਤੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਨ ਕਰਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ, 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਵਲ ਕਈ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੁ' ਸਾਚਾ
ਮਨੁ ਪੀਵੈ ਭਾਇ ਸੁਭਾਈ ਹੇ॥ ੪ ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੪੬)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਂ ਵਰਗਾ ਮੈਲਾ ਮਨ ਵੀ ਹੰਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੁ ਸਾਚਾ॥

(ਮਾਝ ੩)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਤਿਵਾਦੀ
ਜਿਤੁ ਨਾਤੈ ਕਊਆ ਹੰਸੁ ਹੋਹੈ॥

(ਗੂਜਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੪੯੩)

ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਗਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਪਿਛੋਂ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰੇ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

(ੲ)

ਇੰਦ੍ਰ

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਸਮਾਨੀ ਨਗਰੀ ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਮਰਾਵਤੀ' ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦਾ ਸੁਵਾਮੀ ਬਰਖਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਤੇ ਅੰਨ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕ ਪਿਆਰਦੇ ਤੇ ਝੱਖੜ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਗਿਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਭੈ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬੱਜ੍ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਵ੍ਰਿਤ੍ਰ ਨਾਮੀ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੱਸ਼ਯਪ ਦੇ ਘਰ, ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੂਹਾ ਜਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸ਼ਚੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਜਯੰਤ ਹੈ। ਇਹ ਐਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਜਾਂ ਉਚੈ-ਸ੍ਰਵਾ ਨਾਮੀ ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਇਸ ਦਾ ਧਨੁਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੰਦ੍ਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਵੱਈਏ-ਗੰਧ੍ਰਬ ਤੇ ਅਪੱਸਰਾ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚਿੰਤਾਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਤਪ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਉਚ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤਪੱਸਵੀ ਦੇ ਤਪ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦੱਸ ਪਾਈ ਕਿ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਅਹੱਲਿਆ ਤੇਰੀ ਰਾਣੀ ਸ਼ਚੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਡੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਗੌਤਮ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤਾ। ਅਗੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਭਗ ਲਈ ਇਹ ਛਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਭਗਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਸੋ ਇਸਨੂੰ ਮੰਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੇਘਨਾਦ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਅਹੱਲਿਆ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਿਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰੁ ਲੁਭਾਇਆ॥
ਸਹਸ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਗ ਹੂਏ, ਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੪੩)

ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਚੀ ਦੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਣੀਹਾਰ ਹੈ।

ਗਾਵਹਿ ਤੁਹਨੋ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਸਣਿ ਬੈਠੇ
ਦੇਵਤਿਆ ਦਰ ਨਾਲੇ॥

(ਜਪੁ ੧)

ਇੜਾ

ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਨੱਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸੁਰ 'ਇੜਾ' ਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ 'ਪਿੰਗਲਾ' ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੜਾ ਖੱਬੀ ਨਾਸਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਗਰੋੜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੰਢੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਪਿੰਗਲਾ-ਤੇਜ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇੜਾ ਨੂੰ 'ਚੰਦ੍ਰਮਾ' ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨੂੰ 'ਸੂਰਜ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ ਪਉਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉਗੋ॥
ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੁਇ ਸਮ ਕਰਿ ਰਾਖਉ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਉਗੋ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਈਦ

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਤਿਉਹਾਰ ਜੋ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਉਤੇ ਏਕਮ ਦੇ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਬਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਈਦੁਲਫਿਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ 'ਈਦੁਲ ਅਜ਼ਹਾ' ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ੁਅਲਹਿਜਾਹ ਦੀ ਦਸ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗਊ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਕਰ ਈਦ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਕਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਊ। ਵੱਡੀ ਈਦ ਜਾਂ 'ਈਦੁਲ ਕਬੀਰ' ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। (ਮ. ਕੋ.)

ਜਾ ਕੈ ਈਦਿ ਬਕਰੀਦਿ ਕੁਲ
ਗਊ ਰੇ ਬਧੁ ਕਰਹਿ
ਮਾਨੀਅਹਿ ਸੇਖ ਸਹੀਦ ਪੀਰਾ॥

(ਮਲਾਰ ਰਵਿਦਾਸ, ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੯੩)

ਏਕਾਦਸੀ ਬ੍ਰਤ

ਵੈਸ਼ਣਵ ਲੋਕ, ਏਕਾਦਸੀ ਨੂੰ 'ਹਰਿ ਬਾਸਰ' ਜਾਂ 'ਵਿਸ਼ਨੂ ਦਾ ਦਿਨ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ

ਇਸ ਦਿਨ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। 'ਵ੍ਰਿਧ ਹਾਰੀਤ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਦਿਨ ਅੰਨ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗਧੇ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ 'ਵਾਰਕਰੀ' ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਿਚ ਏਕਾਦਸੀ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਏਕਾਦਸੀ ਤੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਿਰਜਲ ਰਹਿਣ ਤਕ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਦ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਨਿਰਾਹਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਸਿਹਤ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਪਰ ਭਰਮ ਵਹਮ ਆਸਰੇ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਏਕਾਦਸੀ ਬ੍ਰਤੁ ਰਹੈ ਕਾਹੇ ਕਉ ਤੀਰਥ ਜਾਈਂ॥

(ਟੋਡੀ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ, ੭੧੮)

(ਸ)

ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ

ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਅਪਸ਼ਗਨ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇ ਉਹ ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਜਾਂ ਸ਼ਗਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਸ਼ਕੁਨ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਹੈ ਪੰਛੀ, ਆਮ ਲੋਕ-ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਨਾ ਅਮੰਗਲ-ਸੂਚਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੰਗਲ ਸੂਚਕ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਭਰਮ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੋ ਤੁਰਨ ਲਗਿਆ ਕੁੱਤਾ ਕੰਨ ਫੜਕਾਵੇ, ਗਿੱਦੜੀ ਬੋਲਦੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਬਿੱਲੀ ਮੂਹਰਿਓਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਛਿੱਕ ਵੀ ਬਾਧਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਮੱਥੇ ਲਗਣਾ ਸ਼ੁਭ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਚੂਹੜੇ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਭ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘੜਾ ਚੁੱਕੀ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂ ਬਾਲ ਗੋਦ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਨਮੁਖ ਮੇਲ, ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਭਰਮ-ਮਨੌਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਵਾਧੂ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਹਮਾਰੈ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਉਣ॥
ਸੂਖ ਸਹਜ ਆਨੰਦ ਗ੍ਰਿਹ ਭਉਣ॥

(ਭੈਰਉ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੩੭)

ਸਗੁਨ ਅਪਸਗੁਨ ਤਿਸ ਕਉ ਲਗਹਿ,
ਜਿਸੁ ਚੀਤਿ ਨ ਆਵੈ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੪੦੧)

ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ, ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗਾਥਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੈ, 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮਝਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ੬੭ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਗੁੱਧੜੀ ਬਣਤਰ ਵਾਂਙ, ਕਵੀਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿੰਦੀਆਂ ਟਿੱਪੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਨਹ ਬਿਲੰਬ ਧਰਮੰ ਬਿਲੰਬ ਪਾਪੰ॥
ਦ੍ਰਿੜੰਤ ਨਾਮੰ ਤਜੰਤ ਲੋਭੰ॥
ਸਰਣਿ ਸੰਤੰ ਕਿਲਬਿਖ ਨਾਸੰ॥
ਪ੍ਰਾਪਤੰ ਧਰਮ ਲਖਿਣ॥ ਨਾਨਕ ਜਿਹ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ ਮਾਧਵਹ॥

(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੪)

ਸਹਸ-ਬਾਹੁ

ਇਕ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਿਤਵੀਰਯ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਮਹਸ਼ਮਤੀ ਨਗਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਭੁਜਾ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਚਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਸੀਤਾ ਤੇ ਜਮਦਗਨ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਰੇਣਕਾ, ਜੋ ਕਿ ਪਰਸਰਾਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ, ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਫ਼ੌਜ ਸਮੇਤ ਰਿਸ਼ੀ ਜਮਦਗਨ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਮਧੇਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਸਰੇ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸਹਸਬਾਹੁ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਧਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਕਾਮਧੇਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੁ ਨੇ ਫੌਜ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸਰਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਵੈਣ ਸੁਣਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬਦਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਉਸਨੇ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਸਹਸਬਾਹੁ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ੨੧ ਵਾਰ ਭਾਰੀ ਜੰਗ ਲੜ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਉਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦਾ ਨਾਸ ਅੰਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਸਹਸਬਾਹੁ ਮਧੁ ਕੀਟ ਮਹਖਾਸਾ॥
ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ॥
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਸਹਜ ਪਦ — ਦੇਖੋ 'ਚਉਥਾ ਪਦ'

ਸ਼ਕਤੀ — ਦੇਖੋ 'ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ' ਤੇ 'ਸਾਕਤ'

ਸਗਨ ਅਪਸ਼ਗਨ— ਦੇਖੋ 'ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ'

ਸਚਖੰਡ — ਦੇਖੋ 'ਖੰਡ'

ਸਤਾ ਬਲਵੰਡ

ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਜਾਤਿ ਦਾ ਡੂਮ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਕਿਰਤ ਹਨ ਤੇ ਮਗਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੱਤੇ ਦੀਆਂ। ਛੇਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੈ :—

ਦਾਨੁ ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵਸੀ, ਸੋ ਸਤੇ ਦਾਣੁ॥੬॥

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਬਾਬੀ ੧੬੦੦ ਈ. ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਰੁੱਸ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੀਣਿਆਂ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਪਛਤਾ ਕੇ ਫਿਰ ਚਰਣ-ਸ਼ਰਣ ਆ ਕੇ ਇਹ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਇਆ ਪਲਟਣ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਨਿੱਗਰ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ 'ਟਿਕੇ ਦੀ ਵਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਤਿਲਕ ਸਮੇਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਸੱਤੇ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸਤਿਸੰਗ

ਜਦੋਂ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਮਿਲਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕੀਰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਹ ਸਤਿਸੰਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਸੰਗ ਜਾਂ ਸਾਧਸੰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਮੇਲਜੋਲ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਆਸਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬਹੁਤਾ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲਜੋਲ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਗਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਹੀ ਪਾਸੇ ਜਲਦੀ ਲਗ ਸਕੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ :—

ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ॥

(ਗੂਜਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦)

ਸਤਿਸੰਗ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਜੀਵਨ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਤੇ ਦ੍ਵੈਤ ਘਟ ਕੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜੀਵਨ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ :—

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖਤ੍ਰੀ ਸੂਦ ਵੈਸ ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਚਾਰਿ ਆਸ੍ਰਮ ਹਹਿ

ਜੋ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ ਸੋ ਪਰਧਾਨੁ॥
ਜਿਉ ਚੰਦਨ ਨਿਕਟਿ ਵਸੈ ਹਿਰਡੁ ਬਪੁੜਾ
ਤਿਉ ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਪਤਿਤ ਪਰਵਾਣੁ॥

(ਗੋਂਡ ੪ ਪੰਨਾ ੮੬੧)

ਸਤਿਗੁਰੂ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਦਿਆ-ਦਾਤਾ ਆਚਾਰਯ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਚੂੰਕਿ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਅਗੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀ ਬਣ ਗਈ ਜੋ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੱਸਕੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਤੋਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜਿਸ ਮਿਲਿਐ ਮਨਿ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹੀਐ॥
ਮਨ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ, ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਲਹੀਐ॥

(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ੪)

ਮਨ ਦੇ ਦ੍ਵੈਤ ਦਾ ਨਾਸ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ, ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰਪਰਮੇਸਰ ਏਕੋ ਜਾਣ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸੇ ਸਦਕੇ ਜੀਵ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਇਕਾ ਬਾਣੀ ਇਕੁ ਗੁਰੁ, ਇਕੋ ਸਬਦੁ ਵਿਚਾਰਿ॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ੩, ਪੰਨਾ ੬੪੬)

ਸਤਿਪੁਰਖੁ ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਆ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਤਿਸਕਾ ਨਾਉ
ਤਿਸਕੈ ਸੰਗਿ ਸਿਖੁ ਉਧਰੈ, ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਉ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੮੬)

ਸਤਿਜੁਗ — ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ

ਸਤੀ

ਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਮੋਏ ਪਤੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਜੀ ਸੜ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਰੀਤਿ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ, ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਮੁਰਦਾ ਪਤੀ ਨੂੰ ਦਫਨਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਬਰ ਉਤੇ ਮਾਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਚੀਨ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪਤੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਬਾਦ ਫਾਂਸੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ

ਵਿਧਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਤਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਰੋਮ ਹੋਣ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਂਦ੍ਰੀ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਜਦ ਰਾਜਪੂਤ ਜੋਧੇ, ਟਾਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪੂਤਨੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪਤ ਤੇ ਸ੍ਵੈਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜੌਹਰ ਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਪਣਾਉਣ ਲਗੀਆਂ। ਸੋ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਤਕੜਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੩੨੫ ਈ.) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪਰਵਾਨੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਵਾਨਾ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਸ਼ਮਾਅ ਤੇ ਸੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬੁਝ ਚੁਕੀ ਸ਼ਮਾਅ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਦਰ੍ਹਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤੀ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਫਿਕਰ ਦੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਸੰਧਉਰਾ ਲੈ ਕੇ ਚਿਖਾ ਚੜ੍ਹ ਮਰਦੀ ਹੈ :—

ਸੂਰ ਕਿ ਸਨਮੁਖ ਰਨ ਤੇ ਡਰਪੈ, ਸਤੀ ਕਿ ਸਾਂਚੈ ਭਾਂਡੇ॥
ਡਗਮਗ ਛਾਡਿ ਰੇ ਮਨ ਬਉਰਾ॥
ਅਬ ਤਉ ਜਰੇ ਮਰੇ ਸਿਧਿ ਪਾਈਐ, ਲੀਨੋ ਹਾਥਿ ਸੰਧਉਰਾ॥

(ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੩੮)

ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤਿ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਤੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੁਰਦਾ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੜ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਸੱਚੀ ਸਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਸਹਾਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ।

ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :—

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ॥
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ॥
ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ, ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ॥
ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ, ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੰਨਿ॥

(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ੩ ਪੰਨਾ ੭੮੭)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ :—

ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਮਨ ਹਠਿ ਜਲਿ ਜਾਈਐ॥
ਪ੍ਰਿਅ ਸੰਗੁ ਨ ਪਾਵੈ ਬਹੁ ਜੋਨਿ ਭਵਾਈਐ॥
ਸੀਲ ਸੰਜਮਿ ਪ੍ਰਿਅ ਆਗਿਆ ਮਾਨੈ॥
ਤਿਸੁ ਨਾਰੀ ਕਉ ਦੁਖੁ ਨ ਜਮਾਨੈ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਿਉ ਪਰਮੇਸਰੁ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ॥
ਧੰਨੁ ਸਤੀ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਨਿਆ ॥੫੯॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੮੫)

ਸਦੁ

ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੋਕ-ਗੀਤ, ਜੋ ਕਿ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਛੇ ਬੰਦਾਂ ਅੰਦਰ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਮ-ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਦ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੀਤਿ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਛੜ ਗਏ ਸਨੇਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਥਾਂ 'ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਰਤਨ' ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।

ਅੰਤੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਸਦ, ਪੰਨਾ ੯੨੩)

ਸਧਨਾ

ਸਧਨਾ ਭਗਤ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸੇਹਵਾਨ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। 'ਭਗਤਮਾਲ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਜਗਨਨਾਥ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਇਸਦੇ ਬਿਉਰੇਵਾਰ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਕਈਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਧਨੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕਸਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਲਟ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਉਤਮ ਭਗਤ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਵਛਲ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਪੈਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਹਰੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮੈ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਹਉ ਨਹੀ, ਕਿਛੁ ਆਹਿ ਨ ਮੋਰਾ॥
ਅਉਸਰ ਲਜਾ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ, ਸਧਨਾ ਜਨੁ ਤੋਰਾ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਸਧਨਾ, ਪੰਨਾ ੮੫੮)

ਸਨਕਾਦਿ

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁੱਤਰ-ਸਨਕ, ਸਨਾਤਨ ਤੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬੜੇ ਤਪੱਸਵੀ ਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਦਾ ਜਵਾਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਨਕ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਆਦਿ ਜਾਂ ਆਦਿਕ ਪਦ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਨਕਾਦਿਕ ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਸੇਖਾ॥ ਤਿਨ ਭੀ ਤਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਨਹੀ ਪੇਖਾ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੦)

ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਨਕਾਦਿਕ ਸਨਕ ਸਨੰਦਨ
ਸਨਾਤਨ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ
ਤਿਨ ਕਉ ਮਹਲੁ ਦੁਲਭਾਉ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੪੦੧)

ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ 'ਓਅੰ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਬਣਿਆ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ' ਜਾਂ 'ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਨਾਦ' ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਾਧਿ ਵਾਲਾ ਨਾਦ, ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਨਿਰਉਪਾਧਿ ਨਾਦ' 'ਓਅੰਕਾਰ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੂ ਦੰਡ ਆਸਰੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਕੇ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਨਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਦ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜੋ ਯੋਗ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਦਸਮਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਯੋਗ' ਇਕ ਵਿਧੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਆਪੀ ਧੁਨਿ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਧ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਅਰਥ 'ਭੋਗ' ਜਾਂ 'ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰੀੜਾ' ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਗੋਰਖ ਦੇ ਜੋਗ ਪੰਥ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਧੁਨਿ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰੁਤਿ ਜਾਂ ਸੁਰਤਿ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਨੇ 'ਚਿਤ ਬਿਰਤੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਸੰਕੇਤੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੁਰਤਿ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ, ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੁਰਤਿ-ਜਗਿਆਸੂ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਬੋਧਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਸਾਧਕ ਸਿਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ, ਸ਼ਬਦ-ਪਰਾਇਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਉਹ ਮਨਮਤਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਧਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪਾਰ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ :—

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ, ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ॥
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਯੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਨ ਲੈ ਕੇ 'ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ' ਜਾਂ 'ਗੁਰੂ ਸਿਖਿਆ' ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ :—

ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਮਨੁ ਬੇਧਿਆ, ਅਵਰੁ ਕਿ ਕਰੀ ਵੀਚਾਰੁ॥
ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਸੁਖੁ ਊਪਜੈ, ਪ੍ਰਭ ਰਾਤਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੨)

ਸਮਾਧਿ

ਜਦੋਂ ਧਿਆਤਾ, ਅਰਥਾਤ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਧਿਆਨ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ

ਧਜਯ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਸਮਾਧਿ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲਿ ਨੇ ਯੋਗ ਸੂਤ੍ਰ ਦੇ 'ਸਾਧਨਪਾਦ' ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਤੇ 'ਸਮਾਧਿਪਾਦ' ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਂਜ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਧਿ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ— ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧਿ ਤੇ ਸਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧਿ ਉਚੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਫੁਰਨਾ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪੂਰਨ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਲਈ 'ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ' ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਲੋਕ, ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਆਸਨ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਅਤਿਅੰਤ ਬਿਖਮ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਦਾ ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

ਪੂਰਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਏ॥ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਸੁਭਾਏ॥
ਹਰਿ ਭੰਡਾਰੁ ਹਾਥਿ ਆਇਆ॥ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਪਾਇਆ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੬)

ਸਰਸ੍ਵਤੀ (ਨਦੀ)

ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੂਜਨੀਕ ਨਦੀ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਰਿਗਵੇਦ (੨੪੧, ੧੬-੧੮) ਵਿਚ ਅੰਨਵਤੀ ਅਤੇ ਉਦਕਵਤੀ ਕਹਿਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਮੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਅਤੇ ਕੁਰਖੇਤਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਘੱਗਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਦੁਤੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਿਲਤ ਨਦੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਸੀ। ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਬਣ ਗਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਨਦੀ ਸੁੱਕ ਗਈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਖੇ ਗੁਪਤ ਵਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਮਨੁ ਸੰਹਿਤਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ (ਘੱਗਰ) ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ 'ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਸ਼ੁਤੀ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸਾਰਸੁਤ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਆਰੀਆ ਲਈ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪੁੰਨਦਾਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਸਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤੀਰਥੀ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧੂੜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ :—

ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਸਰਸੁਤੀ
ਤੇ ਕਰਹਿ ਉਦਮੁ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ॥

(ਮਲਾਰ ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੬੩)

ਸਰਮ ਖੰਡ — ਦੇਖੋ ਖੰਡ

ਸਰਾਧ

ਮੋਏ ਹੋਏ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨਿਮਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਦਾਨ, 'ਸਰਾਧ' ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਦਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਪਿਤਰਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਾਧ—ਨਿੱਤ, ਪਾਰਬਣ, ਖਯਾਹ ਤੇ ਮਹਾਲਯ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਤ ਸਰਾਧ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨਿਮਿਤ ਜਲ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪਾਰਬਣ—ਕਿਸੇ ਪੁਰਬ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੀਤਾ ਦਾਨ ਹੈ। ਪਿਤਰ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੀਤਾ ਦਾਨ—ਖਯਾਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਲਯ ਉਹ ਸਰਾਧ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਸੂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਿਮਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਭਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਜੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮਰਿਆਂ ਤੇ ਸਰਾਧ ਕਰਨਾ ਕਿਸ ਅਰਥ ਹੈ :—

ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਊ, ਮੂਏਂ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ॥
ਪਿਤਰ ਭੀ ਬਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਉ ਪਾਵਹਿ, ਕਊਆ ਕੂਕਰ ਖਾਹੀ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੨)

ਸ਼ਰੀਅਤ

'ਸ਼ਰੀਅਤ' ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰਗ', ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਉਹ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਧਾਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੰਦਰਲੀ ਰਹਿਤ ਵਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲਾ ਕਰਮਕਾਂਡ—ਰੋਜ਼ਾ, ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਹੀ ਸਾਰੀ 'ਸ਼ਰੀਅਤ' ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸੂਫੀ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਸ਼ਰੀਅਤ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸ਼ੁਭ ਕਰਣੀ' ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਸੂਫੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤਰੀਕਤ, ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਮਾਰਫਤ ਹੋਰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀਅਤ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਸਿਫਤਿ ਸਰੀਅਤਿ
ਪੜਿ ਪੜਿ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਸਰਾ ਸਰੀਅਤਿ ਲੇ ਕੰਮਾਵਹੁ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਸ੍ਰੁਤਿ

ਸ੍ਰੁਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲ। ਚਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੁਤਿ ਕਿਹਾ

ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ)

ਸ੍ਰੁਤਿ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ ਕਰਤੇ
ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਮੁਨਿ ਜਨ ਧਿਆਇਆ॥

(ਸੂਹੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੮੫)

ਸਲ

ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੱਟ ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਛੰਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਦੋ ਛੰਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੀਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਬਦੀ ਦੇ ਦਲ ਨੂੰ ਤਹਿਸ਼-ਨਹਿਸ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਜ ਜੋਗ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਘ ਅੰਤਕ ਬਦੈ ਨ ਸਲ ਕਵਿ॥
ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇਰੀ ਸਰਣ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੬)

ਸਲੋਕ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਸਲੋਕ' ਇਕ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਿ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਛੰਦ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਲੋਕ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਭਗਤੀ-ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਸਾਧਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਇਸ ਅੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਹਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਦੋਹਰਾ ਇਕ ਦੋਤੁਕਾ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਚਰਣ ਵਿਚ ੨੪ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ੧੩, ੧੧ ਉਤੇ ਵਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਗੁਰੂ ਲਘੂ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ' ਤੇ 'ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਸਮੇਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਵੱਖੋ ਵਖ ਰਾਗਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਹਰ ਵਾਰ ਕੇਵਲ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਢਾਡੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਉੜੀ ਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੋਹੜੇ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਵੀ ਲਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਇਸ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਸਲੋਕ ਬਚ ਗਏ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵੱਖਰੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ

ਬੀੜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸੋ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ੩੩, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ੬੭; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ੩੦, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ੨੨, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ੫੬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ-ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ।

ਸਵਯੇ (ਸਵਈਏ)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਉਸਤਤਿ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਬਾਣੀ ਜੋ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ੨੦ ਛੰਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ (ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਮਹਲਾ ੫) ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ੧੫੪ ਛੰਦ 'ਸਵਈਏ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਰਅਸਲ ਸਵੱਯਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਿੰਦੀ ਛੰਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਰਣਕ ਵੀ; ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭੇਦ ਕਲਪੇ ਹਨ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਗੁਰੂ-ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਵਯੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਬਿੱਤ, ਸੋਰਠਾ, ਝੂਲਣਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਸਵਈਏ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦਾ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ :—

ਘਨਹਰ ਬੂੰਦ ਬਸੁਅ ਰੋਮਾਵਲਿ, ਕੁਸਮ ਬਸੰਤ ਗਨੰਤ ਨ ਆਵੈ॥
ਰਵਿ ਸਸਿ ਕਿਰਣਿ ਉਦਰੁ ਸਾਗਰ ਕੋ, ਗੰਗ ਤਰੰਗ ਅੰਤੁ ਕੋ ਪਾਵੈ॥
ਰੁਦ੍ਰ ਧਿਆਨ ਗਿਆਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ, ਕਬਿ ਜਨ ਭਲ ਉਨਹ ਜੁੋ ਗਾਵੈ॥
ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ, ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੬)

ਸ਼ਾਸਤ — ਦੇਖੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ

ਸ਼ਾਕਤ

ਪਰਮਸੱਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਕਤ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਮ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਕਤ ਇਸਨੂੰ 'ਦੇਵੀ ਸੂਕਤ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੌਲ, ਕਾਲਕਾ, ਤਾਰਾ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, 'ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ' ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ 'ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸ਼ਤੀ' ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਵੀ—ਭਗਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਾਲੀ, ਮਹਾਂ ਲੱਛਮੀ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਰਸਵਤੀ-ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੂਜਾ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਵਧਦੇ ਗਏ—ਕਾਲੀ, ਤਾਰਾ, ਖੋੜਸੀ, ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰੀ, ਭੈਰਵੀ, ਛਿੰਨਮਸਤਾ, ਧੂਮਾਵਤੀ ਵਗਲਾ,

ਮਾਤੰਗੀ ਤੇ ਕਮਲਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ—ਸਮਾਨ ਵਿਧੀ, ਭਯਾਨਕ ਵਿਧੀ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਧੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਙ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਤਕ ਸ਼ਾਮਲ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਟ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਕਰਕੇ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਪਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕਾਂਚੀ ਤੇ ਕਾਮਾਖਯਾ-ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਹਨ, ਤਿੱਬਤ, ਭੂਟਾਨ ਤੇ ਨਿਪਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸੰਪ੍ਰਾਦਾਇ ਹਨ-ਕੌਲ, ਦਖਛਣਾਚਾਰ ਤੇ ਵਾਮਾਚਾਰ। ਕੌਲ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾ ਲਵੇ। ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਲ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਅਕੁਲ, ਸ਼ਾਕਤ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਾਰ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਖਛਣਾਚਾਰ ਵਾਲਾ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਦਾ ਤੇ ਉੱਨ ਦੇ ਆਸਣ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਸਵੇਰ ਸੰਧਿਆ, ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਜਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਮਾਚਾਰੀ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਕਪਾਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਚਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮਕਾਰ—

ਮਦ, ਮਾਸ, ਮਤਸਯ, ਮੁੱਦ੍ਰਾ, ਮੈਥਨ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਸ਼ਾਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਦ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਸਮਦੁਆਰ ਤੋਂ ਝਰਦਾ ਰਸ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਦੂਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਪਰ ਜਦ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਕਤ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਗਏ ਤਮਾਮ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ, ਮਾਇਆਵਾਦੀ ਵਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ 'ਸ਼ਾਕਤ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਕਬੀਰ ਸਾਕਤ ਸੰਗੁ ਨ ਕੀਜੀਐ, ਦੂਰਹਿ ਜਾਈਐ ਭਾਗਿ॥
ਬਾਸਨੁ ਕਾਰੋ ਪਰਸੀਐ, ਤਉ ਕਛੁ ਲਾਗੈ ਦਾਗੁ॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੧)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਸਾਕਤ ਮੂੜ ਮਾਇਆ ਕੇ ਬਧਿਕ, ਵਿਚਿ ਮਾਇਆ ਫਿਰਹਿ ਫਿਰੰਦੇ॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਲਤ ਕਿਰਤ ਕੇ ਬਾਧੇ, ਜਿਉ ਤੇਲੀ ਬਲਦ ਭਵੰਦੇ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੪, ਪੰਨਾ ੮੦੦)

ਸਾਮ — ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ

ਸਾਰੰਗ

ਕਾਫੀ ਠਾਟ ਦਾ ਔੜਵ ਖਾੜਵ, ਰਾਗ ਜਿਸਨੂੰ ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਕੋਮਲ ਦੋਵੇਂ ਲਗਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਰੇ, ਸੰਵਾਦੀ ਪਾ ਹੈ। ਅਰੋਹੀ ਵਿਚ ਧਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਧਮ ਜੇਹਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਾਗ ੨੯ ਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰਦਾ

ਸਾਰਦਾ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ, ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਟਾ ਸਫੈਦ ਤੇ ਇਹ ਚਿੱਟੇ ਕੰਵਲ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਵੀਣਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਦੇਵੀ ਭਾਗਵਤ' ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੁਆਣੀਆਂ ਸਨ-ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਗੰਗਾ ਤੇ ਲੱਛਮੀ। ਤਿੰਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਪਲ ਤੇ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ ਤੇ ਗੰਗਾ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇਵੀ, ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਬਾਣੀ-ਦੇਵਤਾ ਕਰਕੇ ਪੂਜੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹਨ :—

ਨਾਰਦ ਸਾਰਦ ਸੇਵਕ ਤੇਰੇ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੮)

ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ

ਗੰਡਕੀ ਨਾਂ ਦੀ ਨਦੀ ਜੋ ਪਟਨੇ ਲਾਗੇ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਵਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਗੋਲ ਪੱਥਰ ਨਿਕਲਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚੱਕ੍ਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਣੂ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਰਾਹ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਦੀ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਇਸ ਨਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਠਾਕਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ—

ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਬਿਪ ਪੂਜਿ ਮਨਾਵਹੁ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ॥
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਬੇੜਾ ਬਾਂਧਹੁ, ਦਇਆ ਕਰਹੁ ਦਇਆਲਾ॥

(ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੭੧)

ਸਿਧ — ਦੇਖੋ ਚਉਰਾਸੀਹ ਸਿੱਧ

ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ (ਬਾਣੀ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਤ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਰੀ ਇਕ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਛੰਦਬੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ ਛੰਦ ੭੩ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਉਚੇ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਚਲ ਵਟਾਲੇ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਵਿਚ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧ

ਕਿੰਨੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਚਰਪਟ ਤੇ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਈ ਹੋਰ ਸਿੱਧ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਗੋਸ਼ਟਿ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਵੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਨਿਵਾਰਣ ਕਰਕੇ ਢੁਕਵੇਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ 'ਬਿਰਕਤੀ' ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਰਪਟ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਨਾ ਸੁੰਦਰ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸਵਾਲ— *ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ, ਕਿਉ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੋ॥*
ਚਰਪਟ ਬੋਲੈ ਅਉਧੂ ਨਾਨਕ, ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੋ॥੪॥
ਜਵਾਬ— *ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ, ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ*
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ, ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥੫॥

(ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਸਿਧਿ—ਦੇਖੋ ਅਸਟ ਸਿਧਿ

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਯਾਦ, ਚੇਤਾ ਹੈ, ਅਜੇਹੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਚਨ, ਯਾਦੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਦਰਅਸਲ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਪਰ ੨੭ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ, ਪਰਾਸ਼ਰ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਯਾਗਵਲਕ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਥਾਂ 'ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਇਹ ੨੭ ਹਨ :—

ਮਨੂ, ਯਾਗਵਲਕ, ਪਰਾਸ਼ਰ, ਲਘੁ ਅਤ੍ਰਿ, ਬ੍ਰਿਧ ਅਤ੍ਰਿ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਹਾਰੀਤ, ਔਸ਼ਨਸ, ਔਸਨਸ ਸੰਹਿਤਾ, ਆਂਗਰਸ, ਯਮ, ਅਪਸਤੰਬ, ਸੰਵਰਤ, ਕਾਤਯਾਯਨ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ, ਵਯਾਸ, ਸੰਖ, ਲਿਖਿਤ, ਦਖਛ, ਗੌਤਮ, ਬ੍ਰਿਧ ਗੋਤਮ, ਸ਼ਾਤਾਪਤ, ਵਾਸਿਸ਼ਠ, ਪੁਲਸਤਯ, ਬੁਧ, ਕਸ਼ਯਪ ਤੇ ਨਾਰਦ।

ਦਰਅਸਲ ਜੋ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ—ਇਹੋ ਆਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ

ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਤੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲਾ ਇਹ ਧਰਮ, ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਵੇਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬੰਧਨ ਤੇ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ :—

'ਬੇਦ ਕੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਭਾਈ॥ ਸਾਂਕਲ ਜੇਵਰੀ ਲੈ ਹੈ ਆਈ॥'

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੨੯)

ਇਹੋ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਥੇ ਅਭਾਵ ਹੈ।

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਬੀਚਾਰਦੇ, ਤਤੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ॥
ਤਤੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ ਗੁਰੂ ਬਾਝਹੁ, ਤਤੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੦)

ਸਿਰੀ

ਪੂਰਬੀ ਨਾਟ ਦਾ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਛੇ ਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਤੇ ਧਾ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਰੇ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪਾ ਹੈ। ਰੇ ਤੇ ਧਾ ਕੋਮਲ, ਮਾ ਤੀਬਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਡਹੰਸ, ਟੰਕ ਤੇ ਗਉੜੀ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਹੈ, ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ

(ਵਾਰ ਸਿਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੮੩)

ਸ਼ਿਵ

ਹਿੰਦੂ ਪਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਤੀ, ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ-ਬ੍ਰਹਿਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ (ਸ਼ਿਵ) ਵਿਚੋਂ, ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਮਾਧਿ ਲਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਚੰਦ ਤੇ ਜਟਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡੌਰੂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਨੰਦੀ ਬੈਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪਾਰਬਤੀ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਕੰਧ ਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਇਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਭੈਰਵ ਆਦਿ ਕਈ ਗਣ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਭੂਤੇਸ਼੍ਵਰ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਪਤਿ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼ਿਵ ਪੁਰਾਣ' ਤੇ 'ਲਿੰਗ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ 'ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼੍ਵਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਹੈ, ਸ਼ੈਵ ਲੋਕ ਇਸਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹਨ।

ਰੁਦ੍ਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸਨੂੰ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਨੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਦੇ ਅਣਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੜੱਪਾ ਮੋਹਜੇਦੜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਿਆ ਤਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਨਿਕਲ ਆਈ, ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਮਰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ ਲੇਕਨ ਕੰਠ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨ ਲੰਘਾਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਠ ਨੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨੀਲ ਕੰਠ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਤੀਜਾ ਨੇਤ੍ਰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਜੇਹੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਦੀ ਖੇਡ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਤੁਛ ਹਨ :—

ਸਿਵ ਸਨਕਾਦਿ ਜਾਸੁ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ, ਤਾਸੁ ਬਸਹਿ ਮੋਰੇ ਪ੍ਰਾਨਾਨਾਂ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੯)

ਸਿਵ ਸਿਵ ਕਰਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਬਰਦ ਚਢੇ ਡਉਰੂ ਢਮਕਾਵੈ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰਾ ਮਹਾਦੇਉ ਧਉਲੇ ਬਲਦ ਚੜਿਆ ਆਵਤੁ ਦੇਖਿਆ ਥਾ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੮੭੫)

ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤਿ

ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕਾਂ ਤੇ ਸਾਕਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੌਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੁਖ ਹੈ। ਕੌਲ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਲ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕੁੰਡਲਨੀ ਹੈ ਤੇ ਅਕੁਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਿਵ। ਜੋ ਯੋਗ ਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਾਰ, ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਸਿਥਿਤ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਕੌਲ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤਿ-ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧਕ ਹੈ, ਸ਼ੈਵ ਸ਼ਿਵਾ ਦੀ ਤੇ 'ਸ਼ਾਕਤ' ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧਕ ਸੀ ਤੇ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਕੁੰਡਲਨੀ ਦਾ, ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ 'ਸ਼ਿਵ' ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ 'ਸ਼ਕਤਿ' ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੈਵ ਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਅਰਾਧਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸਨੂੰ 'ਮੂਲ ਸੱਤਾ' ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਫ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਆਪਿ ਉਪਾਇਕੈ

ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤਾਏ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੦)

ਸ਼ਿਵ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਇਕ ਪੱਖ। ਅੰਤ ਵਿਜੈ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਹਾਠਾ ਦੋਵੈ ਕੀਤੀਓ, ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਵਰਤਾਈਆ॥
ਸਿਵ ਅਗੈ ਸਕਤੀ ਹਾਰਿਆ, ਏਵੈ ਹਰਿ ਭਾਈਆ॥

(ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਡਖਣੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੬)

ਸੀਤਲਾ

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਇਕ ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀਤਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਇਹ ਲਾਲ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਦੀ ਤੇ ਖੋਤੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰੋਪੀ ਕਾਰਣ ਚੇਚਕ ਦਾ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਚੇਤ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਤਲਾ ਅਸ਼ਟਮੀ ਸੱਦਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਾ ਦੀ ਤਾਮਸੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਭੈਰਉ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਭੈਰਉ ਭੂਤ ਸੀਤਲਾ ਧਾਵੈ॥
ਖਰ ਬਾਹਨੁ ਉਹੁ ਛਾਰੁ ਉਡਾਵੈ॥੧॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਸੀਤਾ

ਅਜੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸੀਤਾ, ਮਿਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਉਚਆਚਾਰ, ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਦਾ ਜਨਮ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਿਆੜ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਵਯੰਬਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਧਨੁਖ ਤੋੜਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਵਰਿਆ। ਜਦ ਪਿਤਾ ਦਸ਼ਰਥ ਨੇ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ੧੪ ਸਾਲ ਲਈ ਬਨਵਾਸ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਸੀਤਾ ਨੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ, ਬਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰੀਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਧਿੰਗੋ-ਜ਼ੋਰੀ ਉਧਾਲ ਕੇ 'ਆਸ਼ੋਕ ਬਾਟਿਕਾ' ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਉਚ ਆਚਰਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹੀ। ਆਖਿਰ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਵਿਜਯ ਪਾਈ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਅਜੁੱਧਿਆ ਲਿਆਂਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮ ਡੋਲ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਗਰਭਵਤੀ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਨਵਾਸ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਲਵ ਤੇ ਕੁਸ਼ੁ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਜਦ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋੜਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੀਰਾਂ, ਘੋੜਾ ਰੋਕ ਕੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਖੀਰ ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ

ਵਿਚਾਲੇ ਪੈ ਕੇ ਸਾਰੀ ਨਜਿੱਠੀ ਤੇ ਸੀਤਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਰਾਮ ਜੀ ਨਾਲ ਅਜੁੱਧਿਆ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਮਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਜੋਦੜੀ ਕੀਤੀ, 'ਹੇ ਮਾਤਾ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈ।' ਇਤਨਾ ਆਖਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਫਟ ਗਈ ਤੇ ਸੀਤਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਵਲੋਂ ਸੀਤਾ ਹਰਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

ਸੀਤਾ ਲੈ ਗਇਆ ਦਹਿਸਿਰੋ, ਲਛਮਣ ਮੂਓ ਸਰਾਪਿ॥
ਨਾਨਕ ਕਰਤਾ ਕਰਣਹਾਰੁ, ਵੇਖੈ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਿ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ੧ ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਸੁਕ (ਸੁਖਦੇਵ)

ਸੁਕਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ ਬਿਆਸ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਿਆਸਮੁਨੀ ਅਰਣੀ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਰਗੜ ਕੇ ਅੱਗ ਕੱਢ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਨਾਮਕ ਅਪੱਛਰਾ ਆ ਗਈ। ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਨੀ ਦਾ ਵੀਰਜ ਅਰਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਇਆ। ਘ੍ਰਿਤਾਚੀ, ਮੁਨੀ ਦੇ ਸ੍ਰਾਪ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੋਈ ਤੋਤੀ ਬਣ ਕੇ ਉਡ ਗਈ। ਸੋ ਸੁਕ ਦਾ ਜਨਮ ਬਿਆਨ ਦੇ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਅਰਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਬਿਆਸ ਸੁਕਦੇਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਨਕ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਇਕ ਲੱਤ, ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਘੁਟਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਲੱਤ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਾਣੋ ਦੁਖ ਅਤੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਸਮ ਜਾਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਸੁਕਦੇਵ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਨਕ ਨੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਸੁਕ ਨੂੰ ਸੱਤ ਦਿਨ ਦਲਾਨ ਵਿਚ ਖੜਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਯੱਗ ਦੀ ਜੂਠ ਤੇ ਜੂਠੀਆਂ ਪੱਤਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੁਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਸੁਖਦੇਵ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ।

ਸੁਕਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਆਸ ਮੁਨੀ ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਤ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੁਕਦੇਵ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਤੇ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਿਆਸ ਮੁਨੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਇਆ। ਸੁਕਦੇਵ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਲਾਲਸਾ ਉਪਜੀ ਕਿ ਬਿਆਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਲਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪਾਈ।

ਜਾਤਨ ਜਾਤਿ ਦੇਖਿ ਮਤ ਭਰਮਹੁ॥
ਸੁਕ ਜਨਕ ਪਗੀਂ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈਗੋ॥
ਜੂਠਨ ਜੂਠਿ ਪਈ ਸਿਰ ਊਪਰਿ ਖਿਨੁ ਮਨੂਆ ਤਿਲੁ ਨ ਡੁਲਾਵੈਗੋ॥

(ਕਾਨੜਾ ੪, ਪੰਨਾ ੧੩੦੯)

ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੁਕ ਬਿਆਸ
ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਗੋਬਿੰਦ॥

(ਗਉੜੀ ਥਿਤਿ ੫ ਪੰਨਾ ੨੯੮)

ਸ਼ੁਕ੍ਰ

ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ੁਕਰਾਚਾਰਯ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਨੀਤਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਭ੍ਰਿਗੁ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜੇ ਬਲੀ ਦਾ ਪਰੋਹਿਤ ਬਣਿਆ। ਸ਼ਿਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਸਿਰ ਭਾਰ ਲਟਕ ਕੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਘੋਰ ਤਪ ਕੀਤਾ ਤਾਂਕਿ ਦੇਵਤੇ, ਦੈਂਤਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਨ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਤ ਵਾਰ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਫਿਰੇਗਾ। ਦੇਵਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਂਤਾਂ ਅੱਗੇ ਨਿਵਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਜਯੰਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਜਯੰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਿਆ। ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਕਾਣੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬਲਿ ਰਾਜਾ, ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਗੰਗਾਸਾਗਰ ਦੀ ਟੂਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜੇ ਬਲਿ ਨੇ ਟੂਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਡੱਕਾ ਫੇਰਿਆ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਲਗਾ ਤੇ ਇਹ ਕਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। (ਮ. ਕੋ.)

ਜਾਂ ਚੈ ਘਰਿ ਲਛਮੀ ਕੁਆਰੀ ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੀਵੜੇ
ਕਉਤਕੁ ਕਾਲੁ ਬਪੁੜਾ ਕੋਟਵਾਲੁ ਸੁਕਰਾ ਸਿਰੀ॥

(ਮਲਾਰ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੨੯੨)

ਸੁਖਮਨਾ

ਯੋਗ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਾੜੀ ਜੋ ਨੱਕ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਗਰੋੜ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਤਾਲੂਏ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ੭੨ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸੁਖਮਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੁੰਡਲਨੀ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ-ਬੱਜ੍ਰਾ, ਚਿਤ੍ਰਿਣੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮ ਨਾੜੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਾੜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁੰਡਲਨੀ ਵਲ ਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੜਾ ਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨਾੜੀ ਹੈ, ਇੜਾ ਨੂੰ ਸੀਤਲ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨੂੰ ਤਪਤ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਦਸਮਦੁਆਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ, ਪਉਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉਗੋ॥
ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੁਇ ਸਮ ਕਰਿ ਰਾਖਉ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਉਗੋ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਸੁਖਮਨੀ (ਬਾਣੀ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਇਕ ਬਾਣੀ ਜਿਸਦੀਆਂ ੨੪ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁਲ ੨੧੯ ਛੰਦ ਹਨ। ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੈ,

ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਅਸਟਪਦੀ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ॥
ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮ॥੧॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਪੰਨਾ ੨੬੨)

ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਇਕੋ ਇਕ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸੁਗਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨੋਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸਦੇ ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸਗੋਂ ਸਾਫ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ' ਹੀ ਸੁਖਮਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਣਦੀ ਹੈ :—

ਸਭ ਤੇ ਊਚ ਤਾ ਕੀ ਸੋਭਾ ਬਨੀ॥
ਨਾਨਕ ਇਹ ਗੁਣਿ ਨਾਮੁ ਸੁਖਮਨੀ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੬)

ਸੁਚਜੀ — ਦੇਖੋ ਕੁਚਜੀ ਸੁਚਜੀ

ਸੁੰਦਰ

ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭੱਲੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੋਹਰੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਸਮੇਂ ਅਨੰਦ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਇਤਨੀ ਆਯੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਉਂ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਾਫੀ ਪਿਛੋਂ ਛੰਦ-ਬਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਸਦ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੁੰਦਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕੁਲ ਬੰਦ ੬ ਹਨ।

ਕਹੈ ਸੁੰਦਰੁ ਸੁਣਹੁ ਸੰਤਹੁ, ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਸਦ, ਪੰਨਾ ੯੨੪)

ਸੁਦਾਮਾ

ਸੁਦਾਮਾ ਇਕ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਦੀਪਨ ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਪਰਸਪਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ, ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਦੁਆਰਕਾ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਸੁਦਾਮੇ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨ ਛੱਡਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਦਾਮਾ ਥੋੜੇ ਜੇਹੇ ਚੌਲ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੁਆਰਕਾ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅੱਗੇ ਜਦ ਰਾਜ-ਦੁਆਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਆਪ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ। ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਲਿਆਂਦੇ ਚੌਲ ਆਪ ਨੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪਰਵਾਣ ਕੀਤੇ। ਸੁਦਾਮਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੁਆਰਕਾ ਠਹਰਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਸੁੰਦਰ ਮਹੱਲ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ; ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਆਮ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਬਿਪ੍ਰ ਸੁਦਾਮੇ ਦਾਲਦੁ ਭੰਜ॥
ਰੇ ਮਨ ਤੂ ਭੀ ਭਜੁ ਗੋਬਿੰਦ॥

(ਬਸੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਸੁੰਨਤਿ

ਸੁੰਨਤ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ 'ਸੁੰਨਤ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ 'ਖ਼ਤਨਾ' ਕਰਨਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਪਹਿਲੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਭਗਤ ਨੇ ਸੁੰਨਤਿ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਕਤਿ ਸਨੇਹੁ ਕਰਿ ਸੁੰਨਤਿ ਕਰੀਐ, ਮੈ ਨ ਬਦਉਗਾ ਭਾਈ॥
ਜਉ ਰੇ ਖੁਦਾਇ ਮੋਹਿ ਤੁਰਕੁ ਕਰੈਗਾ, ਆਪਨ ਹੀ ਕਟਿ ਜਾਈ॥
ਸੁੰਨਤਿ ਕੀਏ ਤੁਰਕੁ ਜੇ ਹੋਇਗਾ, ਅਉਰਤ ਕਾ ਕਿਆ ਕਰੀਐ॥
ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਨਾਰਿ ਨ ਛੋਡੈ, ਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਰਹੀਐ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ੪੭੭)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ ਕਿ 'ਸ਼ਰਮ ਰੱਖਣਾ' ਹੀ ਸੁੰਨਤ ਹੈ :—

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ, ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਸੁਮੇਰ

ਭਾਗਵਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਰਬਤ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰੀਆਂ

ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸਨੂੰ 'ਪੰਚ ਪਰਬਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੁਦ੍ਰ ਹਿਮਾਲਯ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰੀ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਉਦਗਾਰੀ ਕੰਠ ਤੇ ਸਵਰਗਾਰੋਹਣ ਨਾਮੀ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਦੇਵਨਗਰੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ੮੪000 ਯੋਜਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ੧੬000 ਯੋਜਨ ਅੰਦਰ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਲਾ ਮੈਦਾਨ ਬੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਇਸ ਖੰਡ ਨੂੰ ਛੇ ਸਮਾਨਾਂਤ੍ਰ ਪਰਬਤ-ਲੜੀਆਂ ਵੰਡਦੀਆ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਮੇਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ। ਇਸ ਖੰਡ ਦਾ ਧੁਰ-ਉਤਰੀ ਸਿਰਾ ਹਿਮਾਲਯ ਹੈ। ਮੇਰੂ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਹੈ। ਯੋਗ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਮੇਰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਕੇਤੀਆ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਮੇਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਧੂ ਉਪਦੇਸ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੭)

ਅਨਿਕ ਬਰਨ ਅਨਿਕ ਕਨਿਕ ਸੁਮੇਰ॥

(ਸਾਰੰਗ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੩੬)

ਸਵਰਗ

ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਲੋਕ ਜਿਥੇ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਮਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਸਵਰਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਮੇਰੂ ਪਰਬਤ ਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕੁਝ ਇਸਨੂੰ ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਤੋਂ ਧਰੂ ਲੋਕ ਤਕ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਹਨ—ਸੁਰਗ, ਮਾਤ ਤੇ ਪਤਾਲ, ਸੁਰਗ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੰਦਨ ਬਾਗ ਵਰਗੇ ਸੁੰਦਰ ਬਗੀਚਿਆਂ, ਸੋਹਣੇ ਮਹਲ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਨਮੋਹਨੀਆਂ, ਅਪੱਸਰਾ ਤੇ ਗੰਧਰਬਾਂ ਦੀ ਗਵੈਸ਼ ਇਸਨੂੰ ਰਮਣੀਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵਰਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਵਸਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਅਨੰਦ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਬਾਦ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਰਗ ਧਾਮ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸੰਤ-ਬਾਣੀ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤੇ ਨਾਹੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਿਕਾਣਾ।

ਸੁਰਗ ਬਾਸੁ ਨ ਬਾਛੀਐ, ਡਰੀਐ ਨ ਨਰਕਿ ਨਿਵਾਸੁ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੭)

ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਧਾਰਿ ਬੰਧਨਿ ਬੰਧਿਆ॥
ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰ ਮਾਇਆ ਧੰਧਿਆ॥

(ਸੂਹੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੬੧)

ਕਵਨ ਨਰਕੁ ਕਿਆ ਸੁਰਗੁ ਬਿਚਾਰਾ
ਸੰਤਨ ਦੋਊ ਰਾਦੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੯੬੯)

ਸੁਲਹੀ

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਝੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਘੋੜਾ ਤ੍ਰਬਕ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਬਲਦੀ ਆਵੀ ਵਿਚ ਧਸ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਸੁਲਹੀ ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਖੁ॥
ਸੁਲਹੀ ਕਾ ਹਾਥੁ ਕਹੀ ਨ ਪਹੁੰਚੈ॥
ਸੁਲਹੀ ਹੋਇ ਮੂਆ ਨਾਪਾਕੁ॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੮੨੫)

ਸੂਹੀ

ਕਾਫੀ ਠਾਟ ਦਾ ਖਾੜਵ ਰਾਗ ਜਿਸਦਾ ਵਾਦੀ ਮਾ ਤੇ ਸਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਗਾ ਤੇ ਨੀ ਕੋਮਲ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਧ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਵੇਰ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਧਰਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸੂਤਕ

ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਕਾਰਣ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁੱਧੀ 'ਸੂਤਕ' ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਤ੍ਰਿ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ੧੧ ਦਿਨ, ਖਤ੍ਰੀ ਦੇ ੧੩ ਦਿਨ, ਵੈਸ਼ ਦੇ ੧੭ ਦਿਨ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ੩੦ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਾਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੂਤਕ ਹੈ।

ਇਹ ਮਨੌਤ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਅਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਅਸ਼ੁੱਧੀ' ਸਮਝਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ :—

ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ, ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ॥
ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ, ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੨)

ਸੂਰਜ

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ–ਸੂਰਜ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਦਿਤੀ ਦੀ

ਕੁੱਖੋਂ ਕੱਸ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤ ਲਾਲ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਥ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਅਰੁਣ ਇਸ ਦਾ ਰਥਵਾਹੀ ਹੈ। ਊਸ਼ਾ ਇਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਤੇ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਬੇਟੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਮੰਤਰ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੰਗਿਆ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ ਨ ਸਹਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦਾਸੀ 'ਛਾਇਆ' ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਪਾਸ ਛਡ ਕੇ ਆਪ ਘੋੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਤਪ ਕਰਨ ਚਲੀ ਗਈ, ਸੂਰਜ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਉਥੇ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸਵਨਾ ਤੇ ਰੇਵੰਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਇਸੇ ਸੰਗਿਆ ਤੋਂ ਮਨੂ ਵੈਵਸਵਤ ਤੇ ਯਮ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਮਨੂ ਵੈਵਸਵਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੂਰਜ-ਬੰਸ ਚਲਿਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਅਜ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ 'ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਨਿੱਘ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਤਮਾਮ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵਜੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਗੈਸਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਘੇਰਾ ੮੬੪000 ਮੀਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ੧੦੯ ਗੁਣਾਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਥੋਂ ੯ ਕ੍ਰੋੜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਤਕ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਮਿੰਟ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਾਇੰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅਨੰਤ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵੀ ਇਕ ਸਤਾਰਾ ਹੈ, ਕਈ ਸਤਾਰੇ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਕਈ ਇਸਦੇ ਦਸਵੇਂ ਹਿਸੇ ਜਿਤਨੇ ਹਨ। Antares ਸਤਾਰੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ੪੮੦ ਗੁਣਾਂ ਵਡੇਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਚੱਕ੍ਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ॥ ੩੫॥

(ਜਪੁ, ਪੰਨਾ ੭)

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ॥ ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੪)

ਸੂਰਦਾਸ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ (੧੪੭੫-੧੫੯੫ ਈ.) ਦਾ ਨਾਮ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ ਨੂੰ 'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਤੁਕ ਦਰਜ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਅਵਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਦੀਲਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਬਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲਗ ਗਿਆ ਤੇ ਪਰਮ ਪਦਵੀ ਪਾਈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਧਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ

ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫਣਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਜਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਥੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੱਸ਼ਪ ਤੇ ਮਾਤਾ ਕਦਰੂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ ਪਾਤਾਲ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਪਰ ਭੁਚਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਲਪ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਹਰੀਲੀ ਅੱਗ ਉਗਲਦਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ ਬਾਸਕ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਪਰਬਤ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਨੇਤ੍ਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲਇਆ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਰੰਗ ਬੈਂਗਣੀ, ਗਲ ਵਿਚ ਚਿੱਟੀ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਚਿੱਟੀ ਨੱਥ, ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਮੂਸਲ ਹੈ। ਬਲਰਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਾਵੈ ਗੁਣ ਸੇਸੁ ਸਹਸ ਜਿਹਬਾ ਰਸ
ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਲਿਵ ਲਾਗਿ ਧੁਨਾ॥

(ਸਵਈਏ, ਮ. ੧ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਸੇਖ ਨਾਗਿ ਤੇਰੋ ਮਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾਂ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੬੯੧)

ਸੇਵਾ

ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉਜਰਤ ਇਵਜਾਨੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬਿਰਕਤਪੰਥੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਜੋਗੀ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ, ਕਰਮਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਲੇਕਿਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁਖ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਕਿਸੇ ਲਈ ਭਾਰੂ ਨ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇ।

'ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ' ਤੇ 'ਸੰਤ ਸੇਵਾ' ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੈਸਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਬੀਰ ਸੇਵਾ ਕਉ ਦੁਇ ਭਲੇ, ਏਕੁ ਸੰਤੁ ਇਕੁ ਰਾਮੁ॥
ਰਾਮੁ ਜੁ ਦਾਤਾ ਮੁਕਤਿ ਕੋ, ਸੰਤੁ ਜਪਾਵੈ ਨਾਮੁ॥੧੬੪॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੩)

ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਲੋਕ ਵੀ ਸਵਾਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥
ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੬)

ਸੈਣ

ਸੈਣ ਭਗਤ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਬਿਦਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਨੌਕਰ ਸਨ ਤੇ ਸੰਤ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਰਵਾਇਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੈਣ ਭਗਤ ਬਾਂਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜਾਰਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ :—

'ਸੁਣ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਬੀਰ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਸਿਖ ਹੋਆ ਸੈਣ ਨਾਈ॥'

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ :—

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਤਿਲੋਚਲ, ਸਧਨਾ ਸੈਨ ਤਰੇ॥

(ਮਾਰੂ)

ਸੈਣ ਭਗਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਧਰ ਵੀ ਫੇਰੀ ਪਾਈ ਹੋਵੇ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਬਦ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ।

ਧੂਪ ਦੀਪ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਜਿ ਆਰਤੀ॥
ਵਾਰਨੇ ਜਾਉ ਕਮਲਾਪਤੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਪੰਨਾ, ੬੯੫)

ਸ਼ੈਤਾਨ

ਸਾਮੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦੀ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੋ ਹੋਰਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਪਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਦਮ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਂਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਖਲਾ ਕੇ ਪੁੱਠੇ ਰਸਤੇ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਸੱਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਮਾਈ ਹਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ। ਰੱਬ ਨੇ ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਬਾਗੇ-ਅਦਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਸਾਮੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਸ਼ੈਤਾਨ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਨੇਕੀ ਵਲ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਫਰੀਦਾ ਕੂਕੇਦਿਆ ਚਾਂਗੇਦਿਆ ਮਤੀ ਦੇਂਦਿਆ ਨਿਤ॥
ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਞਾਇਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ॥

(ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੮)

ਸੋਰਠਿ

ਖਮਾਚ ਠਾਟ ਦਾ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੁਰ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸੱਤ ਲਗਦੇ ਹਨ; ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਰੇ ਤੇ ਧਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਤੇ ਧਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਨੀ ਸੁੱਧ ਤੇ ਕੋਮਲ ਦੋਵੇਂ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਰੋਹੀ ਵਿਚ ਨੀ ਸੁੱਧ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੇਘ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਸਨੂੰ ਰਾਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਨੌਂਵੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜਿ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ੧, ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਸੋਲਹ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਸਾਧਨ ਕਰਦੀਆ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ—

ਵਟਣਾ ਮਲਣਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੁੰਦਰ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਣਾ, ਮਾਂਗ ਪੂਰਨਾ, ਸੁਰਖੀ ਲਾਉਣਾ, ਕੇਸ ਸੰਵਾਰਨਾ, ਤਿਲਕ ਲਾਉਣਾ, ਠੋਡੀ ਤੇ ਤਿਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣਾ, ਮਹਿੰਦੀ ਲਾਉਣਾ, ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਮਿੱਸੀ ਮਲਣਾ, ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣਾ, ਸੁਗੰਧੀ ਲਾਉਣਾ, ਪਾਨ ਖਾਣਾ, ਹਾਰ ਪਹਿਨਣਾ, ਫੁੱਲ ਟੁੰਗਣਾ।

ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਸੋਲਹ ਕੀਏ ਸੀਗਾਰ ਕਿ ਅੰਜਨੁ ਪਾਜਿਆ॥

(ਫੁਨਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੧)

ਸੋਲਹ ਕਲਾ

ਕਲਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਭਾਗ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ੧੫ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਇਕ ਕਲਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਤੇ ਜਦ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ 'ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਦਸ ਕੇ ਅਨੰਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਸੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਇਉਂ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ, ਸ਼ੁਭਕਰਮ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਸੰਜਮ, ਧਰਮ,
ਦਾਨ, ਵਿਦਿਆ, ਭਜਨ, ਪ੍ਰੇਮ, ਜਤ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼,

ਸਚਾਈ, ਦਯਾ, ਨੇਮ, ਨਿਪੁਣਤਾ। (ਮ.ਕ.)

ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਤਨੇ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ, ਉਹ ਉਤਨੀਆਂ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨਕੇ ਇਉਂ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋਲਹ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਫਲਿਆ
ਅਨਤ ਕਲਾ ਹੋਇ ਠਾਕੁਰੁ ਚੜਿਆ।

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੦)

ਸੋਲਹੇ

'ਸੋਲਹੇ' ਕਾਵਿਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਸੋਲਹੇ ਵਿਚ ਸੋਲਾਂ ਪਦੇ ਜਾਂ ਬੰਦ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਇਕ-ਅੱਧ ਵਧ ਘੱਟ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਐਸਾ ਹੈ ਵੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੋਲਹੇ ਕੇਵਲ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਹਨ।

ਵੰਨਗੀ ਇਉਂ ਹੈ :—

ਸਾਚਾ ਸਚੁ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ॥ ਜਿਨਿ ਸਿਰਜੀ ਤਿਨ ਹੀ ਫੁਨਿ ਗੋਈ॥
ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹੁ ਰਹਣਾ, ਤੁਮ ਸਿਉ ਕਿਉ ਮੁਕਰਾਈ ਹੇ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੧, ੧੦੨੦)

ਸ਼ੰਕਰ— ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ

ਸੰਗਮ— ਦੇਖੋ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ

ਸੰਡਾਮਰਕਾ

ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਪਰੋਹਤ ਸ਼ੁਕਰ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ-ਸੰਡ ਤੇ ਅਮਰਕ ਸਨ ਜੋ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਨਾਕਸ਼ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਤੂੰ 'ਜਲੇ ਹਰਨਾਕਸ਼, ਥਲੇ ਹਰਨਾਕਸ਼' ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹ, ਪਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਅਖੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਗੜਿਆ ਮੁੰਡਾ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰਨਾਕਸ਼ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਪਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚੇ ਤੋਂ ਨਾ ਡੋਲਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਸੰਡਾ ਮਰਕਾ ਸਭਿ ਜਾਇ ਪੁਕਾਰੇ॥
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਆਪਿ ਵਿਗੜਿਆ ਸਭਿ ਚਾਟੜੇ ਵਿਗਾੜੇ॥

(ਭੈਰਉ ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੩੩)

ਸੰਧਿਆ

ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਦੈ ਜਾਂ ਅਸਤ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਧਰਮ 'ਸੰਧਿਆ' ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਤੇ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਜਾਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਸੰਧਿਆ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਵੇਰ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪੜਿ– ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ॥
ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ॥

(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੫੩)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਯਾਦ ਆਵੇ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣੀਕ ਸੰਧਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :—

ਏਹਾ ਸੰਧਿਆ ਪਰਵਾਣੁ ਹੈ
ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰਾ ਚਿਤਿ ਆਵੈ॥

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ੩, ਪੰਨਾ ੫੫੩)

ਸੰਨਿਆਸੀ

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਆਸ਼੍ਰਮ–ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, 'ਸੰਨਿਆਸ' ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛਡਾ ਕੇ ਪੂਰਣ ਤਿਆਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਬਨਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪਰਬ ਵਿਚ ਕੁਟੀਚਕ, ਵਹੂਚਕ, ਹੰਸ ਤੇ ਪਰਮ ਹੰਸ—ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਗਿਣੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੇ ਦਸ ਫਿਰਕੇ ਹੋ ਗਏ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਤੀਰਥ, ਆਸ਼੍ਰਮ, ਵਨ, ਆਰਣਯ, ਗਿਰਿ, ਪਰਵਤ, ਸਾਗਰ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਵਾਇਤੀ ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

'ਧੀਆ ਪੂਤ ਛੋਡਿ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਸਾ ਆਸ ਮਨਿ ਬਹੁਤ ਕਰਈਆ॥
ਆਸਾ ਆਸ ਕਰੈ ਨਹੀ ਬੂਝੈ, ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਨਿਰਾਸ ਸੁਖੁ ਲਹੀਆ॥'

(ਬਿਲਾਵਲ ੪, ਪੰਨਾ ੮੩੫)

ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸੱਚੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਚੀਂਮੁਚੀਂ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸੰਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੰਨਤਾ ਯੋਗ ਹੈ :—

ਸੋ ਸਨਿਆਸੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੈ, ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ॥
ਛਾਦਨ ਭੋਜਨ ਕੀ ਆਸ ਨ ਕਰਈ, ਅਚਿੰਤੁ ਮਿਲੈ ਸੋ ਪਾਏ॥

ਬਕੈ ਨ ਬੋਲੈ ਖਿਮਾ ਧਨੁ ਸੰਗ੍ਰਹੈ, ਤਾਮਸੁ ਨਾਮਿ ਜਲਾਏ॥
ਧਨੁ ਗਿਰਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੋਗੀ, ਜਿ ਹਰਿ ਚਰਣੀ ਚਿਤੁ ਲਾਏ॥੭॥

(ਮਾਰੂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੧੩)

ਸੰਮਨ

ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ਪੁਰੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਸੰਮਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੂਸਨ ਵੀ। ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਚਉਬੋਲੇ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਸੰਮਨ ਜਉ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ, ਦਮ ਕਿੵਹੁ ਹੋਤੀ ਸਾਟ॥
ਰਾਵਨ ਹੁਤੇ ਸੁ ਰੰਕ ਨਹਿ, ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਦੀਨੇ ਕਾਟਿ॥੧॥
ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਹਰਖ ਸੁਖ, ਮਾਨ ਮਹਤ ਅਰੁ ਗਰਬ॥
ਮੂਸਨ ਨਿਮਖਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਿ, ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਦੇਂਉ ਸਰਬ॥੫॥

(ਚਉਬੋਲੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੩-੧੩੬੪)

(ਹ)

ਹਕੀਕਤ

ਸੂਫੀਮਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

੧. ਸ਼ਰੀਅਤ—ਧਰਮ ਕਰਮ (ਬਾਹਰਲੀ ਰਹਿਤ)

੨. ਤਰੀਕਤ—ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ (ਅੰਦਰੂਨੀ ਰਹਿਤ)

੩. ਮਾਰਫ਼ਤ—ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ

੪. ਹਕੀਕਤ—ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਹਕੀਕਤ' ਆਖ਼ਰੀ ਮੰਜ਼ਲ, ਜਿਥੇ ਸਤਯ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸਾਧਕ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਾ ਸਰੀਅਤਿ ਲੇ ਕੰਮਾਵਹੁ॥ ਤਰੀਕਤਿ ਤਰਕ ਖੋਜਿ ਟੋਲਾਵਹੁ॥
ਮਾਰਫਤਿ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਲਾ, ਮਿਲਹੁ ਹਕੀਕਤਿ ਜਿਤੁ ਫਿਰਿ ਨ ਮਰਾ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਹੱਜ

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਸੁੰਨਤ, ਹੱਜ ਤੇ ਜ਼ਕਾਤ ਪੰਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਧਰਮ ਕਰਮ ਹਨ। ਹੱਜ, ਕਾਬੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਵਾਰ ਹੱਜ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਅਰਬੀ ਮਹੀਨੇ ਜ਼ੁਲਹਿਜਹ (ਬਾਰ੍ਹਵਾ ਮਹੀਨਾ) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਜੀ ਮੱਕੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਛਡ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਚਾਦਰਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਾਅਬੇ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੰਗਿ ਅਸ਼ਵਦ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸਨੂੰ ਇਤਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਸੇਖ ਸਬੂਰੀ ਸਬੀ ਬਾਹਰਾ, ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੇ ਜਾਇ॥
ਕਬੀਰ ਜਾਕੀ ਦਿਲ ਸਾਬਤਿ ਨਹੀ, ਤਾ ਕਉ ਕਹਾਂ ਖੁਦਾਇ॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੪)

ਹਠਯੋਗ— ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ

ਹਦੀਸ

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰਾਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ

ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਆਖੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਹਦੀਸ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ੭੩੯੭ ਹਦੀਸਾਂ ਇਸਨਾਦ ਸਮੇਤ ਸਹੀਅ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ੯੭ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ 'ਹਦੀਸ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਜ਼ੀ ਫੈਸਲੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰੱਬੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹਦੀਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਨਾਪਾਕ ਪਾਕੁ ਕਰਿ ਹਦੂਰਿ ਹਦੀਸਾ
ਸਾਬਤ ਸੂਰਤਿ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰਾ॥

(ਮਾਰ ਸੋਲਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪)

ਹਨੂੰਮਾਨ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਭਗਤ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਾ ਕਰਕੇ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨਮਿਤ ਚਾਨਣੇ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੁਗ੍ਰੀਵ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰੀ ਤੇ ਬਾਨਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਰਦਾਰ, ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਵਨ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਰਿਖੀ ਦੀ ਕਵਾਰੀ ਲੜਕੀ ਅੰਜਨੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਪਵਨ-ਪੂਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਜੰਮਿਆ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਫਲ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਲਪਕਿਆ। ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਵੱਜ ਮਾਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਹਨੁ (ਜਬਾੜਾ) ਵਿੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਪਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਬਨਵਾਸ ਸਮੇਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੇ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸੀਤਾ ਜੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਈ, ਆਪਣੀ ਬਾਂਦਰ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਣਵਾ ਕੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ। ਲੜਾਈ ਲਛਮਣ ਦੇ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾਗਿਰੀ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਛੌਟੀ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਸਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਿਰਫ ਕੱਛ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੋਈ ਇਸਨੂੰ ਮਿਲੀ :—

ਦਾਧੀ ਲੇ ਲੰਕਾ ਗੜੁ ਉਪਾੜੀਲੇ ਰਾਵਣ॥
ਬਣੁ ਸਲਿ ਬਿਸਲਿ ਆਣਿ ਤੋਖੀਲੇ ਹਰੀ॥
ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਛਉਟੀ ਮਫੀਟਸਿ ਰੀ॥

(ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪੰਨਾ ੬੯੫)

ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ (ਗੁਰੂ)

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੀਰੀ

ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਚਲ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਬਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੪ ਜੂਨ ੧੫੯੫ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਰਿਹਾਈ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦਾ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਕਈ ਥਾਂ ਭੇੜ ਕਰਨੇ ਪਏ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਵਲ ਵੀ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਸਾ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆ ਵਿਚ, ਕੀਰਤਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਰਖ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਤ ੩ ਮਾਰਚ ੧੬੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ :—

ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਰਖਵਾਲਾ ਹੋਆ॥
ਧਾਰਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਭ ਹਾਥ ਦੇ ਰਾਖਿਆ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦੁ ਨਵਾ ਨਿਰੋਆ॥

(ਸੋਰਠਿ ੫, ਪੰਨਾ ੬੨੦)

ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ

ਰਾਜਾ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦਰ ਸੂਰਜ ਵੰਸ਼ੀ ਕੁਲ ਦਾ ੨੮ ਵਾਂ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬੜਾ ਨੇਕ, ਸਤਿਵਾਦੀ ਤੇ ਮਹਾਂਦਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਸੂਯ ਯੱਗ ਕਰਕੇ ਨਗਰੀ ਸਮੇਤ ਸੁਰਗ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਿਆ। ਪਰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨੇ ਛਲ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੁਰਗ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਡੇਗਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਦੋਂ ਹੀ ਇਸਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਉਂ ਜਿਥੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਗਰੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕ ਗਈ ਜਿਸਨੂੰ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦ੍ਰ ਪੁਰੀ, ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ ਜਾਂ ਗੰਧ੍ਰਬ ਨਗਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਰੇਤਥਲ ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਦੂਰੋਂ ਇਕ ਵਸਤੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀਆ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਰੇਗਸਤਾਨ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰੇਤਥਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲਪਨਿਕ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ ਜਾਂ ਗੰਧ੍ਰਬ ਨਗਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ ਚਿਤ-ਭ੍ਰਮ ਸਖੀਏ
ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦ੍ਰੂਮ ਛਾਇਆ॥
ਚੰਚਲਿ ਸੰਗਿ ਨ ਚਾਲਤੀ ਸਖੀਏ
ਅੰਤਿ ਤਜਿ ਜਾਵਤ ਮਾਇਆ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੫, ਪੰਨਾ ੮੦੩)

ਹਰਨਾਖਸ

ਹਿਰਣਾਕਸ਼ ਤੇ ਹਿਰਣਯ ਕੱਸ਼ਪ ਦੇ ਦੈਂਤ ਜੌੜੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਹਿਰਣਾਕਸ਼ ਧਰਤੀ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਲੈ ਵੜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਰਾਹ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਨੇ ਭਾਰੀ ਤਪ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਿਵਾਂ ਤੋਂ ਦਸ ਲੱਖ ਸਾਲ ਲਈ ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਇਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਸਨੇ ਕਈ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ, ਕਦੀ ਕੋਠੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਦੀ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਰੋੜ੍ਹਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਤੱਤਾ ਥੰਮ ਕਰਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, 'ਤੂੰ ਇਸਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ, ਜੇਕਰ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਹੋਇਆ, ਆਪੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ।'

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਥੰਮ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਨਰਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਨੂੰ ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੈਂਤ ਨੇ ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕੇਗਾ, ਨਾ ਦਿਨ ਨੂੰ ਨਾ ਰਾਤ ਨੂੰ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ, ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ, ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੈਜ ਰਖਦਾ ਤੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਭਗਤ ਉਪਾਇਆ, ਪੈਜ ਰਖਦਾ ਆਇਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥
ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਸਟੁ ਹਰਿ ਮਾਰਿਆ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤਰਾਇਆ॥

(ਆਸਾ ਛੰਤ ੪, ਪੰਨਾ ੪੫੧)

ਹਰਿਬੰਸ (ਭੱਟ)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰਿਬੰਸ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ, ਇਸਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਮਰ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਨੂੰ ਧੋਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮਿਲਿ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਅਮਰ ਗੁਰ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸ ਹਰਿ ਪਹਿ ਗਯਉ॥
'ਹਰਿਬੰਸ' ਜਗਤਿ ਜਸੁ ਸੰਚਰਉ ਸੁ ਕਵਣੁ ਕਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਮੁਯਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

ਹਰੀਚੰਦ

ਰਾਜਾ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦ੍ਰ ਜੋ ਕਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਬੜਾ ਦਾਨੀ ਤੇ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਛਣਾ ਦਿਓ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਧਨ ਸੰਪਤਿ, ਰਾਜ ਭਾਗ ਸਭ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਫ਼ਕੀਰ ਹੋ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਚੰਡਾਲ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਕੰਮ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹੋਣੀ ਐਸੀ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੱਪ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ, ਇਸਦੀ ਰਾਣੀ ਫੂਕਣ ਲਈ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਈ ਪਰ ਪੈਸਾ ਕੋਈ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਰੀਚੰਦ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੇਖ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਗ ਆਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਫਿਰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਚੰਡਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾ, ਸੁਰਗ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ, ਨਗਰੀ ਸਮੇਤ ਸੁਰਗ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਦੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੇਚਣ ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਝੱਲਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਤਿਨਿ ਹਰੀ ਚੰਦਿ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਪਤਿ ਰਾਜੈ, ਕਾਗਦਿ ਕੀਮ ਨ ਪਾਈ॥
ਅਉਗਣ ਜਾਣੈ ਤ ਪੁੰਨ ਕਰੇ ਕਿਉ, ਕਿਉ ਨੇਖਾਸਿ ਬਿਕਾਈ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੪੪)

ਹਲਾਲ

ਹਲਾਲ ਤੇ ਹਰਾਮ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹਨ, ਹਲਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਹੱਕੀ ਤੇ ਹਰਾਮ, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਨਹੱਕੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਮਾਸ ਹਲਾਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਹਰਾਮ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕੋਹ ਕੋਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਲਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੋਰੀ ਕੀਏ ਜੁਲਮੁ ਹੈ, ਕਹਤਾ ਨਾਉ ਹਲਾਲ॥
ਦਫਤਰਿ ਲੇਖਾ ਮਾਂਗੀਐ, ਤਬ ਹੋਇਗੋ ਕਉਨੁ ਹਵਾਲੁ॥੧੯੭॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੪)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚੇ ਹਲਾਲ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸਦਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਦੀ ਛੁਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਜੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਲਹੂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਚਮੁਚ ਦਾ ਹਲਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤਿਸ ਦਾ ਕੁਠਾ ਹੋਵੈ ਸੇਖੁ॥ ਲੋਹੂ ਲਬੁ ਨਿਕਥਾ ਵੇਖੁ॥
ਹੋਇ ਹਲਾਲ ਲਗੈ ਹਕਿ ਜਾਇ॥ ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਦੀਦਾਰਿ ਸਮਾਹਿ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੬)

ਹਾਹਾ ਹੂ ਹੂ

ਦੇਵ ਸਭਾ ਦੇ ਗਵੱਈਏ 'ਗੰਧ੍ਰਬ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੬੩੩੩ ਹੈ ਪਰ ਅੱਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਹਨ :—

ਹਾ ਹਾ, ਹੂ ਹੂ, ਚਿਤ੍ਰਰਥ, ਹੰਸ, ਵਿਸ੍ਵਾਵਸੁ, ਗੋਮਾਸੁ, ਤੁੰਬਰ ਤੇ ਨੰਦਿ।

ਸੋ 'ਹਾ ਹਾ' ਤੇ 'ਹੂ ਹੂ' ਦੋ ਮੁਖ ਗਵੱਈਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ-ਅਭਿਮਾਨ ਕਾਰਣ ਦੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਸਰਾਪ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਹ ਗਜਰਾਜ ਤੇ ਤੰਦੂਆ ਬਣੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਪ੍ਰਿਅ ਕੀ ਸੋਭ ਸੁਹਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥
ਹਾ ਹਾ ਹੂ ਹੂ ਗੰਧ੍ਰਬ ਅਪਸਰਾ॥
ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਗਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥

(ਮਲ੍ਹਾਰ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੭੨)

ਹਾੜੰਬਾ— ਦੇਖੋ ਮਗਹਰ

ਹਿੰਡੋਲ— ਦੇਖੋ ਬਸੰਤ

ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ

ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪਾਇਆ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਇਹ ਭੂਭਾਗ, ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਓਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਲ ਹਿਮਾਲੀਆ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਵਲ ਬਰਮਾ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਸਤਾਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ੧੯੦੦ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ੧੫੦੦ ਮੀਲ ਹੈ, ਕੁਲ ਰਕਬਾ ੧੮੦੩੩੨ ਵਰਗ ਮੀਲ। ਉਤਰੀ ਪਰਬਤਮਾਲਾ, ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ, ਮੈਦਾਨ, ਦਰਿਆ, ਰੇਤਥਲ, ਜੰਗਲ, ਪੌਣ ਪਾਣੀ, ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ, ਨਸਲੀਭੇਦ, ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਾਲਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚੀਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਣਤੀ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੰਜ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਥੇ ਢੇਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਹਿੰਦੂ

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਨਾਮ ਬਿਦੇਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, 'ਸਿੰਧ' ਤੋਂ ਹੀ 'ਹਿੰਦ' ਪਦ ਬਣਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ, ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ-ਮਰਯਾਦਾ ਮੰਨਦੇ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੰਞੂ, ਤਿਲਕ, ਧੋਤੀ, ਬੋਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਹੋਮ ਯੱਗ, ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ, ਸੰਧਿਆ, ਆਰਤੀ, ਤੀਰਥ, ਬਰਤ ਆਦਿ ਮੁਖ ਧਰਮ ਕਰਮ ਹਨ; ਗਊ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਨਤਾਵਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵ, ਵੈਸ਼ਣਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਜੈਨੀ, ਬੋਧੀ ਤੇ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਫਿਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਕ ਸਨਾਤਨ ਪੰਥੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮੁਖ ਭੁੱਲ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਹਿੰਦੂ ਮੂਲੇ ਭੂਲੇ ਅਖੁਟੀ ਜਾਂਹੀ॥
ਨਾਰਦ ਕਹਿਆ ਸਿ ਪੂਜ ਕਰਾਹੀਂ॥

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ੧, ਪੰਨਾ ੫੫੬)

ਹਿਮਾਚਲ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪਰਬਤ-ਮਾਲਾ, 'ਹਿਮਾਚਲ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਸੌ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਢਾਈ ਸੌ ਮੀਲ ਤਕ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਇਸਦੀ ੨੯੦੦੦ ਫ਼ੁਟ ਉੱਚੀ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈੱਸਟ ਚੋਟੀ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਚੋਟੀਆਂ ਸਦਾ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀਆਂ ਬਿਰਛਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਰਿਆ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੰਜਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਏਕਾਂਤ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਤਨੁ ਹੈਮੰਚਲਿ ਗਾਲੀਐ
ਭੀ ਮਨ ਤੇ ਰੋਗੁ ਨ ਜਾਇ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੨)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਕੋਟਿ ਜਉ ਤੀਰਥ ਕਰੈ, ਤਨੁ ਜਉ ਹਿਵਾਲੇ ਗਾਰੈ
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਹੋਮ ਜੱਗ

ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਨਮਿੱਤ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਘਿਉ ਆਦਿ ਪਾਉਣਾ ਹੋਮ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਮੁਖ ਧਰਮ ਕਰਮ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਯੱਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਮ ਆਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਗੈਂਡਾ ਮਾਰਿ ਹੋਮ ਜਗ ਕੀਏ, ਦੇਵਤਿਆ ਕੀ ਬਾਣੇ॥

(ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੯)

ਉਂਜ ਤਾਂ ਯੱਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਪਰ ਗ੍ਰਿਸਤੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੱਗ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ—ਦੈਵਯੱਗ, ਭੂਤਯੱਗ, ਪਿਤ੍ਰੀਯੱਗ, ਬ੍ਰਹਮਯੱਗ ਤੇ ਨਰਯੱਗ। ਦੈਵਯੱਗ ਹੋਮ ਹੈ, ਭੂਤਯੱਗ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਿਤ੍ਰੀਯੱਗ ਸ੍ਰਾਧ ਆਦਿ ਕਰਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਯੱਗ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤੇ ਨਰਯੱਗ ਅਤਿਥੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰੀਤਿ ਸੀ ਤੇ ਅਸਮੇਧ ਯੱਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਥੋਥੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਹੋਮ ਜਗ ਤੀਰਥ ਕੀਏ ਬਿਚਿ ਹਉਮੈ ਬਧੇ ਬਿਕਾਰ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੧੪)

ਜਾਂ

ਹੋਮ ਜਗ ਜਪ ਤਪ ਸਭਿ ਸੰਜਮ, ਤਟਿ ਤੀਰਥਿ ਨਹੀ ਪਾਇਆ॥
ਮਿਟਿਆ ਆਪੁ ਪਏ ਸਰਣਾਈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਨਕ ਜਗਤੁ ਤਰਾਇਆ॥

(ਭੈਰਉ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੩੯)

ਹੋਲੀ

ਹੋਲੀ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮੀ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ਫੱਗਣ ਦੀ ਪੂੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ, ਬੁੱਢਾ ਬਾਲ ਤੇ ਗੱਭਰੂ ਮੁਟਿਆਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਰੰਗ ਸੁੱਟ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿਰਣਕਸ਼ਯਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਹੋਲਿਕਾ ਨੂੰ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਲਿਕਾ

ਨੂੰ ਵਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸਾੜ ਸਕੇਗੀ। ਹਿਰਣਕਸ਼ਯਪ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸੜ ਕੇ ਮਰ ਮੁਕ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਹ ਬਚੀ ਰਹੇਗੀ ਲੇਕਿਨ ਗੱਲ ਉਲਟੀ ਹੋਈ। ਹੋਲਿਕਾ ਦਾ ਦੁਪੱਟਾ ਉਡ ਕੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਪੈ ਗਿਆ, ਹੋਲਿਕਾ ਸੜ ਗਈ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਬਚ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਸਮੇਂ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ 'ਹੋਲਿਕਾ' ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਰੰਗ ਡੋਲ੍ਹਣਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੋਲੀ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਨੇ ਚਲੂਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਬਨੇ ਫਾਗ॥ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗੀ ਮਿਲਿ ਖੇਲਨ ਲਾਗ॥
ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ॥ ਰੰਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ॥

(ਬਸੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੮੦)

(ਕ)

ਕਸਤੂਰੀ

ਕਸਤੂਰੇ ਹਰਣ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸਤੂਰੀ ਦਾ ਨਾਫਾ ਇਕ ਪਤਲੀ ਝਿੱਲੀ ਨਿੰਬੂ ਸਮਾਨ ਥੈਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੁੰਨੀ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਥੈਲੀ ਲਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਸਤੂਰਾ ਮਿਰਗ ਹਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਤਿੱਬਤ, ਸ਼ਿਕਾਗ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਨਿਪਾਲ, ਅਸਾਮ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਨਾਫਾ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਸਤੂਰੀ ਵਧੇਰੇ ੯-੧੦ ਸਾਲ ਦੇ ਹਰਣ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਬੁੱਢੇ ਹਰਣ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮ੍ਰਿਗ ਦੇ ਨਾਫੇ ਵਿਚ ੧੦ ਤੋਂ ੪੫ ਗ੍ਰਾਮ ਤਕ ਕਸਤੂਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਬੈਂਗਣੀ ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਸਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਤੇ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਲਾਭਵੰਦ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਫੇ ਦੀ ਇਤਨੀ ਸੁਗੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਹਰਣ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨਾਲ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਢੂੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਕ ਇਹ ਖ਼ਸ਼ਬੂ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਉਸ ਕਸਤੂਰੇ ਹਰਣ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਅਨੰਦ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ :—

ਘਰ ਹੀ ਮਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਮਨਮੁਖਾ ਸਾਦ ਨ ਪਾਇਆ
ਜਿਉ ਕਸਤੂਰੀ ਮਿਰਗੁ ਨ ਜਾਣੈ, ਭ੍ਰਮਦਾ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ੪, ਪੰਨਾ ੬੪੪)

ਕਸੁੰਭਾ

ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੂਟਾ ਜਿਸਦੇ ਫੁੱਲ ਭੜਕੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸੂਹਾ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਭਾਵੇਂ

ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਧੁੱਪ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਫ਼ੌਰਨ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਸੁੰਭੇ ਰੰਗ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਜਾਣ ਕੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਮਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਛਿਨ ਭੰਗਰ ਹੈ :—

ਕਚਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭ ਕਾ, ਥੋੜੜਿਆ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ਜੀਉ॥

(ਸੂਹੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੫੧)

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ :—

ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੁੰਭੜੈ, ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੋਲਾ॥

(ਸੂਹੀ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੭੯੪)

ਕੱਛ (ਅਵਤਾਰ)

ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਵਤਾਰ ਕੱਛ ਹੈ, ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਦੈਂਤ ਰਲ ਕੇ ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦ੍ਰਾਚਲ ਪਰਬਤ ਦੀ ਮਧਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੇ ਬਾਸਕਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਰਿੜਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੰਦ੍ਰਾਚਲ ਕਿਤੇ ਨ ਟਿਕੇ, ਅੰਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੱਛੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਦਾ ਆਸਰਾ ਦੇਈ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਦੈਂਤ ਸਾਗਰ ਮਥਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੪ ਰਤਨ ਕੱਢ ਲਏ। ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਛੁ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਪਿੱਠ ਇਕ ਲੱਖ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਹਨ, ਵੱਖਰੇ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ।

ਆਪੇ ਭਵਰੁ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਤਰਵਰੁ॥
ਆਪੇ ਜਲੁ ਥਲੁ ਸਾਗਰੁ ਸਰੋਵਰੁ॥
ਆਪੇ ਮਛੁ ਕਛੁ ਕਰਣੀ ਕਰੁ॥
ਤੇਰਾ ਰੂਪੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ਹੇ॥੬॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੦)

ਕਜਲੀ ਬਨ

ਕਜਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਕਾਲਖ ਜਾਂ ਅਨ੍ਹੇਰ ਹੈ, ਅਜੇਹਾ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੰਘਣੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਕਾਰਣ ਅਨ੍ਹੇਰ ਘੁੱਪ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਖੀਕੇਸ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਨਾਮ ਕਜਲੀ ਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਬਣ ਨੂੰ ਵੀ 'ਕਜਲੀ ਬਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਦਲੀ-ਕੇਲਾ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਹਾਥੀ ਆਮ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਜਲੀ ਬਨ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ, ਮਦ-ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਕੇਲੇ ਸਮਾਨ ਕੋਮਲ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਲਦਾ ਮਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਕਬੀਰ ਕਾਇਆ ਕਜਲੀ ਬਨੁ ਭਇਆ
ਮਨੁ ਕੁੰਚਰੁ ਮਯ ਮੰਤੁ ॥ ੨੨੪॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ ੧੩੭੯)

ਕਤੇਬ

ਜਿਵੇਂ ਮੁੱਖ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮਗ੍ਰੰਥ 'ਵੇਦ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਕਿਤੇਬ' ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਨ—ਤੌਰੇਤ, ਜਬੂਰ, ਇੰਜੀਲ ਤੇ ਕੁਰਾਨ। ਤੌਰੇਤ ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਉਤੇ, ਜ਼ਬੂਰ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਊਦ ਉਤੇ, ਇੰਜੀਲ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਉਤੇ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੌਰੇਤ ਤੇ ਜ਼ਬੂਰ-ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ, ਇੰਜੀਲ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਨੀਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨੀ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ ਸਿੱਧਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਇੰਨਬਿੰਨ ਪਰਵਾਣ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਵੇਦ-ਪਾਠੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਕਿਤੇਬਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ :—

ਵੇਦ ਕਤੇਬ ਇਫਤਰਾ ਭਾਈ, ਦਿਲ ਕਾ ਫਿਕਰੁ ਨ ਜਾਇ॥
ਟੁਕ ਦਮੁ ਕਰਾਰੀ ਜਉ ਕਰਹੁ, ਹਾਜਿਰ ਹਜੂਰਿ ਖੁਦਾਇ॥

(ਤਿਲੰਗ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੭੨੭)

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣੋ ਤੇ ਐਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਨਾ ਆਖੋ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :—

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹਹੁ ਮਤ ਝੂਠੇ, ਝੂਠਾ ਜੋ ਨ ਬਿਚਾਰ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੫੦)

ਕਦੂਰੀ

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ

ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਫ਼ਾਤਿਹਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਉਤਮ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਸਫਲ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਦਰਲੇ ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਹੀ 'ਕਦੂਰੀ' ਹੈ, ਤੇ ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਹੈ।

ਮਿਸਮਿਲਿ ਤਾਮਸੁ ਭਰਮੁ ਕਦੂਰੀ॥
ਭਾਖਿ ਲੇ ਪੰਚੈ ਹੋਇ ਸਬੂਰੀ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੫੮)

ਕਪਾਲ

'ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਪਣੀ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸਰਸਵਤੀ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਖਕੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਬਹੁਤ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲ ਦੇ ਨਹੁੰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰ ਕੱਟ ਲਿਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿਪਕ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਰ ਸਨ, ਕੱਟਣ ਤੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਧਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਹ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੰਬੜਿਆ ਸਿਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾ ਲੱਥਾ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਹਤਿਆ ਦੇ ਪਾਪ ਕਾਰਣ ਕਪਾਲ, ਹੱਥ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਤੀਰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਕਪਾਲਮੋਚਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤੀਰਥ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਗਾਧਰੀ ਲਾਗੇ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦੈਂਤ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਿਆ ਜੋ ਮਹੋਦਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਲੱਤ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਤੀਰਥ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪਰਾਣਕ ਕਥਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਅਨਿਕ ਪਾਤਿਕ ਹਰਤਾ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਨਾਥੁ ਰੀ॥
ਤੀਰਥਿ ਤੀਰਥਿ ਭ੍ਰਮਤਾ ਲਹੈ ਨ ਪਾਰੁ ਰੀ॥
ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਪਾਲੁ ਮਫੀਟਸਿ ਰੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਪੰਨਾ ੬੯੫)

ਕਪਿਲ (ਰਿਸ਼ੀ)

ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਆਚਾਰਯ ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵਹੂਤਿ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਦਮ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਦਾ ਮਾਨਸਕ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਲਪ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕਪਿਲ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਸਿਧ' ਜਾਂ 'ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ' ਕਹਿਕੇ

ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਪਿਲ ਹੀ ਐਸਾ ਅਚਾਰਯ ਰਿਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਤੱਤ ਗਿਆਨ' ਦੁਆਰਾ ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ ਅਤੇ ਤਿਆਗ-ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਸਿਖਾਈ। ਇਸਦੀ ਅਖੰਡ ਤਪੱਸਿਆ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਸਾਗਰ ਨੇ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਯੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਪਿਲ ਰਿਸ਼ੀ ਤਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਘੋੜੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਲਗਾ ਕਿ ਘੋੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਚੁਰਾਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਅਬਾਤਬਾ ਬੋਲਣ ਲਗੇ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਇਹ ਆਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ ਤੇ ਸਾਂਖ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਇਕੋ ਹੀ ਸਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਣ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਆਦਿ ਤਪੀਸਰ' ਰਿਸ਼ੀ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਇਉਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਗਾਵਹਿ ਕਪਿਲਾਦਿ ਆਦਿ ਜੋਗੀਸੁਰ
ਅਪਰੰਪਰ ਅਵਤਾਰ ਵਰੋ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੮੯)

ਕਪਿਲਾ— ਦੇਖੋ ਕੈਲੀ

ਕਬੀਰ

ਭਗਤ ਕਬੀਰ (੧੩੯੮-੧੪੯੫ ਈ.) ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਧਰਮ ਮਜ਼ਬੀ ਕੱਟਰਤਾ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਪਰੋਹਤ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਬੀਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਭੈ ਦੇ ਸਭ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਤੇ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਭੁਗਤਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਪਰ ਆਪ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਅਡੋਲਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਨੇਤਾ ਬਣਾਇਆ।

'ਕਬੀਰ ਪੰਥ' ਨਾਂ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਗੱਦੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕਬੀਰ ਬੀਜਕ' ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ, ਕਾਫੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਨਕਲੀ ਵੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ੧੭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ੫੪੧ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਰਕਿਕ ਅੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵੀ ਚੰਗਾ ਉਘੜਿਆ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਤਨੀ ਜੀਵਨ-ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਕਬੀਰ ਨਾ ਹਮ ਕੀਆ ਨ ਕਰਹਿਗੇ, ਨਾ ਕਰਿ ਸਕੈ ਸਰੀਰੁ ॥
ਕਿਆ ਜਾਨਉ ਕਿਛੁ ਹਰਿ ਕੀਆ, ਭਇਓ ਕਬੀਰੁ ਕਬੀਰੁ॥੬੨॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੬੭)

ਕਮਲਾ— ਦੇਖੋ ਲੱਛਮੀ

ਕਰਹਲੇ

ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ 'ਕਰਹਾ' ਜਾਂ 'ਕਰਹਲ' ਊਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕ੍ਰਮੇਲ-ਅਰਬੀ ਕ੍ਰਿਮਲ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ 'ਕੈਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਰਲਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਕਰਹਲੇ' ਉਹ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ ਊਠਵਾਨ ਸੁਦਾਗਰ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਊਠ ਹੱਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਧੁਨਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਲੋਕਧੁਨਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਸ ਦਸ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਕਰਹਲੇ' ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ 'ਪਰਦੇਸੀ' ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਊਠ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :—

ਕਰਹਲੇ ਮਨ ਪਰਦੇਸੀਆ ਕਿਉ ਮਿਲੀਐ ਹਰਿ ਮਾਇ॥
ਗੁਰੁ ਭਾਗਿ ਪੂਰੈ ਪਾਇਆ ਗਲਿ ਮਿਲਿਆ ਪਿਆਰਾ ਆਇ॥
ਮਨ ਕਰਹਲਾ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਧਿਆਇ॥

(ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ੪ ਪੰਨਾ ੨੩੪)

ਕਰਤਾਰਪੁਰ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਕੰਢੇ ਵਸਿਆ ਇਕ ਨਗਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੫੯੩ ਈ. ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਇਹ ਨੋਟ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਥਾਂ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ੧੬੫੫ ਬਿ. (੧੫੯੮ ਈ.) ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ੮੯੬੪ ਘੁਮਾਉ, ੭ ਕਨਾਲ, ੧੫ ਮਰਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸੀ 'ਅਕਬਰਨਾਮੇ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਬਿਆਸਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ੧੫੯੮ ਈ. ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਟਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਰੌਣਕ ਦਿਤੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸੀਸ ਮਹਿਲ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਲ ਅਤੇ ਥੰਮ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ-ਨਗਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਕਰਤਾ ਵਸੈ ਸੰਤਨ ਕੈ ਪਾਸਿ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੫, ਪੰਨਾ ੮੧੬)

ਕਰਮ

ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਦਾ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ, ਪਹਿਲੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਰਗ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਆਸਤਿਕ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਨਾਸਤਿਕ ਇਜੇਹਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਵਾਗਉਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜੂਨ ਮਿਲੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਜੇਹੋ ਜੇਹਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਜੂਨ ਮਿਲੇਗੀ, ਜੇਕਰ ਆਵਾਗਉਣ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਫਲ ਇਕੋ ਜਨਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਐਸਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਧੱਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਰਤੀ ਬਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਬਿਰਤੀ ਸੁਭਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਾ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿਆਣੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨਾਹੀ ਆਵਾਗਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣਾ ਪਵੇ।

'ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ॥'

(ਮਾਝ ਬਾਰਾਮਾਹ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੪)

ਕਰਮ ਖੰਡ— ਦੇਖੋ ਖੰਡ

ਕਰਾਮਾਤ

'ਕਰਾਮਾਤ' ਅਰਬੀ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਮਤਕਾਰ, ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਅਲੌਕਿਕ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਣਹੋਣੀ ਜਾਪੇ ਇਸਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਬਾ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਿਚ, ਕਰਾਮਾਤ ਹੋਣਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਜੋ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾਮਸੀਹ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਇ ਤੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤ ਨੂੰ ਉਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਉਹ ਉਤਮ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸਿੱਧ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਿਖਾਕੇ ਤੇ ਪੀਰ ਵਲੀ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ

ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਜੇਹੇ ਕਰਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ :—

ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੈਨਣੁ ਖਾਣੁ ਸਭ ਬਾਦਿ ਹੈ
ਧਿਗੁ ਸਿਧੀ ਧਿਗੁ ਕਰਮਾਤਿ॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ੩, ਪੰਨਾ ੬੫੦)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੀ ਵੱਡੀ ਕਰਾਮਾਤ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਸਾ ਸਿਧਿ ਸਾ ਕਰਮਾਤਿ ਹੈ
ਅਚਿੰਤੁ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਦਾਤਿ॥

(ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ੩, ਪੰਨਾ ੬੫੦)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ ਦੇਵਕੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਘਰ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਗੋਕੁਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੰਦ ਗੁਆਲੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਯਸ਼ੋਧਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਮਾਮੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਜੋਤਸ਼ੀਆ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇਗਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ ਤੇ ਭਣੋਈਏ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ ਕੈਦ ਅੰਦਰ ਡਕ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਕੰਸ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਸਾਰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸੱਤ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਥਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਖਾਸ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਚੋਰੀ ਗੋਕਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ ਯਸ਼ੋਧਾ, ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਬਲਰਾਮ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ। ਬਚਪਨ ਗਊਆਂ ਚਾਰਦਿਆਂ ਬੀਤਿਆ ਤੇ ਗੋਕਲ ਦੇ ਗੁਆਲੇ ਸਾਥੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਕੰਸ ਨੇ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੋ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਲਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਰਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਕ੍ਰੂਰ ਨਾਲ ਮਥਰਾ ਆਏ, ਇਸ ਉਤੇ ਗੋਕਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ੇਦ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਥਰਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਕੁਵਲੀਆਪੀੜ ਨਾਮੀ ਮਾਰਖੋਰਾ ਹਾਥੀ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਫਿਰ ਚੰਡੂਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਗੇ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਖਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਕੰਸ ਦੇ ਰਾਗ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕੰਸ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਫੜਕੇ ਘਸੀਟ ਲਿਆ ਤੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ

ਕਰਕੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਲਈ ਕੰਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਕਾਰਣ ਅਜੇਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਫਿਰ ਗੋਕਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੰਸ ਦੇ ਹਾਮੀ ਲੋਕ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਜਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ ਤੇ ਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੂਰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਗਰ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਦੁਆਰਕਾ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਵੀ ਕੁਝ ਰਾਜਿਆਂ ਆਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿਤਾ : ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਰਕਾਸੁਰ, ਬਣਾਸੁਰ, ਬੱਕ੍ਰਨਾਭ, ਕਾਲਸਵਨ, ਸ੍ਰਿਗਾਲ ਆਦਿ ਕਈ ਦੈਂਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਥਿਆਰ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕ੍ਰ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਾਰੰਗ ਧਨੁਖ।

ਜਦੋਂ ਕੁਰਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੈਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਜੁੱਧ ਮਚਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥਵਾਹੀ ਬਣਕੇ ਸਾਰੀ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਅਰਜਨ ਜੋ ਕਰਮਯੋਗ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਿ ਪਰਬ ਵਿਚ ੧੮ ਅਧਿਆਵਾਂ ਅੰਦਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਜੈ ਉਪਰੰਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਰਾਜਸੂਯ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਣਕੇ ਸਾਰੀ ਰੀਤਿ ਨਿਭਾਈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ, ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਜਰਾਸੰਧ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੂੰ ਮਰਵਾਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪ੍ਰਭਾਸ ਤੀਰਥ ਉਤੇ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੱਥੋਂ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਦਾ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਬਲਵਾਨ ਜੋਧੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰਿਬੰਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆ ਜੁੜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਚੋਖਾ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਭਗਵਾਨ ਕਰਕੇ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਬੜੀ ਹੀ ਰਸਮਈ ਤੇ ਰੌਚਕ ਬਣਾਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਭਾਗਵਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ਼ਟ ਬਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰਲੀ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਦਾ ਚਰਚਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੱਛਮੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ 'ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਧਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਭਾਗਵਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਰਾਧਾਵੱਲਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰਾਸਲੀਲ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕੌਤਕੀ, ਬਾਲ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ ਰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਮੁਰਲੀ ਬਜਾ ਕੇ ਮਨ ਮੋਹਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਰੋਮਾਂਟਕ ਖੇਡਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਦਾਸ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਘਾੜਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਤਨਾ ਵਧਿਆ

ਕਿ ਗੀਤਾ ਦਾ ਤੱਤਵ-ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੂਪ ਜੋਧਾ, ਨੀਤੀਵਾਨ ਤੇ ਜੋਗੀਸਰ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੀਲ੍ਹਾਧਾਰੀ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਛਲੀ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ, ਕਾਨ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਜਾਦਮੁ ਭਇਆ॥
ਪਾਰਜਾਤ ਗੋਪੀ ਲੈ ਆਇਆ, ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮਹਿ ਰੰਗ ਕੀਆ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਬਲਭਦ੍ਰੁ ਗੁਰ ਪਗ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਤਰਾਵੈ॥

(ਗਉੜੀ ੪, ਪੰਨਾ ੧੬੫)

ਕੱਲਜ ਭੱਟ

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਕਲਜ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਕਲਸਹਾਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਭੱਟ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਿੱਖੇ ਦੇ ਭਰਾ ਚੋਖੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਅੱਛਾ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸਨੇ 'ਦਿਲੀ ਰਾਜ ਬੰਸਾਵਲੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ।

ਕੱਲਜ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੧੦, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੧੦, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੯, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੧੩ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੧੨ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੫੪ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਕੱਲਜ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਬਾਕੀ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਹੈ :—

ਸਤਿਜੁਗ ਤੈ ਮਾਣਿਓ, ਛਲਿਓ ਬਲਿ ਬਾਵਨ ਭਇਓ॥
ਤ੍ਰੇਤੈ ਤੈ ਮਾਣਿਓ, ਰਾਮ ਰਘੁ ਵੰਸੁ ਕਹਾਇਓ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਭੱਟ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਤੇ ਜੰਗ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ :—

ਕਬਿ ਕਲ ਸੁਜਸੁ ਗਾਵਉ ਗੁਰ ਨਾਨਕ, ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਜਿਨਿ ਮਾਣਿਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਕਲਪਤਰ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਿਰਛ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਨੌਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਬੈਠਕੇ ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ

ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਰਿੜਕਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਤਨ ਕਲਪ-ਬਿਰਛ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਬਿਰਛ; ਇੰਦਰ ਦੇ ਨੰਦਨ ਬਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪਾਸ ਜਾਕੇ ਜੋ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਕਰੀਏ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ 'ਸਿਦਰਤੁਲ ਮੁੰਤਹਾ ਨਾਮ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦੇ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਰੁੱਖ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੋ ਇਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਸਾਧਕ ਸਿਧ ਸਗਲਿ ਮੁਨਿ ਹਾਰੇ॥
ਏਕ ਨਾਮ ਕਲਪਤਰੁ ਤਾਰੇ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੦)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਪਾਰਜਾਤੁ ਇਹੁ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ॥
ਕਾਮਧੇਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਮ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੫)

ਕਲਿਆਨ

ਕਲਿਆਨ, ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਗਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਧਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ, ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਮਾ ਤੇ ਨੀ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਮੱਧਮ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਰ ਹੈ। (ਮ.ਕ.)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗੀਤ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਘ ਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ੨੯ ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਸ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੋਪਾਲੀ ਕਲਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਾਂਸ਼ੀ

ਕਾਂਸ਼ੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਹੈ ਜੋ ਗੰਗਾ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਹਰਿ ਬੰਸ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕਾਸ਼ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਣਿ ਤੇ ਅਸੀ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਵਾਰਾਣਸੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਬਨਾਰਸ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰੀ ਚੰਗਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਤੇ ਬੋਧੀ ਯੁਗ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ। 'ਅੰਗੁਤਰ ਨਿਕਾਯ' ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ੧੬ ਮੁਖ ਜਨਪਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਕਾਂਡ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਨਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ-ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਨਗਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਵੱਡੀ ਮਸਜਿਦ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਮੋਚਨ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਯਾਤਰੂ ਪੰਜ-ਕੋਸ਼ੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਨਾ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਦਰ ਹੋਰ ਸਨ। ਮੁਸਲਮ ਹੱਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਦਰ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਪਰ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਨੇ ਇਸੇ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਚਿਰੰਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਕਾਂਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਨੌਤ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਪੁਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧਾ ਸੁਰਗ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਗਹਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਮਗਹਰ, ਅਜੁੱਧਿਆ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ੯੫ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਭਰਮ ਨੂੰ ਪਰੋਹਤਾ ਨੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣਾ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਘਰ-ਬਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਆ ਬਿਰਾਜਦੇ ਤੇ ਕਈ ਤਾਂ ਕਲਵੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਭਰਮ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸ਼ਰਣਾਰਥੀ ਬਣ ਕੇ ਮਰ ਮਿਟ ਗਏ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਨੌਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਮਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸਗੋਂ 'ਮੁਕਤਿ ਪਦ' ਤਾਂ ਉਤਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਸੋ ਮਗਹਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੀ ਮੌਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾਇਕ ਨਹੀਂ।

ਸਗਲ ਜਨਮੁ ਸਿਵ ਪੁਰੀ ਗਵਾਇਆ॥
ਮਰਤੀ ਬਾਰ ਮਗਹਰਿ ਉਠਿ ਆਇਆ॥
ਬਹੁਤੁ ਬਰਸ ਤਪੁ ਕੀਆ ਕਾਸੀ॥
ਮਰਨੁ ਭਇਆ ਮਗਹਰ ਕੀ ਬਾਸੀ॥
ਕਾਸੀ ਮਗਹਰ ਸਮ ਬੀਚਾਰੀ॥
ਓਛੀ ਭਗਤਿ ਕੈਸੇ ਉਤਰਸਿ ਪਾਰੀ॥੧੫॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ ੩੨੬)

ਕਾਜ਼ੀ

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਆਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਖ਼ਲੀਫਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਅਸਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖ਼ੁਦ

ਖ਼ਲੀਫੇ ਹੀ ਨਿਆਂ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੋਰ ਯੋਗ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਅਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਸੋ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਜ ਸੀ ਜੋ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਜੇਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ੁਦ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਲਈ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੈਸਲੇ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਠੰਢੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਤੇ ਜੋ ਲੋੜ ਸਮਝੇ, ਉਸ ਫੈਸਲੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਗਵਾਹੀ ਮੁਤਾਬ਼ਿਕ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗਵਾਹ ਬਾਰੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਅਧੀਨ ਸਜ਼ਾ ਨ ਪਾ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ।

ਕਾਜ਼ੀ ਲਈ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਛੱਡ ਕੇ ਸਹੀ ਸਹੀ ਨਿਆਂ ਕਰਨ, ਬਚਨ ਪਾਲਣ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਤੱਸਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਨਿਆਇਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨਿਆਇਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

'ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥'

(ਧਨਾਸਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੨)

'ਕਾਜੀ ਹੋਇਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ॥
ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਏ॥'

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ :—

ਸੋਈ ਕਾਜੀ ਜਿਨਿ ਆਪੁ ਤਜਿਆ
ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਕੀਆ ਅਧਾਰੋ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੪)

ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੋ ਉਲਟੀ ਕਰੈ
ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੨)

ਸਚੁ ਕਮਾਵੈ ਸੋਈ ਕਾਜੀ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪)

ਕਾਂਤੀ

ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਇਕ ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਜਾਂ ਕਾਜੀ ਵਰਮ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ੪੫ ਮੀਲ ਦੂਰ ਚੋਂਗਲਪਟ

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ 'ਪਿਲਾਪਲੈਯਮ੍' ਨਾਮ ਦਾ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਤੋਂ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰ ਪੱਲਵ ਤੇ ਚੋਲ ਬੰਸਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੂ ਯਵਾਨ ਚਵਾਂਗ ਵੀ ਇਥੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਘੱਟ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਕੇਲ ਕੇਦਾਰਾ
ਕਾਸੀ ਕਾਂਤੀ ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ॥
ਗੰਗਾ ਸਾਗਰੁ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ
ਅਠਸਠਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਈ ਹੈ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੨)

ਕਾਨ— ਦੇਖੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਕਾਨੜਾ

ਕਾਨੜਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ। ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ੧੮ ਭੇਦ ਕਲਪੇ ਹਨ ਦਰਬਾਰੀ, ਨਾਯਕੀ, ਮੁਦ੍ਰਾ, ਕਾਸ਼ਿਕ, ਵਾਗੇਸ਼ਰੀ, ਨਟ, ਕਾਫੀ, ਕੋਲਾਹਲ, ਮੰਗਲ, ਸ਼ਯਾਮ, ਟੰਕ, ਨਾਗਧਵਨਿ, ਅਡਾਨਾ, ਸਹਾਨਾ, ਸੂਹਾ, ਸੁਘਰ, ਹੁਸੈਨੀ ਤੇ ਜਯਜਯੰਤਿ-ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਸੁਰ ਇਉਂ ਲਗਦੇ ਹਨ :—

ਆਰੋਹੀ : ਨ ਸ ਰ ਮ ਪ ਧਾ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ : ਸ ਧਾ ਨਾ ਪ ਗਾ ਮ ਰ ਸ

ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਦੁਰਬਲ, ਰੇ ਵਾਦੀ ਤੇ ਪਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਪਾ ਤੇ ਰੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਗਾ, ਧਾ, ਨੀ ਕੋਮਲ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁੱਧ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਠਾਈਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ (ਮ.ਕ.) ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਹੈ।

ਕਾਪੜੀਆ

ਇਕ ਸ਼ਿਵ-ਉਪਾਸਕ ਫਿਰਕਾ, ਇਸਦੇ ਅਨੁਆਈ ਵਧੇਰੇ ਨੀਲੇ ਕਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਕਪੜੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਟੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਕਚੀਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਤੀਰਥ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰੁਦ੍ਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਬਰਫਾਨੀ ਧਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਹੈ।

ਕਾਇ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਰੇ
ਅਠਸਠਿ ਕਾਇ ਫਿਰਾਹੀ॥

(ਗੂਜਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪੰਨਾ ੫੨੬)

ਕਬਿਤ ਪੜੇ ਪੜਿ ਕਬਿਤਾ ਮੂਏ, ਕਪੜ ਕੇਦਾਰੈ ਜਾਈ॥
ਜਟਾ ਧਾਰਿ ਧਾਰਿ ਜੋਗੀ ਮੂਏ, ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਇਨਹਿ ਨ ਪਾਈ॥

(ਸੋਰਠਿ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ ੬੫੪)

ਕਾਫ਼ੀ

'ਕਾਫ਼ੀ' ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀ ਤੁਕ, ਧਾਰਨਾ। ਚੂੰਕਿ ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੀਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ 'ਕਾਫ਼ੀ' ਪੈ ਗਿਆ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ ਗੀਤ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਈ ਪਦੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਕਾਫ਼ੀ' ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਸਾ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਾਇਕੀ, ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਰਾਗ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਾਂਧਾਰ, ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਕੋਮਲ ਦੋਵੇਂ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਚਮ ਵਾਦੀ ਤੇ ਖੜਜ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰਜ਼ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕੇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਾਬਲ

ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਬਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸਤਹ ਤੋਂ ੫੭੮੦ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਉਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ਼ਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਦੱਰਰੇ ਹਨ, ਸਕੰਦਰ ਤੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਹਮਲਾਵਰ ਇਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹੀ ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ੧੫੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦ ੧੫੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਾਪ ਦੀ ਬਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ॥
ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

(ਤਿਲੰਗ ੧, ੭੨੨)

ਕਾਬਾ

ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਬਣਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਮੰਦਿਰ 'ਕਾਅਬਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਨੇ ਬਣਾਇਆ, ਨੂਹ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਬਾਦ ਫਿਰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਇਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਈ ਬੁਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਕਰਾਈ। ਇਸਦੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਜੋ ੪੦ ਫੁਟ ਲੰਮੀ ਤੇ ੩੩ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਹੈ, ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਰੂਮ ਦੇ ਉਸਮਾਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਰਾਦ ਚੌਥੇ ਨੇ ੧੦੪੦ ਈ. ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਇਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਖਿੜਕੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪੂਰਬੀ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਫੁਟ ਉਚਾ ਕਾਲਾ ਪੱਥਰ 'ਸੰਗਿ ਅਸ਼ਵਦ' ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਅਬੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਕੋਨੇ ਵਿਚ 'ਰੁਕਨੁਲ ਯਮਾਨ' ਨਾਮ ਦਾ ਪੱਥਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਹਾਜੀ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਸਦਾ ਕਾਲੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੰਗੀ ਖੁੱਲੀ ਪਰਕਰਮਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਾਜੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮੋਮਨ ਲਈ ਕਾਅਬੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨਾ ਇਕ ਉਤਮ ਧਰਮ ਕਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ, ਉਸ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਬਲਾ ਕਾਬਾ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਹੀ ਉਹ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰੋਜਾ ਧਰੈ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ ਕਲਮਾ ਭਿਸਤਿ ਨ ਹੋਈ॥
ਸਤਰਿ ਕਾਬਾ ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਜੇ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਸੋਈ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੮੦)

ਕਬੀਰ ਹਜ ਕਾਬੇ ਹਉ ਜਾਇ ਥਾ ਆਗੈ ਮਿਲਿਆ ਖੁਦਾਇ॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੫)

ਕਾਮ

ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਜਿਨਸੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਮ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਇਕੱਲਾ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਲਏ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਖਿੱਚ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਰਯਾਦਾ-ਬਧ ਰੂਪ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਦਕਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਮਦੇਵ' ਕਹਿਕੇ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰਵਾਲੀ

'ਰਤਿ' ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਲਪਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ ਇਕ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਧਨੁਖ ਤੇ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਤੀਰ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜ ਤੀਰ-ਲਾਲ ਕਮਲ, ਨੀਲਾ ਕਮਲ, ਅਸ਼ੋਕ, ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਬੂਰ ਅਤੇ ਮਾਲਤੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੰਮੋਹਨ, ਉਨਮਾਦਨ, ਸੋਸ਼ਣ, ਤਾਪਨ ਤੇ ਸਤੰਭਨ-ਦੱਸੇ ਹਨ। ਕਾਮਦੇਵ ਇੰਦ੍ਰ ਸਭਾ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇੰਦ੍ਰ ਇਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰੇਨ ਲਈ ਪਾਰਬਤੀ ਆਈ, ਸ਼ਿਵਾਂ ਅੱਖ ਨ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਫਿਰ ਕਾਮਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਚਲਾਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵਾਂ ਨੇ ਤੀਜਾ ਨੇਤ੍ਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋਤਾ ਕਾਮਦੇਵ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਚਾਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਸੰਗਤਿ ਦੁਰਜਨ ਕੀ, ਤਾ ਤੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਭਾਗਉ॥

(ਗਉੜੀ ੯, ਪੰਨਾ ੨੧੯)

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕਾ ਚੋਲੜਾ ਸਭ ਗਲਿ ਆਏ ਪਾਇ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਮ. ੩ ਪੰਨਾ ੧੪੧੪)

ਕਾਮਧੇਨ

ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਹੈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਰਲ ਕੇ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਿਆ ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੪ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਤਨ-ਕਾਮਧੇਨ ਗਊ ਸੀ ਜੋ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਹੁਣ ਕਾਮਧੇਨ, ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਕਰੀਏ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਪਲਾ ਗਊ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਬ੍ਰਹਮੇ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਗੂ ਰਿਸ਼ੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਮਦਗਨ। ਜਦ ਜਮਦਗਨ ਰਿਸ਼ੀ ਕਾਰਤਵੀਰਯ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਮਧੇਨ ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੱਲੀ ਗਈ। ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤਪਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬ ਇੱਛਾਪੂਰਕ ਕਹਿਕੇ ਕਾਮਧੇਨ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਪਾਰਿਜਾਤੁ ਇਹੁ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ॥
ਕਾਮਧੇਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਮ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੫)

ਕਾਲਜਮਨ (ਕਾਲਯਵਨ)

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜਿਸ ਨੇ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਮਥਰਾ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜਰਾਸੰਧ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਜਰਾਸੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਲ ਮਾਮੇ, ਕੰਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਹਰਿਵੰਸ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਲ ਯਵਨ, ਗਰਗ ਨਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਯਵਨ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਾਂਝ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕਾਲ ਯਵਨ ਨੇ ਮਥਰਾ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਰਾਜਰਿਖੀ ਮੁਚਕੰਦ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਏ। ਅੱਗੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਪੜਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਛੁਪ ਗਏ। ਕਾਲਯਵਨ ਨੇ ਰਿੱਖੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਮਝ ਕੇ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ। ਰਿਖੀ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਰ -ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕਾਲ ਯਵਨ ਥਾਂ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਯਵਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤਾਰਦਾ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ :—

ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ॥
ਰਕਤਬੀਜੁ ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਕਾਲ-ਨੇਮ

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਨੇਮੀ ਰਾਵਣ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵਨੀ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਅਤੇ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਕਾਲ ਨੇਮੀ ਸਾਧੂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਗੰਧ-ਮਾਦਨ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਨੂੰਮਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਹਨੂੰਮਾਨ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਲ-ਜਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲਨੇਮੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਾਖਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਰੋਚਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਿਪ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁਰਗ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਦੂਸਰੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੰਸ ਬਣਿਆ।

ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ॥
ਰਕਤਬੀਜ ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ

ਭਾਰਤੀ ਵੇਦ-ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲੀਘਾਟ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਮੰਦਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਜੀਭਾਂ ਵਿਚੋਂ-ਇਕ ਕਾਲੀ ਹੈ, ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਚੰਡੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਬਿਕਰਾਲ ਚੇਹਰਾ, ਲਾਲ ਰੱਤੀ ਜੀਭ, ਅੱਗ ਉਗਲਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਗਲ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਹੂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਖੱਪਰ, ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈਰਵ, ਖੇਤ੍ਰਪਾਲ, ਗਣੇਸ਼ ਤੇ ਜੋਗਨੀਆਂ ਚਾਰੇ ਇਸਦੇ ਹੱਥ-ਬੱਧੇ ਗੁਲਾਮ ਹਨ। ਆਗਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ—ਮਹਾਂਕਾਲੀ, ਦਖਛਣਾ ਕਾਲੀ, ਭੱਦ੍ਰਕਾਲੀ, ਸਮਸ਼ਾਨ ਕਾਲੀ, ਗੁਹਯ ਕਾਲੀ, ਰਖਛਾ ਕਾਲੀ, ਆਦਿ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਬੱਕਰੇ, ਸੰਢੇ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰੰਤੂ ਅਸਿਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਸੇ ਦਾ ਹੈ :—

ਲਟ ਛੂਟੀ ਵਰਤੈ ਬਿਕਰਾਲ॥
ਕੋਟਿ ਕਲਾ ਖੇਲੈ ਗੋਪਾਲ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ ੧੧੬੩)

ਕਾਲੀ (ਨਾਗ)

ਕਾਲੀ, ਪੰਜ ਫਣਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਨਾਗ ਸੀ ਜੋ ਜਮਨਾ ਦੇ ਛੰਭ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੰਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਨੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਸਨੇਹਾ ਭਿਜਵਾਇਆ ਕਿ ਜਮਨਾ ਵਾਲੇ ਛੰਭ ਵਿਚੋਂ ਕੌਲ ਫੁੱਲ ਚੁਣ ਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ। ਉਸ ਦਾ ਗੁਪਤ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਕਈ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੰਗ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਵੀ ਐਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨਾਗ ਆਪ ਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਡੰਗ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਚਰਣ ਸ਼ਰਣ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਪਰਮੇਸਰ ਨੇ ਸਭ ਜੀਆ ਜੰਤਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਪਾਰ ਹੈ, ਮਾਮੂਲੀ ਨਾਗ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ :—

ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜੁਗਤਿ ਹਥਿ ਕੀਨੀ
ਕਾਲੀ ਨਥਿ ਕਿਆ ਵਡਾ ਭਇਆ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੦)

ਕੇਸੀ ਕੰਸ ਮਥਨੁ ਜਿਨਿ ਕੀਆ
ਜੀਅ ਦਾਨ ਕਾਲੀ ਕਉ ਦੀਆ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਕਿੰਨਰ

ਪੁਰਾਣਕ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੁਢਬੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਘੋੜੇ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਲਸਤਯ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ, ਕਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਯਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੇ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਤੋਂ ਯਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਕੁਬੇਰ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਗੰਧਰਬ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੋਹਣਾ ਨਾਚ ਨਚਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੰਨਰ ਦੇਸ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕਨੇਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕ ਸਚਮੁਚ ਨਾਚ ਦੇ ਅਤੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ ਪਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਅੱਜ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

ਕਈ ਕੋਟਿ ਜਖ ਕਿੰਨਰ ਪਿਸਾਚ
ਕਈ ਕੋਟਿ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਸੂਕਰ ਮ੍ਰਿਗਾਚ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਕੀਰਤ (ਭੱਟ)

ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੀ ਦਿਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤ ਭੱਟ, ਭਿੱਖੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ੪ ਗੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਤੇ ੪ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਛੰਦ ਉਚਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਜੋਧਾ ਵੀ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਖ਼ਲਿਸ ਖ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੭ ਵਿਸਾਖ ੧੬੯੧ ਬਿ. ਨੂੰ ਲੜ ਕੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਅਰਦਾਸਿ ਭਾਟ ਕੀਰਤਿ ਕੀ
ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਾਈ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੬)

ਕਚੱਜੀ, ਸੁਚੱਜੀ

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਕੁਚਜੀ' ਤੇ 'ਸੁਚੱਜੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਮੰਦੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਚੱਜੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਬੋਝ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ :—

ਮੰਞ ਕੁਚਜੀ ਅੰਮਾਵਣਿ ਡੋਸੜੇ
ਹਉ ਕਿਉ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਜਾਉ ਜੀਉ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਸੁਚੱਜੀ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕੁਚਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਕੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲਗੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਥੇ 'ਸੁਚੱਜੀ' ਦੀ ਰਾਸਿ ਪੂੰਜੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਸਭ ਕੋ, ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੀ ਰਾਸਿ ਜੀਉ॥

(ਸੂਹੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੬੨)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰਕੇ ਮਾੜੱਪਣ ਛੱਡਕੇ, ਚੰਗਿਆਈ ਵਲ ਲੱਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕੁਠਾ— ਦੇਖੋ ਹਲਾਲ

ਕੁੰਡਲਨੀ

ਚਿਤ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਨਾਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਮਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾਕੇ ਤੇ ਖਟ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਾਕੇ ਉਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ। ਇਹ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨਾੜੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਤਾਂ ਔਖਾਂ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਲੋਕ ਤੇ ਯੋਗਮਤ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੁਖਮਨਾ ਦੀ ਜੜ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰਕੇ ਸੁੱਤੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੁੰਡਲੀ' ਜਾਂ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਜਲੇਬੀਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਭੁਯੰਗਮਾ' ਨਾੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਤਕੜਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਨਾੜੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ, ਸਰੀਰਕ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਸੰਗ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੁੰਝਲ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਕੁੰਡਲਨੀ ਸੁਰਝੀ ਸਤਸੰਗਤਿ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਗੁਰੂ ਮੁਖਿ ਮਚਾ॥
ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਊਪਰਿ, ਮਨ ਬਚ ਕ੍ਰੰਮ ਸੇਵੀਐ ਸਚਾ॥੫॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੨)

ਕੁਬਿਜਾ

ਕੁਬਿਜਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਕੰਸ ਦੀ ਇਕ ਦਾਸੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੁੱਬਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਲਰਾਮ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਮਥਰਾ ਗਏ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਲ ਪਈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਾਈ ਤੇ ਮੱਥੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਲਗੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੱਥੇ ਤਕ ਹੱਥ ਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਕੇ ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਠੋਡੀ ਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਕੇ ਉਭਾਰ ਦਿਤਾ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਬ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰੀ ਬਣ ਗਈ।

ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕੰਸ ਇਕ ਸੁਗੰਧਿਤ ਵਟਣਾ ਮਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਇਕ ਦਿਨ ਕੁਬਿਜਾ ਨੇ ਇਹ ਕੀਮਤੀ ਵਟਣਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਲ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਬ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਬਿਜਾ ਦੇ ਕੁੱਬ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਪੱਰਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਕੁਲ ਵਾਲੇ ਅਧਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਆਸਰੇ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਤਾਰੀਲੇ ਗਨਿਕਾ ਬਿਨੁ ਰੂਪ ਕੁਬਿਜਾ॥
ਬਿਆਧ ਅਜਾਮਲੁ ਤਾਰੀਅਲੇ॥

(ਗਉੜੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਜਾਂ

ਬਧਿਕੁ ਉਧਾਰਿਓ ਖਮਿ ਪ੍ਰਹਾਰ
ਕੁਬਿਜਾ ਉਧਰੀ ਅੰਗੁਸਟ ਧਾਰ॥

(ਬਸੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਕੁਬੇਰ (ਕੁਮੇਰ)

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਬੇਰ, ਧਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਅਲਕਾ ਪੁਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਮੰਦਰ ਨਾਮੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਇਕ ਬਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੈਤ੍ਰ ਰਥ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਬੜੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੁਲਸਤਯ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਧਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਬਣੇ ਅਤੇ ਅਮਰ ਰਹੇ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਸ਼ਪਕ ਨਾਂ ਦਾ ਅਸਮਾਨੀ ਰਥ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਯਖ੍ਯ ਤੇ ਕਿੰਨਰ ਇਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੈਦ, ਤਿੰਨ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਦੰਦ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਦਿਗਪਾਲ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਨ ਦੀ ਥੈਲੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਧਨ ਐਸ਼ਵਰਯ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਪਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਕੋਟਿ ਕੁਮੇਰ ਭਰਹਿ ਭੰਡਾਰ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੩)

ਅਨਿਕ ਧਰਮ ਅਨਿਕ ਕੁਮੇਰ॥ ਅਨਿਕ ਬਰਨ ਅਨਿਕ ਕਨਿਕ ਸੁਮੇਰ॥
ਅਨਿਕ ਸੇਖ ਨਵਤਨ ਨਾਮੁ ਲੇਹਿ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਤੇਹਿ॥

(ਸਾਰੰਗ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੩੬)

ਕੁੰਭਕ— ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ

ਕੁਰਖੇਤਰ

ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਉਤਰ ਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕੁਰਖੇਤਰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (੭/੩੦) ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (੧੧/੫/੧/੪) ਤੇ ਤੈਤਰਯ ਆਰਣਕ (੫/੧) ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਯੱਗ-ਭੂਮੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਲਜ ਪਰਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ-ਰਿਸ਼ੀ ਕਰੂ ਨੇ ਯੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਇਥੇ ਹਲ ਵਾਹਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਧਰਮ ਖੇਤਰ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਵੀ ਇਥੇ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਇਸਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਅਵਗਤ ਗਇਆਂ ਦੀ ਇਥੇ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮਧੂ ਕੈਂਟਭ ਦੈਂਤ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਝ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਫਿਰ ਗਈ ਪਰ ਇਥੇ ਬਾਰਾਂ ਯੋਜਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਮਿਝ ਨਹੀਂ ਫੈਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਥਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਸਾਲਾਨਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਇਥੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ ਕੁਲਖੇਤਿ, ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਬੁ ਹੋਆ॥

(ਤੁਖਾਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੧੧੧੬)

ਕੁਵਲੀਆ ਪੀੜ

ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਮਦਮਸਤ ਹਾਥੀ ਜੋ ਕੰਸ ਨੇ ਮਥਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਲਰਾਮ-ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਹਾਥੀ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਕੁਵਲੀਆ ਪੀੜ ਆਪਿ ਮਰਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ
ਕਰਿ ਬਾਲਕ ਰੂਪਿ ਪਚਾਹਾ॥

(ਸੋਰਿਠ ੪, ਪੰਨਾ ੬੦੬)

ਕੁਰਾਨ

ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਰਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਿਸਚਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਮਾਨੀ ਕਿਤਾਬ, ਖੁਦਾ ਵਲੋਂ ਜਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਉਤਰੀ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਥਨ ਮਨੁਖੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਯਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ 'ਲੋਹ ਮਹਿਫੂਜ਼'

ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਖੁਦਾਈ ਕਲਾਮ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਇਮਾਮੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜੇਹੇ ਸੱਜਣ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਯਾਦ ਸਨ ਤਾਂ ਖ਼ਲੀਫਾ ਅਸੁ ਬਕਰ ਸਦੀਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ, ਜ਼ੈਦ ਨੇ ਮਿਲਦਾ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਕੁਰਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਕਾਂਡ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵਡੇਰੇ ਅੱਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ ਅੱਖਰ ੩੨੩੭੪੧, ੭੯੪੩੯ ਸ਼ਬਦ ੬੬੬੬ ਆਇਤਾਂ ਤੇ ੧੧੪ ਸੂਰੈ (ਕਾਂਡ) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੯੦ ਸੂਰੇ ਮੱਕੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ੨੪ ਮਦਨੀ, ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰੇ ਮੱਕੀ ਤੇ ਮਦੀਨੇ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਮਦਨੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਆਚਰਣਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਕਿਆਮਤ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਜਹਾਦ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਵਲੋਂ ਲੜੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਖਿਆ ਵਜੋਂ ਆਦਤ, ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ, ਹਜ਼ਰਤ, ਮੂਸਾ, ਈਸਾ, ਦਾਊਦ, ਸੁਲੇਮਾਨ, ਯੂਸਫ, ਲੁਕਮਾਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਮਿਹਰਿ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ, ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧ ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਕੇਸੀ

ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੇਸੀ' ਕੰਸ ਦਾ ਇਕ ਦੇਉ-ਕੱਦ ਭਲਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਬਿਅਰਥ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਉਤੇ ਝਪੱਟਾ ਮਾਰਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਕੇਸੀ ਕੰਸ ਮਥਨੁ ਜਿਨਿ ਕੀਆ
ਜੀਅ ਦਾਨੁ ਕਾਲੀ ਕਉ ਦੀਆ॥

(ਗੌਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਕੇਦਾਰਾ

ਕੇਦਾਰਾ ਕਲਿਆਣ ਠਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੱਧਮ, ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਤੀਬਰ ਦੋਵੇਂ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਾਦ ਵੀ ਦੋਵੇਂ। ਸ਼ੁਧ ਮਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਸਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ ਤੀਬਰ ਮਾ ਤੇ ਗਾ ਦੁਰਬਲ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਰ ਹੈ। (ਮ. ਕ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਤੇਈਹਵਾਂ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ ਅਠਾਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ॥
ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਮਿਲਦੋ ਰਹੈ ਸਚੇ ਧਰੇ ਪਿਆਰ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੮੭)

ਕੈਰਉ

ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਯਯਾਤਿ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਰੂ ਨਾਮੀ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸਤੋਂ ਕੌਰਵ ਬੰਸ ਚਲਿਆ। ਯਯਾਤੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਪੁਰੂ, ਪੁਰੂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਤੇ ਅਗੇ ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਾ ਸੰਵਰਣ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦਾ ਪੁਤਰ ਕੁਰੂ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ 'ਕੁਰਖੇਤਰ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦ ਤੇ ਵਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ ਸਨ ਜੋ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚਲ ਵਸੇ। ਵਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ-ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਪਾਂਡੂ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਂਡੂ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਮਿਲੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਛੇਤੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣਾ ਪਿਆ। ਇਸਦੀ ਰਾਣੀ ਗਾਂਧਾਰੀ ਤੋਂ ਸੌ ਪੁਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜੋ 'ਕੌਰਵ' ਕਹਿਲਾਏ। ਦੁਰਜੋਧਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਸੀ ਤੇ ਅਤਿ ਅਭਿਮਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਰੰਚਕ ਮਾਤ੍ਰ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ ਇਸਦਾ ਸਵਿਸਤਾਰ ਹਾਲ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕੈਰਉ ਕਰਤੇ, ਦੁਰਜੋਧਨ ਸੇ ਭਾਈ,
ਬਾਰਹ ਜੋਜਨ ਛਤ੍ਰੁ ਚਲੈ ਥਾ, ਦੇਹੀ ਗਿਰਝਨ ਖਾਈ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੬੯੨)

ਕੈਲਾਸ਼ (ਕਬਿਲਾਸ)

ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤਮਾਲਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੋਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕੈਲਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਉਤਰ ਤੇ ਤਿਬਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਭੂਗੋਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਧ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰਬਤ ਚੋਟੀ, ਸ਼ਿਵਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ ੨੨੦੨੮ ਫੁਟ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਾੜ ਅਤਿਅੰਤ ਚਮਕੀਲੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪਹਾੜ' ਵੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਨ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਕੁਬੇਰ ਅਤੇ ਜੱਖ, ਕਿੰਨਰ ਆਦਿ ਵੀ ਇਥੇ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਧਾਤਾ ਪਹਾੜ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੈਲਾਸ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਉਸਤਤਿ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਇਕ ਕੈਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਜੇਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਅਨੇਕ ਸਥਾਨ ਹਨ :—

ਕੋਟਿ ਸੂਰ ਜਾ ਕੈ ਪਰਗਾਸ॥
ਕੋਟਿ ਮਹਾਦੇਵ ਅਰੁ ਕਬਿਲਾਸ॥

(ਭੈਰਉ ਕੇਦਾਰਾ ਪੰਨਾ ੧੧੬੨)

ਕੈਲੀ (ਕਪਿਲਾ)

ਕੈਲੀ, ਕਪਿਲਾ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਕਪਿਲਾ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹੈ ਭੂਰਾ ਰੰਗ, ਭੂਰੇ ਅਥਵਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਗਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਥਣ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਕਪਿਲਾ ਜਾਂ ਕੈਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਤਮ ਕਪਿਲਾ ਉਹ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰੋਮ ਭੂਰੇ ਅਤੇ ਥਣ ਕਾਲੇ ਹੋਣ। ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕਪਿਲਾ ਗਊ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਰਨਾ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਮਾਰਨਾ, ਕਪਿਲਾ ਗਊ ਦਾ ਘਾਤ, ਬੇਟੀ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਖਾਣਾ ਤੇ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਧਨ ਖਾਣਾ ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਪਾਪ ਵੀ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੈਲੀ ਘਾਤੁ ਕੰਞਕਾ ਅਣਚਾਰੀ ਕਾ ਧਾਨੁ॥
ਫਿਟਕ ਫਿਟਕਾ ਕੋੜੁ ਬਦੀਆ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਅਭਿਮਾਨੁ॥
ਪਾਹਿ ਏਤੇ ਜਾਹਿ ਵੀਸਰਿ, ਨਾਨਕਾ ਇਕੁ ਨਾਮੁ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੩, ੧੪੧੩)

ਕਪਲ ਗਾਇ ਨਾਮੈ ਦੁਹਿ ਆਨੀ॥

(ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੧੩)

ਕੰਸ

ਕੰਸ ਮਥਰਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕਾਲਨੇਮ ਦੈਂਤ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦੁਰਮਲ ਦੈਂਤ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਕਾਰਣ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਰਾਸੰਧ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਜ਼ਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਆਪ ਰਾਜਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੰਸ ਬੜਾ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇਰਾ ਕਾਤਿਲ ਬਣੇਗਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇਵਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਛੇ ਬੱਚੇ ਹੋਏ ਜੋ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਮਰਵਾ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਸੱਤਵਾਂ ਬੱਚਾ ਬਲਭੱਦ੍ਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਚਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਇਸਤਰੀ ਰੋਹਣੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਅੱਠਵੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜੰਮਣ ਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਸ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਨੰਦ ਗੁਆਲੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਸ਼ੋਧਾ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਜਸ਼ੋਧਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਨਵੀ ਜਨਮੀ ਲੜਕੀ, ਅੰਦਰ ਦੇਵਕੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਤੇ ਕੰਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਕਾਸ਼ ਵਲ ਉੱਡ ਗਈ। ਕੰਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਗੁਆਲਿਆਂ ਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਦਾਊ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ ਹੋਣੀ ਐਸੀ ਹੋਈ ਕਿ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਧਨੁਖ ਯੱਗ ਵਿਚ ਪੁਜਕੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਥਾਂ ਪਟਕਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਂਜ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ :—

ਦੁਆਪੁਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ, ਕੰਸ ਕਿਰਤਾਰਥ ਕੀਓ॥
ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜੁ, ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

(ਖ)

ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ — ਦੇਖੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ

ਖਟ ਕਰਮ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਕਰਨਯੋਗ ਛੇ ਕਰਮ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਖਟ ਕਰਮ-ਵੇਦ-ਪਾਠ, ਤਪ, ਗਿਆਨ, ਇੰਦ੍ਰੇਸੰਜਮ, ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸੇਵਾ ਹਨ। ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਧਿਆ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਜਪ, ਹਵਨ, ਵੇਦਪਾਠ ਤੇ ਦੇਵ-ਪੂਜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਅਤ੍ਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਜਪ, ਤਪ, ਤੀਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ, ਦੇਵਪੂਜਾ, ਮੰਤ੍ਰ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨੂੰ ਗਿਣਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 'ਖਟ ਕਰਮ' ਇਹ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਲੈਣਾ।

ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਖਟ ਕਰਮ ਹੋਰ ਮੰਨੇ ਹਨ :—

ਧੋਤੀ, ਨੇਤੀਂ, ਨਿਉਲੀ, ਵਸਤੀ, ਤ੍ਰਾਟਕ, ਕਪਾਲ-ਭਾਤਿ। ਪੰਦਰਾਂ ਹੱਥ ਲੰਮੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣੀ ਧੋਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਗਿੱਠ ਲੰਮੀ ਸੂਤ ਦੀ ਡੋਰੀ ਨੱਕ ਥਾਣੀਂ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਥਾਣੀਂ ਕੱਢਣੀ ਨੇਤੀ ਹੈ। ਪੇਟ ਨੂੰ ਸੁਆਸਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਧਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰਿੜਕ ਕੇ ਸੁੱਧ ਕਰਨਾ ਨਿਉਲੀ ਹੈ। ਗੁਦਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਅੰਤੜੀਆਂ ਸਾਫ ਕਰਨਾ ਵਸਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਨਿਗਾਹ ਨੂੰ ਟਿਕਾਉਣਾ, ਤ੍ਰਾਟਕ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਪਾਲ ਭਾਤਿ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਏਕਾਗ੍ਰਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

ਖਟੁ ਕਰਮ ਕੁਲ ਸੰਜੁਗਤੁ ਹੈ, ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਾਹਿ॥
ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਨ ਕਥਾ ਭਾਵੈ, ਸੁਪਚ ਤੁਲਿ ਸਮਾਨਿ॥

(ਕੇਦਾਰਾ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੧੧੨੪)

ਖਟ ਚੱਕ੍ਰ

ਯੋਗ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਸਵਾਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਹਿਤ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਅਸਥਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

੧. ਮੂਲਾਧਾਰ ਚੱਕ੍ਰ - ਗੁਦਾ ਅੰਦਰ।
੨. ਸ੍ਵਾਧਿਸ਼ਠਾਨ ਚੱਕ੍ਰ - ਲਿੰਗ ਦੇ ਅੰਦਰ
੩. ਮ੍ਣਿ-ਪੁਰ ਚੱਕ੍ਰ - ਨਾਭੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ,
੪. ਅਨਾਹਤ ਚੱਕ੍ਰ - ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ
੫. ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਚੱਕ੍ਰ - ਕੰਠ ਵਿਚ
੬. ਆਗਿਆ ਚੱਕ੍ਰ - ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ।

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਉਲਟਤ ਪਵਨ ਚਕ੍ਰ ਖਟ ਭੇਦੇ ॥ (ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ੩੩੩)

ਛਠਿ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਛਹੂ ਦਿਸਿ ਧਾਇ॥ (ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ਕਬੀਰ, ੩੪੩)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਰਮੇਸਰ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਟ ਚਕ੍ਰ ਲਈ 'ਖਟ ਨੇਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਖਟ ਨੇਮ ਕਰਿ ਕੋਠੜੀ ਬਾਂਧੀ, ਬਸਤ ਅਨੂਪ ਬੀਚ ਪਾਈ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੪)

ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਛੇ ਮੁਖ ਸਕੂਲ 'ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ' ਜਾਂ 'ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਹ ਹਨ-ਨਿਆਇ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਸਾਂਖ, ਯੋਗ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ।

(੧) ਨਿਆਇ-ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਨਯਾਯ ਸੂਤ੍ਰ' ਉਤੇ ਵਾਤਸਯਾਯਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਯ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਉਦਯੋਤਕਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਯਾ ਉਤੇ ਵਾਰਤਿਕ ਲਿਖੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਾਚਸਪਤੀ ਤੇ ਉਦਯਨਾਚਾਂਰਯ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਨਿਆਂਇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੋਲਾਂ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਮੇਯ, ਸੰਸ਼ਯ, ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਸਿਧਾਂਤ, ਅਵਯਵ, ਤਰਕ, ਨਿਰਣਯ, ਵਾਦ, ਜਲਪ, ਵਿਤੰਡਾ ਹੇਤ੍ਵਾਭਾਸ, ਛਲ, ਜਾਤਿ, ਨਿਗ੍ਰਹ।

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪਦਾਰਥ 'ਪ੍ਰਮਾਣ' ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ, ਭੇਦ ਹਨ- ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ। ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਸਬੂਤ) ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਨਿਆਂਇ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰਕ-ਪੂਰਣ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਤ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਫਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

(੨) ਵੈਸ਼ੇਸਕ-ਵੈਸ਼ੰਸਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਚਾਰਯ ਕਣਾਦ ਰਿਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਸੱਤ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨੇ ਹਨ :— ਦ੍ਰਵਯ, ਗੁਣ, ਕਰਮ, ਸਮਾਨਯ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸਮਵਾਯ ਤੇ ਅਭਾਵ। ਪਹਿਲਾਂ ਛੇ ਹੀ

ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਭਾਵ ਪਦਾਰਥ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਪੰਡਤ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ-ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬੋਧੀ ਲੋਕ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਉਹੋ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਤੋਂ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਟਦਾ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੩) ਸਾਂਖ-ਸਾਂਖ ਦਾ ਮੋਢੀ ਅਚਾਰਯ ਕਪਲ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਸੂਤ੍ਰ, ਤੇ ਸਾਂਖ ਕਾਰਿਕਾ (ਈਸ਼੍ਵਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ) ਦੋ ਮੁਢਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਭਿਖਛੂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਾਂਖ ਸੂਤ੍ਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਜ-ਲਿਖਕੇ ਉਤਮ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦਵੈਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ੨੪ ਤੱਤ ਹਨ :—

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਹੱਤਵ, ਅਹੰਕਾਰ, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼, ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਰਸਨਾ, ਤੁਚਾ, ਜਿਹਵਾ, ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਲਿੰਗ, ਗੁਦਾ, ਮਨ, ਧਰਤੀ, ਪੌਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨਿ, ਅਕਾਸ ਤੇ ਪੁਰਸ਼।

ਸਾਂਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੜ ਵਸਤੂ ਪਰ ਨਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਹਰ ਥਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦਾ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਤ ਕਾਰਯਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਕਾਰਯ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਰਯ, ਕਾਰਣ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਦੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕੱਲੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਪੁਰਸ਼ (ਚੇਤਨ) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਜਾਖਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੂਲ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਹੀ ਚਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ ਪਰ ਕਰਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਮਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਸਮਝਕੇ ਪੀੜਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਆਉਣ ਤੇ ਭਰਮ ਮਿਟਦਾ ਤੇ ਕੈਵਲਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਖਯ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(੪) ਯੋਗ—ਇਸਦੇ ਮੋਢੀ ਪਤੰਜਲਿ ਰਿਸ਼ੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਯੋਗ ਸੂਤ੍ਰ' ਚਾਰ ਅਧਿਆਵਾਂ ਸਮਾਧਿ ਪਾਦ, ਸਾਧਨ ਪਾਦ, ਵਿਭੂਤਿ ਪਾਦ ਤੇ ਕੈਵਲਯ ਪਾਦ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਸ਼ਜ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਯੋਗ ਨੇ ੨੫ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਖ ਤੋਂ ਉਲਟ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿਤ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿਤ ਏਕਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸ੍ਵੈ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਅੰਗ-ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਖਾਸ ਘਾਲ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਜਾਂ ਸਰਵੱਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਜੋਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਦੁਖ ਮਿਟਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਭਗਤੀ ਲਈ ਵੀ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰੱਥ ਹਸਤੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਈਸ਼ੁਰ ਹੈ।

(੫) ਮੀਮਾਂਸਾ— ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਚਾਰਯ ਜੈਮਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਹੋਮ ਯੱਗ ਆਦਿ ਹੀ ਉਤਮ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੀਵ ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵੇਦ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਾਕ ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵੇਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ ਹਨ :—

੧. ਨਿਤ
੨. ਕਾਮਜ
੩. ਨਿਖਿਧ

(੧) ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਮ 'ਨਿਤ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧਿਆ, ਪੂਜਾ (੨) ਕਿਸੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮ-ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਗ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਯੱਗ ਕਰਮ—ਇਹ ਕਾਮਜ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ (੩) ਤੀਜੇ ਨਖਿਧ ਕਰਮ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੀਮਾਂਸਾ ਵੇਦ ਨੂੰ 'ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਨੁਖ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ, ਅਪੌਰਸ਼ੇਯ ਹੈ। ਵੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿੱਤਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

(੬) ਵੇਦਾਂਤ— ਇਸਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਦਰਾਇਣ ਵਿਆਸ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ 'ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰ' ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰ ਉਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਜ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜੰਮ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਨਿੰਬਾਰਕ, ਮਾਧਵ, ਵੱਲਭਿਚਾਰਯ, ਵਿਗਿਯਾਨਭਿਖਛੂ ਤੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਇਸਦੇ ਭਾਸ਼ਜ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ 'ਜੀਵ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੇਦਾਂਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਲ ਵਿਖੇਪ ਤੇ ਆਵਰਣ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪੂਰਨ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਦ੍ਵੈਵ ਦਾ ਰੰਗ ਆਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸਨ ਤੇ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰੰਗ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਸੰਤਾਂ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ॥
ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸਨ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ॥ (ਆਸਾ ੩, ਪੰਨਾ ੩੬੦-੬੧)
ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁਤੁ ਬਿਸਥਾਰਾ
ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਪਸਰਿਆ ਪਾਸਾਰਾ॥ (ਮਾਰੂ ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੫੩)
ਜਾਪ ਤਾਪ ਗਿਆਨ ਸਭਿ ਧਿਆਨ॥
ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਵਖਿਆਨ॥ (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੫)

ਖਟਰਸ

ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਚੱਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਆਦਾਂ ਜਾਂ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਸਨ :—

ਮਿਠਾ, ਸਲੂਣਾ, ਚਟਪਟਾ, ਖੱਟਾ, ਕੌੜਾ, ਕਸੈਲਾ,
ਬਹੁ ਰਸ ਸਾਲਣੇ ਸਵਾਰਦੀ, ਖਟ ਰਸ ਮੀਠੇ ਪਾਇ॥

(ਸਲੋਕ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੪੧੪)

ਕਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਟਿਆਈ ਪਾਕੇ ਹੋਰ ਚੁਰਚੁਰਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖਟ ਤੁਰਸੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਣਾ ਹੀ ਸਾਡੀ 'ਖਟ ਤੁਰਸੀ' ਹੈ :—

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ, ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥
ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖ ਬੋਲਣਾ, ਮਾਰਣੁ ਨਾਦ ਕੀਏ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੬)

ਖਟ ਲਖਯਣ

ਪੂਰਣ ਮਨੁਖ ਜਾਂ ਸਾਧੂ ਬਣਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਛੇ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ :—

ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੀ ਸਮਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਦਇਆ ਭਾਵ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਮੰਤ੍ਰੰ ਰਾਮ ਰਾਮ ਨਾਮੰ ਧਯਾਨੰ ਸਰਬਤ੍ਰ ਪੂਰਨਹ॥
ਗਨੰ ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖੰ, ਜੁਗਤਿ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਵੈਰਣਹ॥
ਦਯਾਲੰ ਸਰਬਤ੍ਰ ਜੀਆ ਪੰਚ ਦੋਖ ਬਿਵਰਜਤਹ॥
ਭੋਜਨੰ ਗੋਪਾਲ ਕੀਰਤਨੰ ਅਲਪ ਮਾਯਾ ਜਲ ਕਮਲ ਰਹਤਹ॥
ਉਪਦੇਸੰ ਸਮ ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰਹ ਭਗਵੰਤ ਭਗਤਿ ਭਾਵਨੀ॥
ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਨਹ ਸ੍ਰੋਤਿ ਸ੍ਰਵਣੰ, ਆਪਿ ਤਿਆਗਿ ਸਗਲ ਰੇਣੁਕਹ॥
ਖਟ ਲਖਣ ਪੂਰਨੰ ਪੁਰਖਹ, ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਸਾਧ ਸ੍ਵਜਨਹ॥੪੦॥

(ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੭)

ਖਡੂਰ

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਇਕ ਨਗਰ ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਲਹਿਣਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਆਪਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਛੱਡਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਖਡੂਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ, ਸੱਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰੁਆਣਿ, ਸਤਿਗੁਰਿ ਖਾਡੂਰਿ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੬੭)

ਖਤ੍ਰੀ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵਰਨ

ਖਾਣੀ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਖਾਣੀ

ਖੀਵੀ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਖੀਵੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਡੂਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਭਜਨ ਤੇ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਨੇ ਆਈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰੇ ਤ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੋਹਣਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਰਤਾਉਣਾ ਆਦਿ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਲੰਗਰ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ....
ਬਲਵੰਡ ਖੀਵੀ ਨੇਕ ਜਨ, ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪਤ੍ਰਾਲੀ॥੩॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੬੭)

ਖੁਰਾਸਾਨ

ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਤੋਜ਼ਕਿ ਬਾਬਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ 'ਖੁਰਾਸਾਨ' ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਨਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਖੁਰਾਸਾਨ, ਈਰਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਘੇਰਾ ੧੦੫੨੩੯ ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਹ ਈਰਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰਾਤ ਤੇ ਮਸ਼ਹਦ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

ਬਾਬਰ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਫਿਰ ਕਾਬਲ ਕਬਜ਼ੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੫੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ੧੪੨੧ ਈ. ਦੇ ਧਾਵੇ ਸਮੇਂ ਸੈਦਪੁਰ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ, ਉਸਦਾ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਰਾਸਾਨ ਤਾਂ ਰੱਬੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰ ਭੈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ
ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ, ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਖੇਚਰ ਭੂਚਰ

ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਖੇਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਤੇ ਭੂਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਦੋ ਖਾਸ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗੀ, ਸਮਾਧੀ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੇਚਰੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜੀਭ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਲੰਮਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮੋੜ ਕੇ ਤਾਲੂਏ ਵਿਚ ਫਸਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕੰਠ ਜੀਭ ਅੜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਰੋਕਣ ਨਾਲ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਟਪਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਸਨਾ ਉਪਰ ਝਰਦਾ ਹੈ।

ਭੂਚਰੀ ਮੁੱਦ੍ਰਾ : ਆਸਣ ਲਾ ਕੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਤੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਕਠਿਨ ਕਰਮ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਸਾਧਨ ਹੈ :—

ਖੇਚਰ ਭੂਚਰ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ
ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਪਾਇਆ॥
ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ
ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਲਖਾਇਆ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਖੰਡ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਜਪੁ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ੩੪ ਤੋਂ ੩੭ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਖੰਡ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

੧. ਧਰਮ ਖੰਡ   ੨. ਗਿਆਨ ਖੰਡ ੩. ਸਰਮ ਖੰਡ
੪. ਕਰਮ ਖੰਡ   ੫. ਸਚ ਖੰਡ

ਧਰਮ ਖੰਡ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨੇਮ ਬਧ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਮਾਵਾਲੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਆਤਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਥਾਂ ਸਰਮ ਖੰਡ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਦਕੇ ਮਨ, ਬੁਧਿ, ਆਤਮਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਕਰਮ ਖੰਡ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਕਰਮ' ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਆਤਮਾ ਆਨੰਦਿਤ (ਨਿਹਾਲ) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਚਖੰਡ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਸਚਖੰਡ ਵਸਹਿ ਨਿਰੰਕਾਰ
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖਹਿ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੭)

ਖੰਡ— ਦੇਖੋ ਨਉ ਖੰਡ।

(ਗ)

ਗਉੜੀ

ਪੂਰਬੀ ਠਾਟ ਦਾ ਇਕ ਔੜਵ ਖਾੜਵ ਰਾਗ, ਜਿਸਨੂੰ ਰੇ, ਧਾ ਕੋਮਲ, ਮਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਰੇ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪਾ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਤੇ ਧਾ ਵਰਜਿਤ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਵੇਤਾ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਿਛੋਂ ਰਾਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗਉੜੀ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਚੇਤੀ, ਦੱਖਣੀ, ਦੀਪਕੀ, ਪੂਰਬੀ, ਬੈਰਾਗਣਿ, ਮਾਝ, ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਮਾਲਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਰਾਗ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗਇਆ

ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਫਲਗੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਗਇਆ' ਨਾਮ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਗਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੱਤ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਥਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਧਰਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। 'ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਗਯਾ ਨਾਮੀ ਦੈਂਤ ਨੇ ਭਾਰੀ ਤਪ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤਪ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸ੍ਵਰਗ ਜਾਣ ਲਗੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਮਰਾਜ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੈਂਤ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਥੇ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੋ ਇਸ ਥਾਂ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰੇ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭਰੀਨਗੇ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਸ੍ਵਰਗ ਪਹੁੰਚਣਗੇ। ਇਸ ਮਨੌਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪਿੰਡ ਭਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਮਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾਇਕ ਹੈ :—

ਅਸੁਮੇਧ ਜਗਨੇ ਤੁਲਾ ਪੁਰਖ ਦਾਨੇ॥ ਪ੍ਰਾਗ ਇਸਨਾਨੇ॥
ਤਉ ਨ ਪੁਜਹਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਾਮਾ॥
ਅਪਨੇ ਰਾਮਹਿ ਭਜੁ ਰੇ ਮਨ ਆਲਸੀਆ॥
ਗਇਆ ਪਿੰਡੁ ਭਰਤਾ॥
ਬਨਾਰਸਿ ਅਸਿ ਬਸਤਾ॥
ਮੁਖਿ ਬੇਦ ਚਤੁਰ ਪੜਤਾ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੮੭੩)

ਗਣ

ਗਣ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਸਮੂੰਹ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ 'ਗਣ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਗਣ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਗਣੇਸ਼ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੇਵਕ ਮੰਡਲੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ 'ਗਣ' ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਨੌਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

੧ ਅਨਿਲ (੪੯)
੨ ਆਦਿਤਯ (੧੨)
੩ ਆਭਾਸ੍ਵਰ (੬੪)
੪ ਸਾਧਯ (੧੨)
੫ ਤੁਸ਼ਿਤ (੩੬)
੬ ਮਿਹਾਰਾਜਿਕ (੨੨੦)
੭ ਰੁਦ੍ਰ (੧੧)
੮ ਵਸੂ (੮)
੯ ਵਿਸ੍ਵਦੇਵ (੧੦)

ਕਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਹਨ :—

'ਸੁਰਿ ਨਰ ਗਣ, ਗੰਧ੍ਰਬ ਜਿਨਿ ਮੋਹੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਮੇਖੁਲੀ ਲਾਈ॥'

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੯੨)

ਗਣੇਸ਼

ਗਣੇਸ਼, ਗਣਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਾਰਬਤੀ ਨੇ ਵਟਨਾ ਮਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਗੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਵਟਨੇ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਕੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਿਵ ਆਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਆਏ। ਜਦ ਪਾਰਬਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲਗੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਹਿਮਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗਣੇਸ਼ ਜੰਮਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਦੇਖਣ ਆਏ, ਸ਼ਨੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਤਾਂ ਬਾਲਕ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਉਡ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਜੀਉਂਦਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਘਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕਰਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੰਖ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਚੱਕਰ, ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਗਦਾ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਚੂਹੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿਧੀ ਤੇ ਬੁਧੀ ਇਸ ਦੀਆਂ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਆਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਲਿਖਾਇਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲਿਖਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮੰਗਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਲੋਕ ਗਣੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਲਈ ਆਟੇ ਸੰਧੂਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਾਹਾਂ ਜਾਂ ਅਠ ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਲ ਵਿਚ ਛੇਕੋਣਾ ਯੰਤ੍ਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗਣੇਸ਼ ਚੱਕ੍ਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਚਕ੍ਰ ਗਣੇਸੰ॥
ਨਿਸਿ ਜਾਗਸਿ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਵੇਸੰ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬੇਣੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੫੧)

ਗਨਿਕਾ

ਪੁਰਾਣਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਵੇਸ਼ਿਆ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਵਿਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਤੱਕੀ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੋਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੋਤਾ ਉਸ ਕੰਚਨੀ ਨੂੰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਗੋਂ ਲਈ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਰਾਮ ਸਿਖਾਇਆ ਕਰ, ਤੇਰਾ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਰਾਮ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਖ਼ੁਦ ਰਾਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੰਦਾ ਚੋਲਾ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਗਨਿਕਾ ਉਧਰੀ ਹਰਿ ਕਹੈ ਤੋਤ॥ (ਬਸੰਤ ੪, ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਅਜਾਮਲ ਗਜ ਗਨਿਕਾ ਪਤਿਤ ਕਰਮ ਕੀਨੇ॥
ਤੇਊ ਉਤਰਿ ਪਾਰਿ ਪਰੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਲੀਨੇ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੬੯੨)

ਗ੍ਰਹ

ਭਾਰਤੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੈ :—

ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਮੰਗਲ, ਬੁਧ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, ਸ਼ੁਕ੍ਰ, ਸ਼ਨੀ, ਰਾਹੂ ਤੇ ਕੇਤੂ॥

ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਗ ਰੇਖਾ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਆਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ

ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਲਈ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗੁੜ, ਤਾਂਬਾ, ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਗੋਰੀ ਗਾਂ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਚਿਟੀਆਂ ਸਫੈਦ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਮੰਗਲ ਲਈ ਹਰੀਆਂ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਲਈ ਪੀਲੀਆਂ, ਸ਼ੁਕਰ ਲਈ ਸਫੈਦ, ਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਣਾ ਪੁੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਯੱਗ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਚੌਂਕ ਪੂਰ ਕੇ ਨੌ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਐਸੇ ਭਰਮ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੌ ਗ੍ਰਹਿ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਸੌਖਿਆਂ ਬਚ ਸਕੀਦਾ ਹੈ :—

ਨਵ ਗ੍ਰਹ ਕੋਟਿ ਠਾਢੇ ਦਰਬਾਰ॥ (ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ੧੧੬੩)

ਸੂਖ ਸਹਜ ਆਨਦੁ ਘਣਾ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਉ॥
ਗਰਹ ਨਿਵਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਆਪਣਾ ਨਾਉ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੪੦੦)

ਗਰੁੜ

ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪੰਛੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਾਹਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤੇ ਅੱਧਾ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਿਰ, ਖੰਭ ਤੇ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਉਕਾਬ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਚਮਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੱਸ਼ਪ ਤੇ ਮਾਤਾ ਵਿਨਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਫਤਿਹ ਪਾ ਕੇ ਸੁਰਗ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਮੰਗ ਕੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈਂ। ਗਰੁੜ ਨੇ ਆਖਿਆ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤੇ ਰਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਗਰੁੜ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ? ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਕੁਝ ਔਖੀ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੁਜਾ, ਉਪਰ ਗਰੁੜ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ।

ਆਮ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਗਰੁੜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਮਦੇਵ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਤ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਪਾਖੰਤਣ ਬਾਜ ਬਜਾਇਲਾ॥
ਗਰੁੜ ਚੜ੍ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ਆਇਲਾ॥

(ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੬)

ਗਰੁੜ ਚੂੰਕਿ ਸੱਪ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ, ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨਾਗ, ਨਾਮ ਜਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਗਰੜ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਮਨੁ ਮੋਹਿਆ, ਲਦਿਆ ਅਜਗਰ ਭਾਰੀ॥
ਗਰੁੜ ਸਬਦੁ ਮੁਖਿ ਪਾਇਆ, ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਹਰਿ ਮਾਰੀ॥

(ਮਲਾਰ ੩, ਪੰਨਾ ੬੪੩)

ਸੱਪ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਉਤਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਗਾਰੜੂ ਜਾਂ ਗਾਰੜੀ ਮੰਤ੍ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਮੰਤ੍ਰ ਸਾਧਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਗਾਰੜੂ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ, ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪਟਾਇ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਈ ਗਾਰੜੂ ਤਿਨਿ ਮਲਿ ਦਲਿ ਲਾਈ ਪਾਇ॥

(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ, ਪੰਨਾ ੫੧੦)

ਗਾਇਤ੍ਰੀ

ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਚਰਣ ਵਿਚ ੬ ਅੱਖਰ ਤੇ ਚਾਰ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ੨੪ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਤਤ ਸਵਿਤ ਰ ਵਰੇਣਯੰ ਭਰਗੋ ਦੇਵਸਯ
ਧੀਮਹਿ ਧਿਯੋ ਯੋ ਨ: ਪ੍ਰਚੋਦਜਾਤ॥੪/੬੨/੧੦

ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵਨਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਦੁਖ ਪਾਪ ਨਾਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜੋਕਿ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਬੁਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਹਾਂ।

ਉਕਤ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ ਇਸ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਜਿਹ ਮੁਖਿ ਬੇਦੁ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਨਿਕਸੈ, ਸੋ ਕਿਉ ਬ੍ਰਾਹਮਨੁ ਬਿਸਰੁ ਕਰੈ॥
ਜਾ ਕੈ ਪਾਇ ਜਗਤੁ ਸਭੁ ਲਾਗੈ, ਸੋ ਕਿਉ ਪੰਡਿਤੁ ਹਰਿ ਨ ਕਹੈ॥

(ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ ੬੭੦)

ਇਕ ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਪਾਪ ਨੂੰ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਮੰਤ੍ਰ ਜਪ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਚਰਣ ਹੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨ ਰਹੀ। 'ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਹੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਗਊ ਦੀ ਜੂਨ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੱਟਾਂ ਖਾ ਕੇ ਲੰਗੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰੀ ਗਾਇਤ੍ਰੀ, ਲੋਧੇ ਦਾ ਖੇਤੁ ਖਾਤੀ ਥੀ॥
ਲੈ ਕਰਿ ਠੇਗਾ ਟਗਰੀ ਤੋਰੀ, ਲਾਂਗਤ ਲਾਂਗਤ ਜਾਤੀ ਥੀ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੫)

ਗਾਥਾ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ, ਜੋ ਪਾਣਿਨੀਯ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਚਲਦਾ ਹੈ—'ਗਾਥਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ

ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਬੋਧੀ ਤੇ ਜੈਨੀ ਲੇਖਕ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਮਿੱਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਤਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਭਿਕ਼ਸ਼ ਦਾ ਖਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਇਕ ਵਚਨ - ਭਿਕ਼ਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬੋਧੀ ਲੇਖਕਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਿਕ਼ਸ਼ਸ੍ਯ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਹੋ ਬਦਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਜੋ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ੁਧ ਸੀ, 'ਗਾਥਾ' ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ੨੪ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਗਾਥਾ' ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਰਚ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਕਿ ਗਾਥਾ ਭਾਸ਼ਾ ਔਖੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਗਾਥਾ ਗੂੜ ਅਪਾਰੰ, ਸਮਝਣੰ ਬਿਰਲਾ ਜਨਹ॥
ਸੰਸਾਰ ਕਾਮ ਤਜਣੰ, ਨਾਨਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਮਣੰ ਸਾਧ ਸੰਗਮਹ॥

(ਗਾਥਾ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੦)

ਹੁਣ ਇਹ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ 'ਸਮਝਣੰ' 'ਤਜਣੰ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਟਿੱਪੀ ਲਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੀਤਾ

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਬ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਕਿ ਅਠਾਰਾਂ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੌ ਸਲੋਕ ਹੈ, 'ਗੀਤਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕੁਰਖੇਤਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮੋਹ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗੀਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ, ਕਰਮਯੋਗ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਮਾਮ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੀ ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਾਇਣ ਹੋਣਾ ਗੀਤਾ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ :—

ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗਹੁ ਮੀਤਾ
ਪਣਵੈ ਨਾਮਾ ਇਉ ਕਹੈ ਗੀਤਾ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਗੁਣਵੰਤੀ

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਕੁਚਜੀ' ਤੋਂ 'ਸੁਚਜੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, ਮੰਦੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਗੁਣਵੰਤੀ'

ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਸੁਚੱਜੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਚਰਣ ਤੇ ਸੁਭਾਉ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਨਿੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਜੋ ਦੀਸੈ ਗੁਰ ਸਿਖੜਾ
ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਾਗਉ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

(ਸੂਹੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੬੩)

ਗੁਰਮੁਖਿ

ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਮਨਮੁਖਿ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸਾਫ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਗਿ ਰਹੇ ਦਿਨ ਰਾਤੀ॥
ਸਾਚੇ ਕੀ ਲਿਵ ਗੁਰਮਤਿ ਜਾਤੀ॥
ਮਨਮੁਖਿ ਸੋਇ ਰਹੇ ਸੇ ਲੂਟੇ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਬਤੁ ਭਾਈ ਹੇ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੪)

ਗੂਜਰੀ

ਟੋਡੀ ਠਾਟ ਦਾ ਇਕ ਖਾੜਵ ਰਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾ ਵਰਜਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਧਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰੇ ਹੈ। ਰੇ, ਗਾ, ਧਾ ਕੋਮਲ, ਮਾ ਤੀਬਰ ਤੇ ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਵੇਤਾ ਇਸਨੂੰ ਦੀਪਕ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। 'ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ' ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਭੈਰਉ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਜਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ)

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਨਗਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਂਦੇ ਖਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸਾ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ, ਸਿਖੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ 'ਤੋਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।' ਇਥੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬਾਉਲੀ ਵੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਤਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹੋ ਥਾਂ ਸਿਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਸਿਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਇਥੋਂ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਸੀ, ਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਨਗਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਮਹੱਤਵ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨੱਲ੍ਹ ਭੱਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਗੋਬਿੰਦ ਵਾਲੁ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀ ਸਮ, ਜਲਨ ਤੀਰ ਬਿਪਾਸ ਬਨਾਯਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੦)

ਗੌਤਮ (ਰਿਸ਼ੀ)

ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੌਤਮ ਜਨਕ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਤਾਨੰਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਅਹਿਲਿਆ। ਅਹਿਲਿਆ ਦੇ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਅਯੋਗ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੌਤਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਉਧਾਰ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿਲਿਆ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਮੁਰਗਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਗ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਤੜਕੇ ਉਠ ਕੇ ਨਦੀ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਅਹਿਲਿਆ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ।

ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਦ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅਹੱਲਿਆ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਭਗ ਲਈ ਇਥੇ ਆਇਆ ਸੈਂ, ਤੇਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਗਾਂ ਹੋ ਜਾਣ। ਅਹਿਲਿਆ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੌਤਮ ਤਪੇ ਨੂੰ ਅਲਹਿਦਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਗੌਤਮ ਅਹੱਲਿਆ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕਈ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗਊਤਮ ਸਤੀ ਸਿਲਾ ਨਿਸਤਰੀ॥

(ਗੌਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਿਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ
ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰੁ ਲੁਭਾਇਆ॥
ਸਹਸ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਗ ਹੂਏ ਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੪੪)

ਗੋਦਾਵਰੀ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਤੱਕ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਨਾਂ ਦੇ ਨਗਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੌ ਮੀਲ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਦੌਲੇਸ਼ਵਰਮ ਲਾਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੱਤ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੌਤਮੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਮੁਖ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮਵੈਦ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਦਾਵਰੀ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਸੀ ਜੋ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਗਣ ਲਗ ਪਈ। ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਉਪ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੌਤਮ ਰਿੱਖੀ ਨੇ ਮੁਰਦਾ ਗਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਜਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਬਣੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗੌਤਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤੀਰਥ ਵੱਡੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਤੀਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਡੇ ਹਨ, ਇਹ ਤਮਾਮ ਤੀਰਥ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਪਰਸਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਾਪੀਆਂ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ।

ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਸਰਸੁਤੀ
ਤੇ ਕਰਹਿ ਉਦਮੁ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ॥
ਕਿਲਵਿਖ ਮੈਲੁ ਭਰੇ ਪਰੇ ਹਮਰੈ ਵਿਚਿ
ਹਮਰੀ ਮੈਲੁ ਸਾਧੂ ਕੀ ਧੂਰਿ ਗਵਾਈ॥

(ਮਲਾਰ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੬੩)

ਗੋਪੀ

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕੰਸ ਤੋਂ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੰਮਣ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਕੁਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੰਦ ਤੇ ਜਸੋਧਾ ਪਾਸ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਗੁਆਲੇ ਤੇ ਗੁਆਲਣਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਬਚਪਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਆਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਗੋਪੀ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਪੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਸਲੀਲ੍ਹਾ ਰਚਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਧਿਕਾ, ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ ਤੇ ਸਤਯਭਾਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਤਯ ਭਾਮਾ ਨੇ ਤਾਂ ਸੁਰਗ ਦੇ ਨੰਦਨ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪਾਸ ਕਲਪ-ਬਿਰਛ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅੜੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤਾ, ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ :—

ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਛਲੀ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ, ਕਾਨ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਜਾਦਮੁ ਭਇਆ॥
ਪਾਰਜਾਤੁ ਗੋਪੀ ਲੈ ਆਇਆ, ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮਹਿ ਰੰਗੁ ਕੀਆ॥

(ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਗੋਪੀਆਂ ਤੇ ਕੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸਭ ਉਸੇ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ :—

ਆਖਹਿ ਬਰਮੇ ਆਖਹਿ ਇੰਦੁ॥

ਆਖਹਿ ਗੋਪੀ ਤੈ ਗੋਵਿੰਦੁ॥

(ਜਪੁ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫)

ਆਪੇ ਗੋਪੀ ਆਪੇ ਕਾਨ੍ਹਾ
ਆਪੇ ਗਊ ਚਰਾਵੈ ਬਾਨਾ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਗੋਪੀਚੰਦ

ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਭੈਣ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਣਕਚੰਦ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰੰਗਪੁਰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੌਜ ਗੋਬਿੰਦ' ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਬੁਕਾਨਨ ਤੇ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸਬੰਧ ਪਾਲ ਰਾਜਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। 'ਮੈਨਾਮਤੀ ਰ-ਕੋਟ' ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਰਾਜਾ ਮਾਣਕਚੰਦ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਬਲ ਨਾਲ ਯਮਪੁਰੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਜਾ ਹਰਿਸ਼ਚੰਦ੍ਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਦੁਨਾ ਤੇ ਸਦੁਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ। ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿਰਕਤ ਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਨੇ ਐਸਾ ਵੈਰਾਗਮਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਰਾਜਪਾਟ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਲੰਧਰਨਾਥ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਯੋਗੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਉਦਾਸੀ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਬਿਰਕਤੀ ਪਾਲੇ ਤੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸੋ ਉਦਾਸੀ ਜਿ ਪਾਲੇ ਉਦਾਸੁ॥ ਅਰਧ ਉਰਧ ਕਰੇ ਨਿਰੰਜਨ ਵਾਸੁ॥
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਕੀ ਪਾਏ ਗੰਢਿ॥ ਤਿਸੁ ਉਦਾਸੀ ਕਾ ਪੜੈ ਨ ਕੰਧੁ॥
ਬੋਲੈ ਗੋਪੀਚੰਦੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ॥ ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖੁ ਨ ਰੂਪੁ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੨)

ਗੋਮਤੀ

ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਦੀ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ ਦੀ ਗੋਮਤ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੰਜ ਸੌ ਕੋਹ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕਰਦੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਕੇ

ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਰਸ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਪਰ ਆਪ ਇਸ ਨੇੜੇ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਗੋਮਤੀ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਹੀ ਹੱਜ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਾਡਾ ਪੀਤੰਬਰ ਪੀਰ ਅਰਥਾਤ ਰੱਬ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਹਜ ਹਮਾਰੀ ਗੋਮਤੀ ਤੀਰ॥
ਜਹਾ ਬਸਹਿ ਪੀਤੰਬਰ ਪੀਰ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੭੮)

ਇਥੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਗੋਮਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕਾਬਾ, ਸਾਡਾ ਹੱਜ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਤੀਰਥ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ।

ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੁੱਲ ਕੋਈ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ :—

ਗੰਗਾ ਜਉ ਗੋਦਾਵਰਿ ਜਾਈਐ, ਕੁੰਭਿ ਜਉ ਕੇਦਾਰ ਨਾਈਐ
ਗੋਮਤੀ ਸਹਸ ਗਊ ਦਾਨੁ ਕੀਜੈ॥
ਕੋਟਿ ਜਉ ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਤਨੁ ਜਉ ਹਿਵਾਲੇ ਗਾਰੈ
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਗੋਰਖ

ਸਿੱਧ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋ ਗੌਰਵ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਚਾਰ ਮੋਢੀ ਸਿੱਧ ਦਸਦੀ ਹੈ—ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ, ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਕਾਨ੍ਹਪਾ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਕਾਨ੍ਹਪਾ ਸਨ ਤੇ ਮਛਿੰਦਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਗੋਰਖ ਜੋਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੋਧੀ ਜੈਨੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੇਹਾ ਹੋਰ ਤਪੱਸਵੀ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੋਰਖਨਾਥ ਜਿਤਨੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ, ਜਟਾਧਾਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪੁਰਖ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਇਆ। ਗੋਪੀਚੰਦ ਤੇ ਭਰਥਰੀ ਵਰਗੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਬਣਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਤੇ ਕਰਮਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਤਿਬਤੀ ਰਵਾਇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਜਾਦੂਗਰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਨਿਪਾਲ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਾਲ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਤਰਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਰਖਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਦੀ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ

ਕਿ ਇਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਚੰਗੇ ਤਕੜੇ ਘੁਮੱਕੜ ਸਨ ਤੇ ਫਿਰ ਫਿਰ ਕੇ ਹਠਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕੰਨਪਾਟੇ ਜੰਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਤ੍ਰਿਯਾਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਸੀ।

ਗੋਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ੪੦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ 'ਗੋਰਖ' ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਪੰਡਿਤੁ ਸਾਸਤ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਪੜਿਆ॥
ਜੋਗੀ ਗੋਰਖੁ 'ਗੋਰਖੁ' ਕਰਿਆ॥
ਮੈ ਮੂਰਖ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਪੜਿਆ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੬੩)

ਗੋਂਡ

ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਇਕ ਰਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਾ ਤੇ ਧਾ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਬੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਪਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਮਾ ਹੈ। 'ਰਤਾਲ ਸੁਸਮੂਹ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਧਨਾਸਰੀ, ਮਲਾਰ, ਬਿਲਾਵਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਗੰਗਾ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਜੋ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਗੰਗੋਤਰੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ੧੫੫੭ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਚਕ੍ਰ ਕਟਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਘਾਗਰਾ, ਜਮਨਾ, ਸੋਨ, ਗੰਡਕ ਤੇ ਕੋਸ਼ੀ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਨਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਵਨ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਜਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਨੇ ਕਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਭਗੀਰਥ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਟਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰਾਜਾ ਸਗਰ ਦੇ ੬੦ ਹਜ਼ਾਰ ਪੁੱਤਰ ਕਪਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਰਾਪ ਕਾਰਣ ਭਸਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਰਾਜਾ ਭਗੀਰਥ ਲੰਮੀ ਤਪੱਸਿਆ ਬਾਦ ਗੰਗਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੇ ਘਰ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਗੰਗਾ ਤੇ ਉਮਾ ਦੋ ਧੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਬਿਆਨ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੰਗਾ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ

ਹੈ, ਪਹਾੜੀ ਜੰਗਲ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਟਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰਿਦੁਆਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਗੰਗਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਯਾਤਰੂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਲੰਬੇ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ-ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਪਟਨਾ, ਹਾਵੜਾ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੰਗਾ ਦੇ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਹਰਿਦੁਆਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਮਰਨਾ ਪੁੰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਫੂਲ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਕਲਿਆਣ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਗੰਗਾ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਜਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਮਹਿਮਾ
ਜਨ ਕੇ ਚਰਨ ਤੀਰਥ ਕੋਟਿ ਗੰਗਾ॥
ਜਨ ਕੀ ਧੂਰਿ ਕੀਓ ਮਜਨੁ ਨਾਨਕ
ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਹਰੇ ਕਲੰਗਾ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੫, ਪੰਨਾ ੮੨੮)

ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਾ (ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ)

ਗੰਗਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ 'ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਦੇਵਬ੍ਰਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਨੇ ਇਕ ਝੀਊਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸਤਿਆਵਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ, ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਾਂ ਦੇਵਬ੍ਰਤ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੇਵਬ੍ਰਤ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾਂਗਾ ਤੇ ਨਾਹੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਤਿਆਵਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ—ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਦ ਤੇ ਵਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਿਵਾਇਆ ਤੇ ਉਮਰ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ।

ਜਦ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਛਿੜਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਬੜੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜੋ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ ਅਖੀਰ ਇਹ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣ ਕੇ ਲੜਿਆ। ਸਿਖੰਡੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤੀਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਛਾਨਣੀ-ਛਾਨਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ੫੮ ਦਿਨ ਜ਼ਖਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤੜਫਦਾ ਅੰਤ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ।

ਤਪੱਸੀ, ਤਿਆਗੀ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਭੀਸ਼ਮ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ਮ

ਪਿਤਾਮਾ, ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਹੀ ਐਸਾ ਆਚਾਰਵੰਤ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਤਿਤੁ ਨਾਮਿ ਲਾਗਿ ਤੇਤੀਸ ਧਿਆਵਹਿ, ਜਤੀ ਤਪੀਸੁਰ ਮਨਿ ਵਸਿਆ॥
ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਸਿਮਰਿ ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਹ, ਚਰਣ ਚਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸਿਆ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੩)

ਗੰਧ੍ਰਬ

ਸੁਰਗ ਲੋਕ ਦੇ ਗਵੱਈਏ 'ਗੰਧ੍ਰਬ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਣਵ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ, ਕੱਸ਼ਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ—ਮੁਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾ—ਵਿਆਹੀਆਂ, ਇਹ ਗੰਧ੍ਰਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੰਧ੍ਰਬ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ, ਹਰਿਬੰਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਰਿਸ਼ਟਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੬੩੩੩ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੰਧ੍ਰਬ ਹਾ ਹਾ, ਹੂ ਹੂ, ਚਿਤ੍ਰਰਥ, ਹੰਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸੂ ਗੋਮਾਯ, ਤੁੰਬਰ ਤੇ ਨੰਦੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਉਪਵੇਦ—'ਗੰਧਰਵ ਵੇਦ' ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਅ ਕੀ ਸੋਭ ਸੁਹਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥
ਹਾ ਹਾ ਹੂ ਹੂ ਗੰਧ੍ਰਬ ਅਪਸਰਾ॥
ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਗਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥

(ਮਲਾਰ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੭੨)

ਘਰ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ 'ਘਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਘਰ ੪' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਚਾਰ ਤਾਲ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ੧ ਤੋਂ ੧੭ ਘਰ ਤੱਕ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਵਰ ਅਤੇ ਮੂਰਛਨਾ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰਗਮ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ 'ਘਰ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਧ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਇਤਨਵੇਂ ਨੰਬਰ ਦੇ ਸ੍ਵਰਪ੍ਰਸਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਸੋ 'ਘਰ' ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਘੋੜੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਜੋ ਕਿ ਵਿਆਂਹਦੜ ਦੇ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਨਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲੋਕ-ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ 'ਘੋੜੀਆਂ'। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਇਆ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਘੋੜੀ ਦੀ ਮਾਨਿੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉਤਸਵ ਲਈ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੜਿਆਲ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਚਾਬਕ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਆਪ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸੰਵਾਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ, ਦੇਹੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਂਕੀ ਸਵਾਰੀ ਦੱਸਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੇਹਿ ਤੇਜਣਿ ਜੀ ਰਾਮ ਉਪਾਈਆ ਰਾਮ॥
ਧੰਨੁ ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਪੁੰਨਿ ਪਾਈਆ ਰਾਮ॥
ਗੁਣ ਰਾਮ ਗਾਏ, ਮਨਿ ਸੁਭਾਏ, ਹਰਿ ਗੁਰਮਤੀ ਮਨਿ ਧਿਆਇਆ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਕਿਰਪਾਧਾਰੀ, ਦੇਹ ਘੋੜੀ ਚੜਿ ਹਰਿ ਪਾਇਆ॥

(ਵਡਹੰਸ ੪, ਪੰਨਾ ੫੭੫-੭੬)

(ਚ)

ਚਉਥਾ ਪਦ

ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ—ਜਾਗ੍ਰਤ, ਸੁਪਨ, ਸੁਖੋਪਤਿ-ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਗਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਐਸੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਾ ਜਾਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁੱਤੇ—ਇਹ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਖੋਪਤਿ ਉਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਤਨੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕਿਥੇ ਪਏ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉੱਠ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਚਉਥਾ ਪਦ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਰੀਆ ਪਦ, ਸਹਿਜ ਪਦ, ਪਰਮ ਪਦ ਜਾਂ ਅਮਰ ਪਦ ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਤੁਰੀਆ ਪਦ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤੁਰੀਆ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਚਉਥਾ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ—ਸਤੋ, ਤਜੋ, ਤਮੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ 'ਚਉਥਾ ਪਦ' ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧੀ ਹੋਈ ਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ :—

ਚਉਥੇ ਪਦ ਮਹਿ ਸਹਜੁ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਲੈ ਪਾਇ॥

(ਸਿਰੀ, ੩, ਪੰਨਾ ੬੮)

ਰਜ ਗੁਣ ਤਮ ਗੁਣ ਸਤ ਗੁਣ ਕਹੀਐ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਭ ਮਾਇਆ॥
ਚਉਥੇ ਪਦ ਕਉ ਜੋ ਨਰੁ ਚੀਨੈ, ਤਿਨ ਹੀ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ॥

(ਕੇਦਾਰਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੨੩)

ਚਉਦਹ ਰਤਨ

ਪੁਰਾਨਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਹਾਰ ਗਏ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ—ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਰਲ ਕੇ ਖੀਰ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕਣ ਵਾਸਤੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਮਧਾਣੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਦਾ ਨੇਤ੍ਰਾ, ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਥਾਂ ਸਿਰ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਸਾਗਰ-ਮੰਥਨ ਨਾਲ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ ਜੋ ਇਹ ਸਨ—ਉਚੈਸ੍ਰਵਾ ਘੋੜਾ, ਕਾਮਧੇਨੁ, ਕਲਪਬ੍ਰਿਛ, ਰੰਭਾ,

ਲੱਛਮੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਜ਼ਹਿਰ, ਸ਼ਰਾਬ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਧਨੰਤਰਿ, ਸੰਖ, ਕੌਸਤੁਭਮਣਿ, ਸਾਰੰਗ-ਧਨੁਖ ਤੇ ਐਰਾਵਤ ਹਾਥੀ। ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵੰਡ ਲਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਨ ਕਰਦਾ ਉਹ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮੋਹਨੀ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਕੀਤਾ।

ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਰਗੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ :—

ਮਾਧਾਣਾ ਪਰਬਤੁ ਕਰਿ ਨੇਤ੍ਰਿ ਬਾਸਕੁ ਸਬਦਿ ਰਿੜਕਿਓਨੁ॥
ਚਉਦਹ ਰਤਨ ਨਿਕਾਲਿਅਨੁ ਕਰਿ ਆਵਾਗਉਣੁ ਚਿਲਕਿਓਨੁ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੬੭)

ਚਉਦਹ ਲੋਕ

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਸੱਤ ਲੋਕ ਤੇ ਸੱਤ ਹੇਠਾਂ ਮੰਨੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਉਪਰਲੇ-ਭੂ, ਭੂਵ: ਸ੍ਵ, ਮਹ;, ਜਨ, ਤਪ ਤੇ ਸਤ

ਹੇਠਲੇ-ਅਤਲ, ਸੁਤਲ, ਵਿਤਲ, ਤਲਾਤਲ, ਮਹਾਂਤਲ, ਰਸਾਤਲ ਤੇ ਪਾਤਾਲ

ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸਨ, ਸਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਤਬਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨਿਸਚਤ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸਗੋਂ 'ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਅਗਾਸਾ ਅਗਾਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਉਦਸਿ ਚਉਦਹ ਲੋਕ ਮਝਾਰਿ॥
ਰੋਮ ਰੋਮ ਮਹਿ ਬਸਹਿ ਮੁਰਾਰਿ॥

(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੪੪)

ਚਉਬੋਲੇ

'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪੈਂਗਲ' ਅਨੁਸਾਰ ਚਉਬੋਲਾ ਇਕ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਚਰਣ ਵਿਚ ੧੬ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਵਰਣ ਵਿਚ ੧੪ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਲਘੂ ਗੁਰੂ। ਇਹ ਛੰਦ ਲਗਭਗ ਚੌਪਈ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਚਉਬੋਲਾ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ-ਵੇਤਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੀਤ, ਸਰਗਮ, ਤਰਾਨਾ ਤੇ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਦੇ ਬੋਲ ਇਕੱਠੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਚਉਬੋਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਅਧੀਨ ਛੰਦ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ-ਰੂਪ ਆਦਿ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ-ਸੰਮਨ, ਮੂਸਨ, ਜਮਾਲ ਤੇ ਪਤੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਇਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਗਾਥਾ, ਫੁਨਹੇ ਜੇਹੇ ਰੂਪ

ਅਪਣਾਏ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਉਬੋਲੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ੧੧ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ।

(ਦੇਖੋ ਚਉਬੋਲੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੩-੬੪)

ਚਉਰਾਸੀਹ ਆਸਨ

ਯੋਗ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਆਸਨ' ਤੀਸਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਠਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਔਖ ਦੇ ਦੇਰ ਤਕ ਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਹਿਲੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ 'ਪਦਮਾਸਨ' ਤੇ 'ਸਿੱਧਾਸਨ' ਦੋ ਹੀ ਆਸਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਮਰਯਾਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਆਸਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ੮੪ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਹੀ ਆਸਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਘੇਰੜ ਸੰਹਿਤਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਵਾਂ ਨੇ ੮੪ ਲੱਖ ਆਸਣ ਦੱਸੇ ਸਨ, ਪਰ ੮੪ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਤ ਲੋਕ ਲਈ ਕੇਵਲ ੩੨ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝੇ ਗਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :—

ਸਿਧ, ਪਦਮ, ਭਦ੍ਰ, ਮੁਕਤ, ਵਜ੍ਰ, ਸਵਸਤਿਕ, ਸਿੰਹੁ, ਗੋਮੁਖ, ਵੀਰ, ਧਨੁ, ਮਿਤ੍ਰ, ਗੁਪਤ, ਮਤਸਯ, ਮਤਸਯੇਦ੍ਰ, ਗੋਰਖ, ਪਸ਼ਚਮੋਤਾਨ, ਉਤਕੁਟ, ਸੰਕਟ, ਮਯੂਰ, ਕੁੱਕਟ, ਕੂਰਮ, ਉਤਾਨ ਕੂਰਮ, ਉਤਾਨ ਮੰਡੂਕ, ਬ੍ਰਿਛ ਮੰਡੂਕ, ਗਰੜ, ਬ੍ਰਿਸ਼, ਸ਼ਲਭ, ਮਕਰ, ਉਸ਼ਟ ਭੁਜੰਗ ਤੇ ਯੋਗਾਸਨ।

ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਆਸਨ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਟਿਕਾਉ ਜਾਂ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

'ਜੋਗ ਸਿਧ ਆਸਣ ਚਉਰਾਸੀਹ, ਏ ਭੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਹਿਆ॥
ਵਡੀ ਆਰਜਾ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਜਨਮੈ, ਹਰਿ ਸਿਉ ਸੰਗੁ ਨ ਗਹਿਆ॥

(ਸੋਰਠਿ ੫, ਪੰਨਾ ੬੪੨)

ਨਿਵਲੀ ਕਰਮ ਆਸਨ ਚਉਰਾਸੀਹ
ਇਨ ਮਹਿ ਸ਼ਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ ਜੀਉ॥

(ਮਾਝ ੫, ਪੰਨਾ ੯੮)

ਚਉਰਾਸੀਹ ਸਿੱਧ

ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ 'ਸਿੱਧ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਪਦ ਬੋਧੀ ਅਚਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮੁਖੀ ਜੋਗੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਹੋਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਖ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਰਪਹਾ ਤੇ ਲੁਇਪਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਧ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ ਅਨੁਸਾਰ ੮੪ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਲੁਹਿ ਪਾ, ਲੀਲਾਪਾ, ਬਿਰੂਪਾ, ਡੋਂਭੀਪਾ, ਸ਼ਬਰੀਪਾ, ਸਰਹਪਾ, ਕੰਕਾਲੀਪਾ, ਮੀਨ ਪਾ, ਗੋਰਖਪਾ, ਚੌਰੰਗੀਪਾ, ਵੀਣਾਪਾ, ਸ਼ਾਂਤਿਪਾ, ਤੰਤਿਪਾ, ਚਮਰਿਪਾ, ਖੜਗਪਾ, ਨਾਮਾਰੁਜਨ, ਕਰਾਹਪਾ, ਕਰਣਰਿਪਾ, ਬਗਨ ਪਾ, ਨਾਰੋਪਾ, ਸ਼ਲਿਪਾ, ਸ੍ਰਿਗਾਲੀਪਾ, ਤਿਲੋਪਾ, ਛਤ੍ਰਪਾ, ਭਦ੍ਰਪਾ, ਦੋਖੰਦਿਪਾ, ਅਜੋਗਿਪਾ, ਕਾਲਪਾ, ਧੋਮਿਪਾ, ਕੰਕਣਪਾ, ਕਮਰਿਪਾ, ਡੋਂਗਪਾ, ਭੇਦਪਾ, ਤੰਧੇਪਾ, ਕੁਕੁਰਿਪਾ, ਧਰਮਪਾ, ਮਹੀਪਾ, ਅਚਿੰਤਪਾ, ਭਲਹਪਾ, ਨਲਿਨਪਾ, ਭੂਸੁਕੰਪਾ, ਇੰਦ੍ਰਭੂਤਿ, ਮੇਕੋਪਾ, ਕੁੜਾਲਿਅਪਾ, ਕਮਰਿਪਾ, ਜਾਲੰਧਰਪਾ, ਰਾਹੁਲਪਾ, ਧਰਮਰਿਪਾ, ਘੋਕਰਿਪਾ, ਮੇਦਨੀਪਾ, ਪੰਕਜਪਾ, ਘੰਟਾਪਾ, ਜੋਗੀਪਾ, ਚੇਲੁਕਪਾ, ਗੁੰਡਰਿਪਾ, ਲੁਚਿਕਪਾ, ਨਿਰਗੁਣਪਾ ਜਯਾਨੰਤ, ਚਰਪਟੀਪਾ, ਚੰਪਕਪਾ, ਭਿਖਨਪਾ, ਭਲਿਪਾ, ਚਵਰਿਪਾ, ਅਜਪਾਲਿਪਾ, ਮਣਿਭ੍ਰਦਾ, ਮੇਖਲਾਪਾ, ਉਬਨਿਪਾ, ਕਪਲਪਾ, ਕਿਲਪਾ, ਸਾਗਰਪਾ, ਸਰਬਭਖਪਾ, ਨਾਗਬੋਧਿਪਾ, ਦਾਰਿਕਪਾ, ਪੁਤੁਲਿਪਾ, ਪਨਹਪਾ, ਕਕਾਲਿਪਾ, ਅਨੰਗਪਾ, ਲਛਮੀਪਾ, ਸਮੁਦਪਾ, ਭਲਿਪਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਕੈਸੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਉਸੇ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਖਹਿ ਈਸਰ ਆਖਹਿ ਸਿਧ॥ (ਜਪ, ੧, ਪੰਨਾ ੬)
ਗਾਵਹਿ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ॥
ਗਾਵਨਿ ਸਾਧ ਵਿਚਾਰੇ ॥ (ਜਪੁ, ੧, ਪੰਨਾ ੬)
ਸਿਧ ਚਉਰਾਸੀਹ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਖੇਲਾ॥
(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ੧੧੬੦)

ਚਉਰਾਸੀਹ ਲੱਖ ਜੂਨ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਹੈ :- ਜਲ-ਜੀਵ ਨੌਂ ਲੱਖ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਦਸ ਲੱਖ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਿਰਛ ਆਦਿ ਵੀਹ ਲੱਖ, ਪੇਟ-ਭਾਰ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਜਿਵੇ ਸੱਪ, ਗੰਡੋਏ ਆਦਿ ਗਿਆਰਾਂ ਲੱਖ, ਚੌਪਾਏ ਜਾਨਵਰ ਤੀਹ ਲੱਖ, ਬਾਂਦਰ, ਬਨਮਾਨੁਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਚਾਰ ਲੱਖ।

ਜੈਨੀਆਂ ਨੇ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :- ਸੱਤ ਲੱਖ ਧਰਤੀ ਵਿਚ, ਸੱਤ ਲੱਖ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਸੱਤ ਲੱਖ ਪੌਣ ਵਿਚ, ਸੱਤ ਲੱਖ ਅਗਨੀ ਵਿਚ, ਦਸ ਲੱਖ ਕੰਦ ਮੂਲ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਚੌਦਾਂ ਲੱਖ ਝਾੜੀਆਂ, ਬ੍ਰਿਛ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਦੋ ਲੱਖ ਦੋ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵ, ਤਿੰਨ ਇੰਦਰਿਆਂ (ਤੁਚਾ ਮੁਖ ਤੇ ਨੇਤ) ਵਾਲੇ ਦੋ ਲੱਖ, ਚਾਰ ਇੰਦਰਿਆਂ (ਤੁਚਾ, ਮੁਖ, ਨੇਤ੍ਰ, ਨੱਕ) ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਲੱਖ, ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਚਾਰ ਲੱਖ ਨਰਕ-ਵਾਸੀ ਚਾਰ ਲੱਖ, ਚੌਦਾਂ ਲੱਖ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਟੰਗੇ ਅਤੇ ਦੋ-ਟੰਗੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਚਾਰ ਲੱਖ ਚੌਪਾਏ (ਮਹਾਨਕੋਸ਼)। ਕਈਆਂ ੪੨ ਲੱਖ ਜਲ ਦੇ ਤੇ ੪੨ ਲੱਖ ਥਲ ਦੇ ਜੀਵ ਮੰਨੇ ਹਨ।

ਬਇਆਲੀਸ ਲੱਖ ਜੀ ਜਲ ਮਹਿ ਹੋਤੇ ਬੀਠਲੁ ਭੈਲਾ ਕਾਇ ਕਰਉ॥
(ਆਸਾ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੪੮੫)

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਨੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣੇ।

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੀਅ ਉਪਾਏ॥
ਜਿਸ ਨੋ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਏ॥

(ਮਾਝ ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੧)

ਚਵਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਉਪਾਈ
ਰਿਜਕ ਦੀਆ ਸਭ ਹੂ ਕਉ ਤਦ ਕਾ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅਵਰਿ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥
ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੩੭੪)

ਚਕਵਾ ਚਕਵੀ

ਇਹ ਹੰਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਦਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਧਰ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਠੰਢ ਮੁੱਕਣ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਗਾਨੀ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਖੱਟਾ ਤੇ ਸਿਰ ਬਦਾਮੀ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਿਤਕਬਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਕਿਨਾਰੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੁਰਖਤ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਕਵੇ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਮੰਨਿਆ-ਦੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਚਕਵੇ ਤੇ ਚਕਵੀ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਮੁੜ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਕਵੀ ਤੇ ਚਕਵਾ ਸਦਾ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਬੀਰ ਚਕਈ ਜਉ ਨਿਸਿ ਬੀਛੁਰੈ, ਆਇ ਮਿਲੈ ਪਰਭਾਤਿ॥
ਜੋ ਨਰ ਬਿਛੁਰੇ ਰਾਮ ਸਿਉ, ਨਾ ਦਿਨ ਮਿਲੇ ਨ ਰਾਤਿ॥ ੧੨੫॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੧)

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ, ਜੈਸੀ ਚਕਵੀ ਸੂਰ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੬੦)

ਚਰਪਟ

ਚਰਪਟ ਚੰਬੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਅਨੰਤ ਵਾਕ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੱਜਬਦਾਸ ਨੇ ਇਸ

ਨੂੰ ਚਾਰਣੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। 'ਗੋਰਖਸ਼ਤਕ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਛੰਦਰਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਤੇ ਗੋਰਖ ਦਾ ਗੁਰਭਾਈ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਚੇਲਾ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨਿਸਚਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਚਰਪਟ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਭੇਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਅਡੰਬਰ ਦੀ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕੀ ਇਹੋ ਚਰਪਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਰਪਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਐਨ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਚਰਪਟ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ।

'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਚਰਪਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੁਤਰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ ਕਿਉ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੋ॥
ਚਰਪਟੁ ਬੋਲੈ ਅਉਧੂ ਨਾਨਕ ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੋ॥
ਆਪੇ ਆਖੈ ਆਪੇ ਸਮਝੈ ਤਿਸੁ ਕਿਆ ਉਤਰੁ ਦੀਜੈ॥
ਸਾਚੁ ਕਹਹੁ ਤੁਮ ਪਾਰਗਰਾਮੀ ਤੁਝ ਕਿਆ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ॥੬॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ, ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿਚ (ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ) ਚਰਪਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੋ ਪਾਖੰਡੀ ਜਿ ਕਾਇਆ ਪਖਾਲੇ॥
ਕਾਇਆ ਕੀ ਅਗਨਿ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਜਾਲੇ॥
ਸੁਪਨੈ ਬਿੰਦੁ ਨ ਦੇਈ ਝਰਣਾ॥
ਤਿਸੁ ਪਾਖੰਡੀ ਜਰਾ ਨ ਮਰਣਾ॥
ਬੋਲੈ ਚਰਪਟੁ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ॥
ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪੁ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੨)

ਚਾਰ ਅਗਨਿ

ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਗਨੀ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੈ :—

ਦਾਵਾਗਨੀ, ਜਠਰਾਗਨੀ, ਅਬਿੰਧ ਨਾਗਨਿ, ਆਕਰਜਾਗਨਿ।

ਪਹਿਲੀ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਭਸਮਾਭੂਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੁਰਾਕ ਹਜ਼ਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੀਜੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜਵਾਨਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਚੌਥੀ ਖਾਣਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਜੋ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਚਾਰ ਅੱਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਫੂਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਚਾਰ ਅੱਗਾਂ ਹਨ :—

ਹੰਸੁ ਹੇਤੁ ਲੋਭੁ ਕੋਪੁ ਚਾਰੇ ਨਦੀਆ ਅਗਿ॥
ਪਵਹਿ ਦਝਹਿ ਨਾਨਕਾ, ਤਰੀਐ ਕਰਮੀ ਲਗਿ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੭)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਜਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰੇ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰਿ ਮਰੁ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਜਲੁ ਪਾਇ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੧)

ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਔਸਤ ਉਮਰ ਸੌ ਸਾਲ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਬ੍ਰਹਿਮਚਰਜ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ, ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ, ਸੰਨਿਆਸ।

ਪੰਝੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮਚਰਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਝੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਆਸ਼੍ਰਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਵਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਪਝੱਤਰ ਤੱਕ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬਨਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਾਇਣ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣਪੀਣ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਆਸ਼੍ਰਮ-ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਨਾਮ ਤੇ ਸੇਵਾ, ਜੀਵਨ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਮਨ ਨਾਮ ਵਿਚ ਤੇ ਤਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਹੀ ਸਕਾਰਥਾ ਹੈ।

ਚਾਰਿ ਬਰਨ ਚਾਰਿ ਆਸ੍ਰਮ ਹੈ,
ਕੋਈ ਮਿਲੈ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਨਾਨਕ
ਸੋ ਆਪਿ ਤਰੈ ਕੁਲ ਸਗਲ ਤਰਾਧੋ॥

(ਕਾਨੜਾ ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੯੭)

ਚਾਰ ਕਿਲਵਿਖ

ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਪਾਪ ਇਹ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ, ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ, ਯਾਰੀ ਕਰਨਾ (ਵਿਭਚਾਰ)। ਬੋਧੀ ਤੇ ਜੈਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਤੇ ਚੋਰੀ, ਨੂੰ ਅਤਿ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਇਸ ਨਾਲ ਜੂਏ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੱਤਿਆ, ਗਊ ਹੱਤਿਆ, ਕੰਨਿਆ ਹੱਤਿਆ, ਚਰਿਤ੍ਰਹੀਣ ਦਾ ਧਾਨ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਯੋਗ ਬਦੀਆਂ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੈਲੀ ਘਾਤੁ ਕੰਞਕਾ, ਅਣਚਾਰੀ ਕਾ ਧਾਨੁ॥

ਫਿਟਕ ਫਿਟਕਾ ਕੋੜੁ ਬਦੀਆ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਅਭਿਮਾਨੁ॥

(ਸਲੋਕ ੩, ਪੰਨਾ ੧੪੧੩)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਾਗੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕੋਈ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :—

ਕਾਮਿ ਕਰੋਧਿ ਮੋਹਿ ਵਸਿ ਕੀਆ, ਕਿਰਪਨ ਲੋਭਿ ਪਿਆਰੁ॥
ਚਾਰੇ ਕਿਲਵਿਖ ਉਨਿ ਅਘ ਕੀਏ॥
ਹੋਆ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰ॥
ਪੋਥੀ ਗੀਤ ਕਵਿਤ ਕਿਛੁ ਕਦੇ ਨ ਕਰਨਿ ਧਰਿਆ॥
ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਓਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਤਾ ਨਿਮਖ ਸਿਮਰਤ ਤਰਿਆ॥

(ਸਿਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੦)

ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ

ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :—

ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ

ਆਂਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅੰਡਜ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ, ਜੇਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਣ ਵਾਲੇ ਜੇਰਜ ਜਿਵੇਂ ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ, ਪਸੀਨੇ ਜਾਂ ਗਰਮੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੇਤਜ ਜਿਵੇਂ ਜੂੰਆਂ ਜਾਂ ਅਠੂੰਹੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਤਲੀ ਤਹਿ ਨੂੰ ਭੰਨਕੇ ਫੁਟਣ ਵਾਲੇ ਬਿਰਛ ਬੇਲਾਂ ਆਦਿ ਉਤਭੁਜ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ ਬਾਣੀ ਭੇਦਾ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੧, ਥਿਤੀ, ਪੰਨਾ ੮੩੯)

ਅੰਡਜ ਜੇਰਜ ਉਤਭੁਜ ਸੇਤਜ, ਤੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜੰਤਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ੧, ਪੰਨਾ ੫੯੬)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਕਈ ਕੋਟਿ ਖਾਣੀ ਅਰੁ ਖੰਡ॥
ਕਈ ਕੋਟਿ ਅਕਾਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ੨੭੬)

ਚਾਰ ਜੁਗ

'ਜੁਗ' ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਾਪ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ ਸਤਿਯੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ, ਦ੍ਵਾਪਰ ਅਤੇ ਕਲਿਯੁਗ। ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 'ਸੰਧਯਾ' ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ 'ਸੰਧਯਾਂਸ਼' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਾਪ ਹਰ ਯੁਗ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੌਹਾਂ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ :- ਸਤਿਯੁਗ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਤ ਯੁਗ ੪੮੦੦ ਸਾਲ, ਤ੍ਰੇਤਾ ੩੬੦੦ ਸਾਲ, ਦ੍ਵਾਪਰ ੨੪੦੦ ਸਾਲ, ਕਲਿਯੁਗ ੧੨੦੦ ਸਾਲ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ੩੬੦ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ :- ਸਤਿਯੁਗ ੧੭੨੮੦੦੦ ਸਾਲ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ੧੨੯੬੦੦੦ ਸਾਲ, ਦ੍ਵਾਪਰ ਯੁਗ ੮੬੪੦੦੦ ਸਾਲ, ਕਲਿਯੁਗ ੪੩੨੦੦੦ ਸਾਲ।

ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਇਕ ਚੌਂਕੜੀ 'ਮਹਾਂਯੁਗ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਂਯੁਗਾਂ ਦਾ ਇਕ 'ਕਲਪ' ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਦਿਨ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਸੌ ਸਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇਕ ਉਮਰ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਯੁਗ ਦੀ ਉਮਰ ੪੦੦ ਸਾਲ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੀ ੩੦੦ ਸਾਲ, ਦੁਆਪਰ ਦੀ ੨੦੦ ਸਾਲ ਅਤੇ ਕਲਿਯੁਗ ਦੀ ੧੦੦ ਸਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ੳ) ਸਤਿਯੁਗ :- ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਯੁਗ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇਆ।

(ਅ) ਤ੍ਰੇਤਾ :- ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਯੱਗ ਆਦਿ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਲੋਕ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋ ਗਏ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਯੱਗ, ਹੋਮ ਆਦਿ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧ ਗਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹੋਏ।

(ੲ) ਦੁਆਪਰ :- ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਪੈਰ ਖਿਸਕ ਗਏ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਅੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਸਤਿ ਅਤੇ ਯੱਗ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ, ਸੁਰਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਤਪ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇਆ।

(ਸ) ਕਲਿਯੁਗ :- ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭੈੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਸਤਿ, ਯੱਗ ਤੇ ਤਪ ਮਿਟ ਗਏ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਗ਼ਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਦੁਖ ਵਧ ਗਏ। ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਹੀ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜੀਵਨ-ਅਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਜੁਗ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਊਤਮੁ ਹੋਈ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੩, ਪੰਨਾ ੮੮੦)

ਸਤਿਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ, ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ॥
ਤੀਨੌ ਜੁਗ ਤੀਨੌ ਦਿੜੇ, ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ॥

(ਗਉੜੀ ਰਵਿਦਾਸ, ੩੪੬)

ਚਾਰੇ ਜੁਗ ਮੈ ਸੋਧਿਆ, ਵਿਣੁ ਸੰਗਤਿ ਅਹੰਕਾਰੁ ਨ ਭਗੇ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੮)

ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ

ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਦੱਸੀ ਹੈ :—

ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ।

ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਨੇਕੀ ਹੈ ਮਨ ਦਾ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੈ, ਅਰਥ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪੁਰਖਪੁਣਾ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਜੀਵਨ-ਲੜੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਖ-ਮੁਕਤਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਜੇ ਕੋ ਮਾਗੈ॥
ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਗੈ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੬)

ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਰੁ ਕਾਮ ਮੋਖ ਦੇਤੇ ਨਹੀ ਬਾਰ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੫, ਪੰਨਾ ੮੧੬)

ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਭੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :—

ਪਰਾ, ਪਸਯੰਤੀ, ਮਧਯਮਾ, ਬੈਖਰੀ।

ਪਰਾ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਮੂਲਾਧਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਮੂਲਾਧਾਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਪਸਯੰਤੀ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਠ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਉਹ 'ਮੱਧਮਾ' ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਮੁਖ ਥਾਣੀਂ ਉਚਾਰੀ ਗਈ, ਉਹ 'ਬੈਖਰੀ' ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਚਉਥਿ ਉਪਾਏ ਚਾਰੇ ਬੇਦਾ॥ ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ ਬਾਣੀ ਭੇਦਾ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਥਿਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੮੩੯)

ਗੁਰ ਜੀ ਨੇ 'ਕੇਤੀਆ ਖਾਣੀ ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ

ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ 'ਮੁਕਤੀ' ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਮ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਮਤ ਭੇਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚਾਰਵਾਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵਨ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਜੀ ਮੁਕਤੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਦੁਖ ਨਵਿਰਤੀ ਨੂੰ 'ਨਿਰਬਾਣ' ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਨਿਆਇਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੁਖ ਦਾ ਵੀ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਮਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੁਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪੁਰਖ ਏਕੋ ਏਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਕੈਵਲਯ' ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹੋ ਬਿਬੇਕ ਹੋਣਾ ਕਿ ਉਹ ਨਿਤ, ਸਤਜ ਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਂਖ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਮੋਹ ਟੁਟ ਜਾਣਾ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ :— ਸਾਲੋਕਜ, ਸਾਯੁਜਜ, ਸਮੀਪਜ ਤੇ ਸਾਰੂਪਜ।

ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸਾਲੋਕਯ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅੰਗ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਾਯੁਜਯ, ਉਸਦੇ ਨਿਕਟ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸਾਮੀਪਯ ਮੁਕਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਜੇਹਾ ਹੋਣਾ ਸਾਰੂਪਯ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ' ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਕਤਿ ਬਪੁੜੀ ਭੀ ਗਿਆਨੀ ਤਿਆਗੇ॥

ਜਾਂ (ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੭੮)

ਰਾਜੁ ਨ ਚਾਹਉ ਮੁਕਤਿ ਨ ਚਾਹਉ, ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਣ ਕਮਲਾਰੇ॥

(ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੫੩੪)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਦਾ ਲੱਛਣ ਕਰਦਿਆਂ 'ਹਉਮੈ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ' ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :—

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਏ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੧੦)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਮੁਕਤੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਚਾਰਿ ਮੁਕਤਿ ਚਾਰੈ ਸਿਧਿ ਮਿਲ ਕੈ, ਦੂਲਹ ਪ੍ਰਭੁ ਕੀ ਸਰਨਿ ਪਰਿਓ॥

(ਮਾਰੂ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਚਾਰ ਵਰਣ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ, ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚਾਰ ਵਰਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਣ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਰੰਗ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਵੰਡ, ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ—

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਛਤ੍ਰੀ ਦਾ ਲਾਲ, ਵੈਸ਼ ਦਾ ਪੀਲਾ ਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਦਾ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਗੋਰੇ ਸਨ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਦ੍ਰਾਵੜ, ਲੋਕ ਕਾਲੇ। ਇਸੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਣੀ। ਹਰ ਵਰਣ ਦਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਕਰਮ-ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੂਤ ਦਾ ਜਨੇਊ ਪਾ ਕੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਕਰਮ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨੇਊ ਸੰਸਕਾਰ ੧੧ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨੇਊ ਸਣ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਜੰਞੂ ਸੰਸਕਾਰ ੧੨ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨੇਊ ਉੱਨ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਦਾ ਕੰਮ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਵਰਣ-ਮਰਯਾਦਾ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਤਕੜੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਤੇ ਵਿਖੇਵਾਂ ਅੰਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :—

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ, ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਉਧਰੈ ਸੋ ਕਲਿ ਮਹਿ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਨਕ ਮਾਝਾ॥

(ਸੂਹੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੪੮)

ਚਾਰੇ ਵਰਨ ਆਖੈ ਸਭੁ ਕੋਈ॥
ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥

(ਭੈਰਉ ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੨੮)

ਚਾਰ ਵੇਦ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਚਾਰ ਵੇਦ ਹਨ—ਰਿਗ, ਸਾਮ, ਯਜੁਰ ਤੇ ਅਥਰਵ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਸਨ, ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਸੀਨੇ-ਬਸੀਨੇ ਕੰਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ

ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੁਤਿ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸ ਮੰਡਲ ਤੇ ੧੦੨੮ ਸੂਕਤ ਹਨ, ਇਹ ਮੰਤ੍ਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਗਨਿ, ਇੰਦ੍ਰ, ਵਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਉਣ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੭੫ ਨਵੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਹਨ, ਕੁਲ ੧੮੭੫ ਮੰਤ੍ਰ ਹਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਾਰਤਿਕ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਯਗ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਯਜੁਰ ਤੇ ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰ ਦੋ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਤੇ ਜੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਵੇਦ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ੨੦ ਕਾਂਡ ਤੇ ਕੁਲ ੭੬੦ ਮੰਤ੍ਰ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਵੇਦ ਈਸ਼ਵਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੈਦਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :—

ਚਤੁਰ ਬੇਦ ਮੁਖ ਬਚਨੀ ਉਚਰੈ ਆਗੈ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਈਐ॥
ਬੂਝੈ ਨਾਹੀ ਏਕੁ ਸੁਧਾਖਰੁ, ਓਹੁ ਸਗਲੀ ਝਾਖ ਝਖਾਈਐ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੫, ਪੰਨਾ ੨੧੬)

ਕਬੀਰ ਬਾਮਨੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਗਤ ਕਾ ਭਗਤਨ ਕਾ ਗੁਰੁ ਨਾਹਿ॥
ਅਰਝਿ ਉਰਝਿ ਕੈ ਪਚਿ ਮੂਆ, ਚਾਰਉ ਬੇਦਹੁ, ਮਾਹਿ॥ ੨੩੭॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

ਸਾਮ ਵੇਦੁ, ਰਿਗੁ, ਜੁਜਰੁ, ਅਥਰਵਣੁ॥
ਬ੍ਰਹਮੇ ਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਹੈ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭)

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣਾਤਮਕ ਹਨ, ਇਹ ਮਾਇਆਵੀ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ। ਵੇਦ ਨੂੰ 'ਵਪਾਰੀ' ਇਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਸਰੇ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਹੋਏ ਸਚਿਆਰ॥ ਪੜਹਿ ਗੁਣਹਿ ਤਿਨ ਚਾਰ ਵੀਚਾਰ॥
ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਨੀਚੁ ਸਦਾਏ॥ ਤਉ ਨਾਨਕ ਮੋਖੰਤਰੁ ਪਾਏ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਮਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਸਥ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਦਸਦੇ ਹਨ।

'ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ' ਮੁਤਾਬਿਕ ਚਿਤ੍ਰ ਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਚਤਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਧਰਮਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ ਦੀ ਪੁਰੀ ਧਰਮਰਾਜ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਦੋ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮਨੌਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਸਦਕਾ ਸਭ ਲੇਖੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ ਕਾ ਕਾਗਦੁ ਫਾਰਿਆ, ਜਮਦੂਤਾ ਕਛੂ ਨ ਚਲੀ॥

(ਸਿਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੯)

ਜਬ ਅਬਿਗਤ ਅਗੋਚਰ ਪ੍ਰਭ ਏਕਾ॥
ਤਬ ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ ਕਿਸੁ ਪੂਛਤ ਲੇਖਾ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੧)

ਚਿੰਤਾਮਣਿ

ਭਾਰਤੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਇਕ ਐਸੀ ਮਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਚਿਤਵਨੀ ਕਰੀਏ, ਸੋ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਵਯ ਰਤਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕਰਨਹਾਰ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਚੇਤ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਤੈ ਭੀ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ੯, ਪੰਨਾ ੬੩੨)

ਚੁਲੀ

ਹਿੰਦੂ ਰੀਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਛੱਡਣਾ ਚੁਲੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੋਹਤਗੀਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਜਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਚੁਲੀਆਂ ਛੁਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਪੁੰਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਦੁਰਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ :—

'ਤਨਿ ਫਿਟੇ ਫੇੜ ਕਰੇਨਿ। ਮਨਿ ਜੂਠੇ ਚੁਲੀ ਭਰੇਨਿ' ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਰਸਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚੁਲੀਆਂ (ਸੰਕਲਪ) ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ, ਜੋਗੀ ਲਈ ਜਤ ਦੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਸੰਤੋਖ ਦੀ, ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਲਈ ਦਾਨ ਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਲਈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਚੁਲੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਨਾਨਕ ਚੁਲੀਆ ਸੁਚੀਆ, ਜੇ ਭਰਿ ਜਾਣੈ ਕੋਇ॥
ਸੁਰਤੇ ਚੁਲੀ ਗਿਆਨ ਕੀ, ਜੋਗੀ ਕਾ ਜਤੁ ਹੋਇ॥
ਬ੍ਰਹਮਣ ਚੁਲੀ ਸੰਤੋਖ ਕੀ, ਗਿਰਹੀ ਕਾ ਸਤੁ ਦਾਨੁ॥
ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ, ਪੜਿਆ ਸਚੁ ਧਿਆਨੁ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੦)

ਚੰਡੂਰ

ਰਾਜੇ ਕੰਸ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਇਕ ਰਾਖਸ਼-ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਭਲਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਬਲਭੱਦਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਸੱਟੇ ਹੀ ਪਛਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਕੇਸੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ

ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਅਜੇਹੇ ਕੌਤਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਆਪਿ ਅਖਾੜਾ ਪਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਚੋਜਾਹਾ॥
ਕਰਿ ਬਾਲਕ ਰੂਪ ਉਪਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ, ਚੰਡੂਰੁ ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ ਮਾਰਾਹਾ॥

(ਸੋਰਠਿ ੪, ੬੦੬)

ਚੰਦ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦ, ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ-ਮਥਨ ਉਪਰੰਤ ਨਿਕਲਿਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਦਾ ਤਿੰਨ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੱਟੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਦਸ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਅਤ੍ਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਅਨਸੂਯਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਖਸ਼ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ੨੭ ਧੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ। ਭਾਵ ੨੭ ਨਖੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਦੀ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਚੰਦ ਇਕ ਉਪ-ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ੨੩੮੮੬੦ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ, ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚਮਕਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਸੂਰਜੀ ਕਿਰਣਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ੧੫ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਘਟਦਾ ਦਿਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਪੁਲਾੜ-ਯਾਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਲੈ ਕੇ ਬੜੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 'ਤਾਰਾ-ਵਿਗਿਆਨ' ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ੨੭ ਦਿਨ, ੭ ਘੰਟੇ, ੪੩ ਮਿੰਟਾਂ ਤੇ ੪੭ ਸੈਕਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਤੇ ਵੀ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ॥ ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੪)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਚੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਕੇਤੇ ਇੰਦ ਚੰਦ ਸੂਰ ਕੇਤੇ, ਕੇਤੇ ਮੰਡਲ ਦੇਸ॥

(ਜਪੁ)

ਯੋਗ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦ, ਇੜਾ ਸੁਰ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਪਿੰਗਲਾ ਸੁਰ ਅਰਥਾਤ ਖੱਬੀ ਨਾਸ ਚੰਦ ਤੇ ਸੱਜੀ ਨਾਸ ਸੂਰਜ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਪਰਮ-ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਕੀ ਪਾਏ ਗੰਢਿ॥
ਤਿਸੁ ਉਦਾਸੀ ਕਾ ਪੜੈ ਨ ਕੰਧੁ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੫੨)

ਜਾਂ

ਇੜਾ ਪਿੰਗਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ, ਪਉਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉਗੋ॥
ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੁਇ ਸਮ ਕਰਿ ਰਾਖਉ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਉਗੋ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ

ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੱਖਣ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਲਾਕ ਵਜ਼ੀਰ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁੱਧੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਚਕ੍ਰਵਤੀ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈਂ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧੀ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਦਨ ਦੇ ਨਾਮ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਸ਼' ਦੇ ਦਿਓ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੁੱਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਹੁਸਨ ਦੇਖ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ 'ਵਿਸ਼' ਦੀ ਥਾਂ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਯਾ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ, ਜਦ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਦੇ ਲੜਕੇ ਮਦਨ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਣੀ ਭੈਣ 'ਵਿਸ਼ਯਾ' ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਹੋਰ ਅੱਗ-ਬਘੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮੰਦਰ ਗਏ ਰਾਜੇ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਪਰੰਤੂ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਉਥੇ ਇਸ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਮਦਨ ਮਰਵਾ ਲਿਆ (ਮਹਾਨਕੋਸ਼) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇਹਾ ਬੀਜੋਗੇ, ਤੇਹਾ ਹੀ ਵੱਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਬੁਧਿ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰ-ਕਰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਆਪ ਰਾਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬ੍ਰਹਮੁ ਹੈ ਪਸਰਿਆ ਮਨਿ ਬੀਜਿਆ ਖਾਵਾਰੇ॥
ਜਿਉ ਜਨ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ ਦੁਖਿਆ ਧ੍ਰਿਸਟਬੁਧੀ, ਅਪੁਨਾ ਘਰੁ ਲੂਕੀ ਜਾਰੇ॥

(ਨਟ ੪, ਪੰਨਾ ੯੮੨)

ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ ਇਕ ਮੁਖੀ ਗੋਪੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬਿੰਦੁਮਤੀ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਭਾਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਗੋਵਰਧਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਛਲੀ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ, ਕਾਨ੍ਹ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਜਾਦਮੁ ਭਇਆ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੦)

(ਛ)

ਛਤੀਹ ਭੋਜਨ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੋਜਨਾਂ ਜਾਂ ਬਿੰਜਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੁਆਦ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜੇ ਹੀ ਰੌਚਕ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਛੇ ਰਸ ਮੰਨਦੇ ਹਨ—ਮਿੱਠਾ ਸਲੂਣਾ, ਚਟਪਟਾ ਕਸੈਲਾ, ਖੱਟਾ ਤੇ ਕੌੜਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਛੱਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ :—

ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਿਨਿ ਭੋਜਨ ਦੀਏ॥
ਅੰਤਰਿ ਥਾਨ ਠਹਰਾਵਨ ਕਉ ਕੀਏ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੫, ਪੰਨਾ ੯੧੩)

ਛਮਛਰੀ

ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਲਈ ਅੱਠ ਦਿਨ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਤੋਂ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਤਕ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਤੋਂ ਚੌਦਸ ਤੱਕ ਵੀ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਆਖ਼ਰੀ ਬਰਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨੂੰ 'ਛਮਛਰੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਕਸ਼ਮਾਚਾਰ ਹੈ, ਭਾਵ ਹੈ, ਸਭ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਰਾਹੀ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਪਿੰਡ ਭਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਪੁੰਨਦਾਨ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਤਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੰਵਤਸਰੀ' ਜਾਂ ਸਾਲਾਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਕਾਰਣ 'ਛਮਛਰੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕਰਮ, ਭਰਮ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਰੱਬੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਹ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਲੋਕੀ ਹੋਰ ਛਮਿਛਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਵਟਿ ਪਿੰਡੁ ਖਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਪਿੰਡੁ ਬਖਸੀਸ ਕਾ ਕਬਹੂੰ ਨਿਖੂਟਸਿ ਨਾਹਿ॥੪॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮)

ਛਿਅ ਜਤੀ

ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ 'ਜਤੀ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਆਚਾਰਵਾਨ, ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ

ਵਾਲਾ ਬਿਰਕਤ ਪੁਰਸ਼ 'ਯਤੀ' ਤੇ ਬਾਕੀ, ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ 'ਸ੍ਰਾਵਕ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰਯ-ਦਮਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ, ਉੱਚੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੋਹ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਤ ਸਤ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਛੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ।

ਭੈਰਉ, ਹਨੂਮਾਨ, ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ, ਭੀਸ਼ਮ, ਲਛਮਣ ਤੇ ਗੋਰਖ।

ਕਬੀਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਛਿਅ ਜਤੀ ਮਾਇਆ ਕੇ ਬੰਦਾ॥ ਨਵੈ ਨਾਥ ਸੂਰਜ ਅਰੁ ਚੰਦਾ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੦)

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਤੀ ਰਹਿਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਸਾਧਕ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ 'ਬਿੰਦ ਸਾਧਣ' ਤੇ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਗ੍ਰਿਸਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜਤ ਧਾਰਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਥਾਂ ਰਸਮੀ ਜਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਟਾਖਯ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ ਜੁਗਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਨਹੀਂ :—

ਜਤੀ ਸਦਾਵਹਿ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣਹਿ, ਛਡਿ ਬਹਹਿ ਘਰਬਾਰੁ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੯)

ਛੰਤ

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ 'ਛੰਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ 'ਛੰਦ' ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮ, ਰਾਮਰਾਜੇ ਜਾਂ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ਆਦਿ ਵੀ ਅਲਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਗੀਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਰਚਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਲੋਚਾ, ਵਿਵਾਹ, ਜੰਞ, ਮਿਲਾਪ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਰ ਛੰਤ ਵਿਚ ੪ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਵਧ ਵੀ ਤੇ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਜਾਂ ਛੇ ਤੁਕਾਂ, ਸੰਗੀਤਾਮਕਤਾ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਲਈ :—

ਮੁੰਧ ਜੋਬਨਿ ਬਾਲੜੀਏ, ਮੇਰਾ ਪਿਰੁ ਰਲੀਆਲਾ ਰਾਮ॥
ਧਨ ਪਿਰ ਨੇਹੁ ਘਣਾ, ਰਸਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦਇਆਲਾ ਰਾਮ॥

(ਆਸਾ ਛੰਤ ੧, ਪੰਨਾ ੪੩੫-੩੬)

(ਜ)

ਜਸਰਥ ਰਾਇ (ਦਸਰਥ)

ਜਸਰਥ, ਦਸਰਥ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਰਘੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜ ਤੇ ਅਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਸਰਥ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਜੁਧਿਆ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ-ਕੌਸ਼ਲਿਆ, ਕੈਕਈ ਤੇ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ। ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਜੱਗ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਤੋਂ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ, ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਲਛਮਣ ਤੇ ਸ਼ਤ੍ਰੂਘਨ ਅਤੇ ਕੈਕਈ ਤੋਂ ਭਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਣੀ ਕੈਕਈ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੋ ਬਚਨ ਲਏ ਸਨ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੈਕਈ ਨੇ ਬਚਨ ਯਾਦ ਕਰਾਏ, ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪਈ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਲਈ ਬਨਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਰਤ ਨੂੰ ਗੱਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਬਾਹਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਰਵਣ ਤਪੀਆ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਲਈ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਾਣ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਸਰਵਣ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਥਾਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਜਦ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੁੱਤਰ-ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫ਼-ਤੜਫ਼ ਮਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਝੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਬਨਵਾਸ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਦਸਰਥ ਨੇ ਸਚਮੁਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਤੜਫ਼-ਤੜਫ਼ ਕੇ ਜਾਨ ਦਿੱਤੀ।

ਜਸਰਥ ਰਾਇ ਨੰਦੁ ਰਾਜਾ ਮੇਰਾ ਰਾਮ ਚੰਦ
ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਮਾ ਤਤੁ ਰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਜਸ਼ੋਧਾ

ਗੋਕੁਲ ਵਾਸੀ ਨੰਦ ਨਾਮੀ ਗੁਆਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੰਸ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇਰੀ ਮੌਤ, ਤੇਰੇ ਭਾਣਜੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਮਾਤਾ ਦੇਵਕੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ, ਮਥਰਾ ਤੋਂ ਗੋਕੁਲ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ—ਜਸੋਧਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਸੋਧਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਾਵਾਂ ਮਲਾਰਾਂ ਤੇ ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ।

ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ 'ਪਹਰੇ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੱਚੇ

ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਸੋਧਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਖਿਡਾਇਆ ਤੇ ਲਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ
ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਧਿਆਨੁ॥
ਹਥੋ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ
ਜਿਉ ਜਸੁਧਾ ਘਰਿ ਕਾਨੁ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੫)

ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਸੋਧਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :—

ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ
ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਧ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੨)

ਜਖਜ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੋ ਕਿ ਧਨਪਤਿ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਹੈ। 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਅਤੀ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ, ਉਸ ਤਮੋ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਜਖਜ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਅਲਕਾਪੁਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੇਕ-ਰੰਗੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭਾਗ ਹਨ :—

ਕਈ ਕੋਟਿ ਜਖ ਕਿੰਨਰ ਪਿਸਾਚ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਜੱਗ— ਦੇਖੋ ਹੋਮ ਜੱਗ

ਜਗਨਨਾਥਪੁਰੀ— ਦੇਖੋ ਉੜੀਸਾ

ਜਤੀ— ਦੇਖੋ ਛਿਅ ਜਤੀ

ਜਨਕ

ਮਿਥਲਾਪੁਰੀ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਾਜਯੋਗ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਹਰਸਵਰਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੀਰ ਧ੍ਵਜ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਬੰਸ ਦੀ ਅੱਲ ਦੇ ਨਾ ਤੇ 'ਜਨਕ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਰਾਜਜੋਗੀ ਜਨਕ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕੱਲਜ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਗਿਆਨੀ ਜਨਕ ਨਾਲ ਇਉਂ ਉਪਮਾਇਆ ਹੈ :—

ਤੂ ਤਾ ਜਨਿਕ ਰਾਜਾ ਅਉਤਾਰੁ
ਸਬਦੁ ਸੰਸਾਰਿ ਸਾਰੁ ਰਹਹਿ ਜਗਤ੍ਰ
ਜਲ ਪਦਮ ਬੀਚਾਰ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੧)

ਜਨਮੇਜਾ

ਇਕ ਕੌਰਵਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਸਰਪ ਤਕਸ਼ਕ ਦੇ ਡੱਸਣ ਕਰਕੇ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਸਰਪਮੇਧ ਯੱਗ ਰਚ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਵਜੋਂ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ। ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਬਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਡਵਾਂ ਨੇ ਬੁਧਿਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੂਆ ਕਿਉਂ ਖੇਡਿਆ ਸੀ? ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿਰੀ ਸਿਆਣਪ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਹੋਣੀ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਜਨਮੇਜੇ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋਣੀ ਜਾਂ ਨੇਤ ਕੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਚਾਹੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਬਿਆਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਾਚ ਕੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਬਿਪਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਯੱਗ ਕਰਦਿਆਂ ੧੮ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਘਾਤ ਕਰੇਂਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਤੈਨੂੰ ਕੋਹੜ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਹੀਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਅੰਤ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰੋਗ-ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਬਿਆਸ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਰਾਜੇ ਜਨਮੇਜੇ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਘੋੜੀ ਤੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀਂ, ਉਥੋਂ ਮਿਲੀ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਘਰ ਨਾ ਲਿਆਵੀਂ ਤੇ ਯੱਗ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਪਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਹੋਣੀ ਟਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਨਮੇਜੇ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੋਈ ਜਾਣਿ ਨ ਭੂਲੈ ਭਾਈ॥
ਸੋ ਭੂਲੈ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਭੁਲਾਏ ਬੂਝੈ ਜਿਸੈ ਬੁਝਾਈ॥
ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ ਦੇ ਮਤੀਂ ਬਰਜਿ ਬਿਆਸਿ ਪੜ੍ਹਾਇਆ॥
ਤਿਨਿ ਕਰਿ ਜਗ ਅਠਾਰਹ ਘਾਏ, ਕਿਰਤੁ ਨ ਚਲੈ ਚਲਾਇਆ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੪੪)

ਜਨੇਊ

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ੮ ਜਾਂ ੧੧/੧੨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਨੇਊ ਸੰਸਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਸੂਤ

ਦਾ, ਖਤ੍ਰੀ ਲਈ ਸਣ ਦਾ, ਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਈ ਉੱਨ ਦੇ ਜਨੇਊ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਸੂਦ੍ਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਐਸੇ ਰਵਾਇਤੀ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜੰਞੂ ਧਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਤੇਰਾ ਜਨੇਊ ਮੈਲਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟੁੱਟ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਸਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤ, ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ, ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥
ਨ ਏਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ, ਨ ਇਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ, ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੧)

ਜਪੁ (ਬਾਣੀ)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਲ ੪੦ ਛੰਦ ਹਨ, ੩੮ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਸਲੋਕ। ਜਪੁ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ 'ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ' ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸੱਚ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਮੁਢਲਾ ਸਲੋਕ-ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ, ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਐਸਾ ਚਿਤ੍ਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਮ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਾਂਝ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਲੜੀ-ਬਧ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਸੋਝੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਹਉਮੈ' ਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁਝਣਾ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵਧ ਰਚਨਾ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਪਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ :—

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ, ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੧)

ਜਮਦਗਨ

ਭ੍ਰਿਗੂ ਬੰਸ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਕਿ ਪਿਤਾ ਰਿਚੀਕ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਤਜਵਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਤਪੱਸਵੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਸੇਨ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਰੇਣੁਕਾ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ-ਰੁਮਨਾਨ, ਸੁਖੇਨ, ਵਹੁ, ਵਿਸ਼ਾਵਵਹੁ ਤੇ ਪਰਸੁਰਾਮ। ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਸੁਰਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਰੇਣੁਕਾ, ਕਲੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਮਾਤੁਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ

ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੀ। ਇਸ ਤੇ ਜਮਦਗਨ ਬਹੁਤ ਨਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਓ। ਚਾਰ ਵੱਡਿਆਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵਰ ਮੰਗ। ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਆਖਿਆ 'ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਓ'। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਰੇਣੁਕਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਾ ਕਾਰਤਵੀਰਯ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਰਿਸ਼ੀ ਜਮਦਗਨ ਦਾ ਸਾਂਢੂ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਇਹ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੂ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਸੜ ਬਲ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗ਼ਰੀਬ ਰਿਸ਼ੀ ਕਿਤਨਾ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕਾਮਧੇਨ ਗਊ ਕਾਰਣ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾ, ਧਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਕਪਲਾ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਦ ਪਰਸਰਾਮ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਤ-ਵੀਰਯ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਰਾਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਮਦਗਨ ਨੂੰ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਲਿਆ ਤੇ ੨੧ ਵਾਰ ਖਤਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ।

ਗਾਵੈ ਜਮਦਗਨਿ ਪਰਸਰਾਮੇਸੁਰ
ਕਰ ਕੁਠਾਰੁ ਰਘੁ ਤੇਜੁ ਹਰਿਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੯)

ਜਮਨਾ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪੱਵਿੱਤਰ ਨਦੀ ਜੋ ਕਿ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ-ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਜੋਟੀਦਾਰ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਬੇਟੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀ, ਇਲਾਕਾ ਟੀਹਰੀ ਵਿਚਲੇ ਕਲਿੰਦ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਕਾਰਣ 'ਕਾਲਿੰਦੀ' ਵੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ੭੦-੮੦ ਮੀਲ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਤੇ ੮੬੦ ਮੀਲ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪਾਸ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ ਵਧੇਰੇ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਡਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਕੇਲ ਕੇਦਾਰਾ॥ ਕਾਸੀ ਕਾਂਤੀ ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੨੯)

ਜਰਮ ਕਰਮ ਮਛ ਕਛ ਹੁਅ ਬਰਾਹ,
ਜਮੁਨਾ ਕੈ ਕੂਲਿ ਖੇਲੁ ਖੇਲਿਓ ਜਿਨਿ ਗਿੰਦ ਜੀਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਜਮਰਾਜ

ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਗਯਾ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਸੂਰਜ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਲ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਦਾ

ਤੇ ਝੋਟੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੁਰਜ ਤੇ ਕ੍ਰਮੰਦ (ਫਾਹੀ) ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸੰਯਮਨੀ' ਨਾਮੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਹਲ 'ਕਾਲੀਚੀ' ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਸਣ 'ਵਿਚਾਰ-ਭੂ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅੱਗ੍ਰਸੰਧਾਨੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਲੇਖਾ-ਪੱਤਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਮਿਆਦ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ-ਜਮਦੂਤ ਘੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਲਿਆਕੇ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਰਕਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਘੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਯਮਰਾਜ ਤੇ ਧਰਮਰਾਜ ਦੋਵੇਂ ਨਾ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਧਰਮਰਾਜ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਕਰਣੀ ਦਾ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਮ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਰੋਕਣਾ ਹੈ, ਚਲਦੇ ਸਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਯਮ ਜਾਂ ਜਮ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤਾ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਕੈ ਕੇਸ ਪੁੰਡਰ ਜਬ ਹੂਏ, ਵਿਣੁ ਸਾਬੂਣੈ ਉਜਲਿਆ
ਜਮ ਰਾਜੇ ਕੇ ਹੇਰੂ ਆਏ, ਮਾਇਆ ਕੈ ਸੰਗਲਿ ਬੰਧਿ ਲਇਆ॥ ੫॥

(ਆਸਾ ਪਟੀ ੧, ਪੰਨਾ ੪੩੨)

ਜਰਾਸੰਧ

ਇਕ ਮਗਧ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕੰਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਹਦਰਥ ਨੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਫਲ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸਾਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ 'ਜਰਾ' ਨਾਮੀ ਰਾਖਸ਼ੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਰਾ ਬਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਮ 'ਜਰਾਸੰਧ' ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ, ਰਾਜੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕੰਸ ਨੇ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀਉਂ ਲਾਹ ਕੇ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਜਰਾਸੰਧ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਠਾਰਾਂ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆਰਕਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਯੁਧਿਸਟਰ ਨੇ ਯੱਗ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਭੀਮ ਤੇ ਅਰਜਨ ਵਗੈਰਾ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਜਰਾਸੰਧ ਪਾਸ ਆਏ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਭੀਮਸੈਨ ਤੇ ਜਰਾਸੰਧ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਚਿਰ ਤੱਕ ਘੁਲਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਤੀਲਾ ਚੀਰ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਭੀਮਸੈਨ ਨੇ ਜਰਾਸੰਧ ਨੂੰ ਵਿਚਾਲਿਓਂ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਜੋੜ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ॥
ਰਕਤ ਬੀਜੁ ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ੨੨੪)

ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਮੂੰਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਜਨਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਚ ਨੀਚ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੱਤਰੀ, ਪੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਸ਼ਜ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਕਰਤੱਵ-ਖੇਤਰ ਨੀਅਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਖਤ੍ਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਯੱਗ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ ਵਣਜ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ, ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉੱਜਲ, ਲਾਲ, ਪੀਲਾ ਤੇ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਹਨ। ਇਸ ਨੇਮਾਵਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੱਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਸਨ ਤੇ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਐਸਾ ਉਲਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਸਭੇ ਸੂਦ੍ਰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਤ ਤੇ ਸਭੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹੋ ਗਏ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਅਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਕੁਝ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਦੀ ਮਾੜੀ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਰੀਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਯੋਗ ਵੰਡ ਨੇ ਨ-ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੋਕਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਲਈ ਗ਼ਲਤ ਲੀਕਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਇਤਨੀ ਪਰਿਪੱਕ੍ਵ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਕੋਈ ਉੱਚੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਾਸ਼ਰ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਸੂਦ੍ਰ, ਇੰਦ੍ਰੇ-ਜਿਤ ਵੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਉਹ ਪੂਜਨੀਕ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁੱਧ ਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਊ ਆਦਰਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖੋਤੀ ਆਦਰ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸੇਵੀਐ ਬਿਪ੍ਰ ਗਯਾਨ ਗੁਣ ਹੀਨਾ॥ ਸੂਦ੍ਰ ਨ ਸੇਵੀਐ ਗਯਾਨ ਪ੍ਰਬੀਨਾ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਦੇ ਰੋਗ ਨੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਕਿ ਉਹ 'ਅਛੂਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰੇ ਗਏ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਨੇ ਹੇਠ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਰੋਗ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਇਤਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਵਰਣ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਜਾਤਾਂ ਉਪਜਾਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ੮੦੦ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਜਾਤਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਬਲੂਮਫ਼ੀਲਡ ਇਹ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।੧੯੦੧ ਦੀ ਮਰਦੁਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਲ ੨੩੭੮ ਜਾਤਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਨੌਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਘਾੜਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਭ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ-ਬਿੰਦ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਭ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਖ਼ੂਨ ਗੇੜੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥

(ਵਾਰ ਸਿਰੀ, ੧, ਪੰਨਾ ੮੩)

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ, ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ॥
ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ, ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੩੦)

ਜਾਲਪ

ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੱਟ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਛੰਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਿਖੇ ਨਾਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹਨ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ।

ਸਕਯਥੁ ਸੁ ਹੀਉ ਜਿਤੁ ਹੀਅ ਬਸੈ
ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸੁ ਨਿਜ ਜਗਤ ਪਿਤ॥
ਸਕਯਥੁ ਸੁ ਸਿਰੁ 'ਜਾਲਪੁ' ਭਣੈ,
ਜੁ ਸਿਰੁ ਨਿਵੈ ਗੁਰ ਅਮਰ ਨਿਤ॥੧॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੪)

ਜੀਵਨ ਪਦਵੀ— ਦੇਖੋ ਚਉਥਾਪਦ

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਮੁਕਤੀ।

ਜਗ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ

ਜੇਜ਼ੀਆ

ਜਿਜ਼ੀਯਹ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕਰ'। ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਟੈਕਸ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ

ਨੂੰ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਮਾਮ ਹਨੀਫਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਫ਼ਰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜਜ਼ੀਆ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਤੇ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੈ। ਐਲੀਫਿਨਸਟਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਤੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ੪੮ ਦਿਰਹਮ (ਇਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੋ ਆਨਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ) ਮਾਮੂਲੀ ਦਰਜੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ੨੪ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ੧੨ ਦਿਰਹਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੇਜ਼ੀਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਨਾ ਪਾਉਣ। (ਮਹਾਨਕੋਸ਼) ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜੇਜੀਆ ਡੰਨੁ ਕੋ ਲਏ ਨ ਜਗਾਤਿ॥
ਸਤਿਗੁਰਿ ਕਰਿ ਦੀਨੀ ਧੁਰ ਕੀ ਛਾਪ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੪੩੦)

ਜੈਜਾਵੰਤੀ

ਇਹ ਖਮਾਚ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੇ ਮਤ ਇਸ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਦੀ ਨੂੰਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਵੈਸੇ ਇਹ ਧੁਨ ਸ੍ਰੀ ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਸੋਰਠਿ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਾ ਸੰਵਾਦੀ ਤੇ ਰੇ ਵਾਦੀ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਗਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਨੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਗਾ ਤੇ ਨੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਕੋਮਲ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਇਕੱਤੀਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਜੈਤਸਰੀ

ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਠਾਠ ਦਾ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਨੂੰਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗਾ, ਮਾ ਤੀਬਰ, ਧਾ ਤੇ ਰੇ ਕੋਮਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ; ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਰੇ ਤੇ ਧਾ ਲਾਉਣੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਜੈਦੇਵ

ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਭਗਤ ਕਵੀ (੧੨੦੧-੧੨੪੫ ਈ.) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੀਰ-ਭੂਮਿ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੇਂਦਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ

ਅਰਸਾ ਸੈਨਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਲਛਮਣ ਸੇਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਰਹੇ, ਪਿਛੋਂ ਭਗਤੀ ਰੰਗ ਇਤਨਾ ਵਧਿਆ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਪਾਸੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪਤਨੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਜਨ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀ ਤੇ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੀ। 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਹੈ, ਇਨਾਂ ਮਾਧੁਰਯਪੂਰਣ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਰਗੁਣਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਗੂਜਰੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ।

ਬਦਤਿ ਜੈਦੇਉ ਜੈਦੇਵ ਕਉ ਰੰਮਿਆ
ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਲਿਵਲੀਣੁ ਪਾਇਆ॥

(ਮਾਰੂ ਜੈਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੬)

ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਜੈਨੀ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰੀਸ੍ਵਰਵਾਦੀ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਮਤ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜਿਨ ਭਗਵਾਨ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਸਨ। ਜੈਨੀ ੨੪ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਰਿਸ਼ਭ ਦੇਵ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਨ ਤੇ ਮਹਾਂਬੀਰ ਅੰਤਮ। ਦਰਅਸਲ ਮਹਾਂਬੀਰ ਵਰਧਮਾਨ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ, ਈਸਵੀ ਪੂਰਬ ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਸਤਿ ਜਾਂ ਅਸਤਿ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਪੇਖਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਐਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ 'ਸ਼ਾਇਦ' ਵਰਤਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੱਯਾਦਵਾਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਹ ਉਂਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਾਕਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚਾ ਜੈਨੀ ਬਣਨ ਲਈ ਪੰਜ ਮਹਾਂਬ੍ਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਬ੍ਰਤ ਹਨ— ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਜ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਤ ਸਨ, ਮਹਾਂਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਹੋਰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿੰਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਖਾਇਆ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ, ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਐਸਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਮਰਦੇ ਤੇ ਪਾਪ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨੱਕ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੁੰਮਣ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਲਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ, ਜੂਠਾ ਖਾਣਾ, ਗੰਦ ਫੋਲਣਾ, ਤਪ-ਤਾਪਣਾ, ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਨਿਭਾਉਣਾ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤੱਬ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :—

ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਸੰਜਮ ਅਤਿ ਸਾਧਨ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੫)

ਜਦ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੈਨੀ ਲੋਕ ਕਰਮ-ਯੋਗੀ ਨਾ ਰਹੇ, ਫੋਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲ ਸਪਿਰਟ ਗੁਆ ਬੈਠੇ।

ਜੈਨ ਮਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ—ਦਿਗੰਬਰ ਤੇ ਸ੍ਵੇਤੰਬਰ। ਦਿਗੰਬਰ ਨਗਨ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸ੍ਵੇਤੰਬਰ ਚਿੱਟੇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਆਗਮ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਕਈ ਥਾਂ ਜੈਨ ਮੰਡਲੀਆਂ ਤੱਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਹਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਇਕਿ ਜੈਨੀ ਉਝੜ ਪਾਇ, ਧੁਰਹੁ ਖੁਆਇਆ॥
ਤਿਨ ਮੁਖਿ ਨਾਹੀ ਨਾਮੁ ਨਾ ਤੀਰਥਿ ਨਾਇਆ॥
ਹਥੀ ਸਿਰ ਖੋਹਾਇ ਨ ਭਦੁ ਕਰਾਇਆ॥
ਕੁਚਿਲ ਰਹਹਿ ਦਿਨ ਰਾਤਿ, ਸਬਦੁ ਨ ਭਾਇਆ॥
ਤਿਨ ਜਾਤਿ ਨ ਪਤਿ ਨ ਕਰਮੁ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥
ਮਨਿ ਜੂਠੈ ਵੇਜਾਤਿ ਜੂਠਾ ਖਾਇਆ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੫)

ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ

ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਅਚਾਰਯ ਪਤੰਜਲਿ ਨੇ 'ਚਿਤ ਬ੍ਰਿਤੀ' ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਨਾਮ ਯੋਗ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ-ਸੂਤ੍ਰ ਦੇ ਚਾਰ ਪਾਦ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੈਰਾਗ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਦ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ, ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਦ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੇ ਫਲ 'ਮੋਖ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਯੋਗ ਦੀ ਜਿੰਦਜਾਨ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠ ਹਨ— ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਯਾਨ, ਸਮਾਧਿ।

੧. ਯਮ, ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ— ਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਚੋਰੀ, ਵਿਭਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਲਾਲਸਾ।

੨. ਨਿਯਮ-ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ— ਸੱਚ, ਸੰਤੋਖ, ਤਪ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ-ਸਮਰਪਣ।

੩. ਆਸਨ— ਸੁਖ ਪੂਰਬਕ ਬੈਠਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਵਧਦੇ-ਵਧਦੇ ੮੪ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋ ਗਏ।

੪. ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ— ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਵਾਸ ਸਾਧਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਵਾਸ

ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਤੇ ਲਾਹੁਣਾ ਪੂਰਕ, ਕੁੰਭਕ ਅਤੇ ਰੇਚਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੫. ਪ੍ਰਤਯਾਹਾਰ— ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਤਰਮੁਖ ਕਰਨਾ ਹੈ।

੬. ਧਾਰਣਾ— ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਚਿਤ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਟਿਕਾਉਣਾ ਹੈ।

੭. ਧਿਆਨ— ਏਕਾਗ੍ਰਤਾ ਪੱਕ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੮. ਸਮਾਧਿ— ਧਿਆਤਾ, ਧਿਆਨ, ਧਯੇਯ ਦਾ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ— ਸੰਪ੍ਰਗਿਆਤ ਸਮਾਧਿ ਤੇ ਅਸੰਪ੍ਰਗਿਆਤ ਸਮਾਧਿ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਪੂਰਣ ਅਭੇਦਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਤੇ ਹਠ-ਯੋਗ ਤੇ ਪਤੰਜਲਿ ਦਾ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਵਾਲਾ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਹਠ-ਯੋਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਦ ਕੇ ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਨੇਤੀ, ਧੋਤੀ ਆਦਿ ਖਟ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਵਾਸ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਝਰਦਾ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਠ-ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਧਨ ਕਰੜੀ ਘਾਲ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖ, ਮੁੰਦ੍ਰਾ, ਵਿਭੂਤਿ, ਜਟਾ, ਝੋਲੀ, ਡੰਡਾ, ਕਿੰਗਰੀ ਆਦਿ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਯੋਗ ਲੈਣ ਲਈ ਕੰਨ ਪੜਵਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਧੂਣੇ ਤਾਪਣਾ, ਬੀਆਬਾਨ ਜਾਂ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਣਾ, ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਭਿੱਛਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਸਪਰ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ 'ਅਲਖ' ਜਾਂ 'ਆਦੇਸ਼-ਆਦੇਸ਼' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਅੰਤਰੀਵ ਸਾਧਨਾ ਛੱਡ ਬੈਠੇ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖ ਜੋਗੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘੱਟ ਗਈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਜੋਗੀ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਆਮ ਤੁਰਦੀਆਂ-ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਹਲੜ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਬੋਝ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੇਖਧਾਰੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੂਬ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਜੋਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਡੰਡੈ, ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ॥
ਜੋਗੁ ਨ ਮੁੰਦੀ ਮੂੰਡਿ ਮੁੰਡਾਇਐ, ਜੋਗੁ ਨ ਸਿੰਙੀ ਵਾਈਐ॥
ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ, ਜੋਗੁ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ॥
ਗਲੀ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ॥
ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਸਮਸਰਿ ਜਾਣੈ ਜੋਗੀ ਕਹੀਐ ਸੋਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਸੂਹੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੩੦)

ਜੋਤਕ (ਜੋਤਿਸ਼)

ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ ਜੋਤਿਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੈ ਜੋਤਸ਼ੀ। ਜੋਤਿਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ 'ਜਯੋਤਿ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੁੰਜ ਸੂਰਜ ਨਛੱਤਰਾਂ

ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨਾ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਚਮਕਣ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਗਿਆਸੂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਜੋਤਿਸ਼ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਨਛਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਾਰੇ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਿਥਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਨਛੱਤਰ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਜੋ ਨਛੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗ੍ਰਹਿ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਜਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਗ੍ਰਹਿ, ਨਛੱਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਰੇਕ ਪਲ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਹਰ ਪਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭ, ਅਸ਼ੁਭ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ 'ਅੰਤਰਦਸ਼ਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਖ ਵਲ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਂਤੀ ਵ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੁਖ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਕੁਝ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ੀਆਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੨ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ੨੭ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਛੱਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਿਤੀ ਵਿਚ ਸੱਤ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ—ਉਹ ਹਨ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਮੰਗਲ, ਬੁਧ, ਸ਼ੁਕਰ, ਸ਼ਨੀ, ਬ੍ਰਿਹਸਪਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਤਾਮਸੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੂ ਤੇ ਕੇਤੂ ਹੋਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧੁਰੇ ਤੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਭ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਚੱਲਦੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੀ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰਾਇ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆ ਹੁਕਮੀ ਲੇਖ ਮਿਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੋਤਸ਼ੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਇਥੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਗਣਿ ਗਣਿ ਜੋਤਕੁ ਕਾਂਡੀ ਕੀਨੀ॥ ਪੜੈ ਸੁਣਾਵੈ ਤਤੁ ਨ ਚੀਨੀ॥
ਸਭਸੈ ਊਪਰਿ ਗੁਰਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਹੋਰ ਕਥਨੀ ਬਦਉ ਨ ਸਗਲੀ ਛਾਰੁ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੦੪)

ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਕੀ, ਵਾਦ ਕਰਹਿ ਵੀਚਾਰੁ॥

(ਸਿਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੨੭)

ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ— ਦੇਖੋ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ

(ਟ)

ਟੋਡੀ

ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਪਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਗਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ, ਰੇ ਗਾ, ਧਾ, ਕੋਮਲ, ਮਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੀਪਕ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ, 'ਨਾਦ ਬਿਨੋਦ' ਅਨੁਸਾਰ ਭੈਰਉ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਅਕਬਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਵੱਈਆ ਮੀਆਂ ਤਾਨਸੈਨ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਮੀਏਂ ਕੀ ਟੋਡੀ' ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

(ਠ)

ਠਗ ਠਗਉਰੀ

ਠੱਗਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਖ਼ਾਤਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਠੱਗ-ਬੂਟੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦਵਾਈ 'ਠਗਉਰੀ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਦੂਰ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁਦਾਗਰ ਦਾ ਮਾਲ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੂਹ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਲੈਂਦੇ, ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਕੁਝ ਰਸਤਾ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਤੈਅ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਮਾਲ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰਖ਼ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੂਟੀ ਸੁੰਘਾ ਕੇ ਜਾਂ ਦਵਾਈ (ਠਗਉਰੀ) ਪਿਲਾ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ। ਕਈ ਵੇਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੱਬ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਹੀ ਨ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ।

ਐਸੇ ਠੱਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਠਗਉਰੀ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਰਾਜੁ ਮਾਲੁ ਰੂਪੁ ਜਾਤਿ ਜੋਬਨੁ ਪੰਜੇ ਠਗ॥
ਏਨੀ ਠਗੀਂ ਜਗੁ ਠਗਿਆ ਕਿਨੈ ਨ ਰਖੀ ਲਜ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਠਗਉਰੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :—

ਬਿਖੈ ਠਗਉਰੀ ਜਿਨਿ ਜਿਨਿ ਖਾਈ॥
ਤਾ ਕੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕਬਹੂੰ ਨ ਜਾਈ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੯)

ਪ੍ਰੇਮ ਠਗਉਰੀ ਪਾਇ ਰੀਝਾਇ
ਗੋਬਿੰਦ ਮਨੁ ਮੋਹਿਆ ਜੀਉ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਛੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੮੧)

(ਡ)

ਡਖਣਾ

'ਡੱਖਣਾ' ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਊਠਵਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ੁਤਰਵਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੋਹਰੇ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਊਠਾਂ ਵਾਲੇ ਹੇਕਾਂ ਲਾ ਲਾ ਗਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਡਖਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਹੇ (ਊਠਾਂ) ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਿਚ 'ਕਰਹਲੇ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਪੋਂਡੂ ਸ਼ਤਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗੀਤ, 'ਡਖਣੇ' ਕਹਿਲਾਏ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਡਖਣਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਸਲੋਕ, ਲੋਕ-ਧੁਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਾਂ 'ਦੱਖਣਾ' ਜਾਂ 'ਡਖਣਾ' ਪਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਪਹਿਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਹ ਇਧਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਨਹੀਂ ਘੜਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਹੈ, ਉਹੋ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਡਖਣਾ' ਹੈ।

ਇਹ 'ਡਖਣੇ' ਵਧੇਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 'ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਕੀ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਡਖਣਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ :—

ਤੂ ਚਉ ਸਜਣ ਮੈਡਿਆ ਡੇਈ ਸਿਸੁ ਉਤਾਰਿ॥
ਨੈਣ ਮਹਿੰਜੇ ਤਰਸਦੇ, ਕਦਿ ਪਸੀ ਦੀਦਾਰੁ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੪)

ਡੰਡਉਤ

ਡੰਡੇ ਵਾਂਙ ਸਿੱਧੇ ਸਤੋਲ ਲੇਟ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ ਡੰਡਉਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਛਾਤੀ, ਵੱਖੀ, ਬਾਹਾਂ, ਗੋਡੇ ਤੇ ਸਿਰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸਟੀ, ਮਨ, ਬਾਣੀ ਕਰਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਡੰਡਉਤ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ।

उरसा वक्षसा वाहु जानुभ्यां शिरसा तथा
मनसा वाचादष्टया प्रमाणोऽष्टांग उघ्यते।

ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਲੰਮੇ ਪੈ ਪੈ ਕੇ ਡੰਡਉਤਾਂ ਕਰਦੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਕਾਰ ਹੈ। ਡੰਡਉਤ ਦਾ ਭਾਵ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅੱਗੇ ਸਨਿਮਰ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਕਰਿ ਸਾਧੂ ਅੰਜੁਲੀ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ
ਕਰਿ ਡੰਡਉਤ ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ॥

(ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ੪, ਪੰਨਾ ੧੩)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਬ ਕਲਾ-ਸਮਰੱਥ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਡੰਡਉਤ ਬੰਦਨ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝੀ ਹੈ।

ਡੰਡਉਤਿ ਬੰਦਨ ਅਨਿਕ ਬਾਰ, ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ॥

(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੫੬)

ਡੰਡਾਧਾਰੀ

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਤ ਵਜੋਂ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿਆਗੀ ਫਿਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਸੋਟੀ ਜਾਂ ਡੰਡਾ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਪਿਛੋਂ ਭੇਖ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਲਈ 'ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਡੰਡਾ ਧਾਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਹਰਿ ਆਪੇ ਜੋਗੀ ਡੰਡਾਧਾਰੀ॥
ਹਰਿ ਆਪੇ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਬਨਵਾਰੀ॥

(ਗਉੜੀ ੪, ਪੰਨਾ ੧੬੫)

ਸਬਹੂੰ ਕੋ ਰਸੁ ਹਰਿ ਹੋ॥
ਕਾਹੂ ਜੋਗ ਕਾਹੂ ਭੋਗ॥
ਕਾਹੂ ਗਿਆਨ ਕਾਹੂ ਧਿਆਨ॥
ਕਾਹੂ ਹੋ ਡੰਡ ਧਰਿ ਹੋ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੧੩)

(ਢ)

ਢਾਢੀ

ਢੱਡ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾ ਕੇ ਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਰਮਿਆਂ ਜੋਧਿਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ 'ਢਾਢੀ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਹਰ ਬਹਾਦਰ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਭੱਟ ਜਾਂ ਢਾਢੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ। ਅੱਗੋਂ ਮਾਲਕ ਵੀ ਢਾਢੀ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ, ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਤੇ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ। ਢਾਢੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਬੀਰ ਜੋਧੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦਾ ਨਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਸੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਕਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਢੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਵਾਰ-ਸਾਹਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਢਾਢੀ ਜਾਂ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ :—

ਹਉ ਢਾਢੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਖਸਮ ਕਾ ਹਰਿ ਕੈ ਦਰਿ ਆਇਆ॥
ਹਰਿ ਅੰਦਰਿ ਸੁਣੀ ਪੂਕਾਰ ਢਾਢੀ ਮੁਖਿ ਲਾਇਆ॥

(ਵਾਰ ਸਿਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੯੧)

(ਤ)

ਤਸਬੀ

ਤਸਬੀ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਅਰਥ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੌ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਰਖਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਨਾਮਾਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਮਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦੇ, ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਮਾਲਾ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਸੱਚੀ ਤਸਬੀ ਜਾਂ ਮਾਲਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਤਸਬੀ ਯਾਦਿ ਕਰਹੁ ਦਸ ਮਰਦਨੁ
ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਬੰਧਾਨਿ ਬਰਾ॥੧॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪)

ਤਕਬੀਰ

ਤਕਬੀਰ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਜ਼ੁਰਗੀ, ਵਡਿਆਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਝੁਕ ਕੇ 'ਅੱਲਾਹੂ ਅਕਬਰ' (ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵੱਡਾ ਹੈ) ਕਹਿਣਾ ਤਕਬੀਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 'ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ' ਨੂੰ ਵੀ ਏਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਨੇ ਪਰਨੇ 'ਅੱਲਾਹੂ ਅਕਬਰ' ਜਾਂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੱਤ ਹੈ, ਦੀ ਧੁਨ ਆਮ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤਕਬੀਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਨ ਪਿਸਰ ਪਦਰ ਬਿਰਾਦਰਾਂ, ਕਸ ਨੇਸ ਦਸਤੰਗੀਰ
ਆਖਿਰ ਬਿਅਫਤਮ ਕਸ ਨ ਦਾਰਦ ਚੂੰ ਸਵਦ ਤਕਬੀਰ॥

(ਤਿਲੰਗ ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੧)

ਤਪਾ

ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਪੀਆ ਜਾਂ ਤਪਾ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ, ਨੰਗੇ ਰਹਿਣਾ, ਕਪੜਾ ਨਾ ਪਹਿਨਣਾ, ਸੌਣਾ ਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਕਬੂਲ ਨ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ

ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਇੰਦ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਧਰਮ ਵੱਲ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਜਾਂ ਪਹਿਨਣ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਤਪ ਤਾਪਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤਪੀਏ ਜਾਂ ਤਪੇ ਕਹਿਲਾਏ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਪਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂੜ੍ਹ ਮਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਅਕਾਰਣ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਪਾ ਮਰਵਾਹਿਆਂ ਦਾ ਪਰੋਹਤ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸਦਾ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਭੋਜਨ ਤੇ ਆਉਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੱਛਣਾ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੰਧ ਤੋਂ ਦੀ ਟਪਾ ਕੇ ਘੱਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਇਹ ਕਰਤੂਤ ਵੇਖਕੇ ਸਭਨਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਤਪੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹਾਲ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਤਪਾ ਨ ਹੋਵੈ ਅੰਦ੍ਰਹੁ ਲੋਭੀ ਨਿਤ ਮਾਇਆ ਨੋ ਫਿਰੈ ਜਜਮਾਲਿਆ॥
ਅਗੋ ਦੇ ਸਦਿਆ ਸਤੈ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਲਏ ਨਾਹੀ,
ਪਿਛੋ ਦੇ ਪਛਤਾਇ ਕੈ ਆਣਿ ਤਪੈ ਪੁਤੁ ਵਿਚਿ ਬਹਾਲਿਆ॥
ਪੰਚ ਲੋਗ ਸਭਿ ਹਸਣ ਲਗੇ ਤਪਾ ਲੋਭਿ ਲਹਰਿ ਹੈ ਗਾਲਿਆ॥
ਜਿਥੈ ਥੋੜਾ ਧਨੁ ਵੇਖੈ ਤਿਥੈ ਤਪਾ ਭਿਟੈ ਨਾਹੀ,
ਧਨਿ ਬਹੁਤੈ ਡਿਠੈ ਤਪੈ ਧਰਮੁ ਹਾਰਿਆ॥
ਭਾਈ ਏਹੁ ਤਪਾ ਨ ਹੋਵੀ ਬਗੁਲਾ ਹੈ ਬਹਿ ਸਾਧ ਜਨਾ ਵੀਚਾਰਿਆ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੪, ਪੰਨਾ ੩੧੫)

ਤਰੀਕਤ

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਧਨ-ਮਾਰਗਾਂ (ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫ਼ਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ) ਵਿਚੋਂ ਤਰੀਕਤ, ਦੂਜਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਤਰੀਕਤ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਹੈ ਆਤਮ-ਸ਼ੁੱਧੀ, ਅੰਦਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ। ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮਿਕ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨਾ 'ਤਰੀਕਤ' ਹੈ। ਮਜ਼ੁਬੀ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਤੁਰਕ ਤਰੀਕਤਿ ਜਾਨੀਐ ਹਿੰਦੂ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੪੦)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸੇ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਨੂੰ 'ਤਰੀਕਤ' ਆਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਰਾ ਸਰੀਅਤਿ ਲੇ ਕੰਮਾਵਹੁ॥ ਤਰੀਕਤਿ ਤਰਕ ਖੋਜਿ ਟੋਲਾਵਹੁ॥
ਮਾਰਫਤਿ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਲਾ
ਮਿਲਹੁ ਹਕੀਕਤਿ ਜਿਤੁ ਫਿਰਿ ਨ ਮਰਾ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਤ੍ਰੇਤਾ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ।

ਤ੍ਰੈਗੁਣ

ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਖੂਬੀਆਂ—ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ 'ਤ੍ਰੈਗੁਣ' ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤ-ਸ਼ਾਂਤਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ, ਰਜ-ਮਦ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤਮ-ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਦੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ-ਠੋਸ ਤਰਲ ਤੇ ਗੈਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਤੋ, ਰਜੋ, ਤਮੋ ਦੀ ਸਮ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਗਿਣਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਸਭਿ ਤੇਰੇ ਤੂ ਆਪੇ ਕਰਤਾ....

(ਸੋਰਠਿ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੬੦੪)

ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਝਮੇਲੇ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਉੱਠ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਪਰਮ ਪਦਵੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ (ਸਲੋਕ ੪੫) ਵਿਚ ਇਹੋ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਵੇਦ ਵੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਇਹ ਹਦ-ਬੰਨੇ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਹੈ :—

ਸਾਮ ਵੇਦੁ ਰਿਗੁ ਜੁਜਰੁ ਅਥਰਬਣੁ॥
ਬ੍ਰਹਮੇ ਮੁਖਿ ਮਾਇਆ ਹੈ ਤ੍ਰੈਗੁਣ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭)

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਉਥਾ ਪਦੁ ਪਾਇ॥

(ਸਿਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੩੦)

ਤਾਪ— ਦੇਖੋ ਤਿੰਨ ਤਾਪ

ਤਿਤੁਕੇ

ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਉਪਦੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਿਪਦੇ ਜਾਂ ਦੁਪਦੇ। ਪਦ, ਛੰਦ ਦੇ ਇਕ ਬੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਦਾ ਵੀ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਪਦੇ ਜਾਂ ਬੰਦ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਤਿਤੁਕੇ' ਜਾਂ 'ਤਿਤੁਕੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ਪਦਾ। ਅਸਟਪਦੀ ਲਈ 'ਤਿਤੁਕੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਰਠਿ ਮ: ੩ ਘਰ ੧ ਤਿਤੁਕੀ (ਪੰਨਾ ੬੩੭)

ਤਿੰਨ ਗੁਣ— ਦੇਖੋ 'ਤ੍ਰੈਗੁਣ'

ਤਿੰਨ ਤਾਪ

ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਤਾਪ ਜਾਂ ਦੁਖ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :—

(੧) ਮਨ ਦੇ ਦੁਖ ਚਿੰਤਾ, ਫ਼ਿਕਰ, ਝੋਰਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਿ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੨) ਤਨ ਦੇ ਦੁਖ-ਬੁਖ਼ਾਰ, ਸਿਰ-ਪੀੜ, ਸੱਟ, ਜ਼ਖ਼ਮ ਆਦਿ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਧਿ ਜਾਂ ਅਧਿਭੌਤਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੩) ਕੁਝ ਦੁਖ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਮੀਂਹ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਜਾਂ ਬਿਜਲੀ ਪੈਣ ਤੇ ਵਾਪਰਨ ਜਾਂ ਗਰਮੀ, ਸਰਦੀ ਕਾਰਣ ਹੋਣ, ਅਜੇਹੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਉਪਾਧਿ ਜਾਂ ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਤਾਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਆਧਿ ਬਿਆਧਿ ਉਪਾਧਿ ਸਭ ਨਾਸੀ ਬਿਨਸੇ ਤੀਨੈ ਤਾਪ॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬੁਝੀ ਪੂਰਨ ਸਭ ਆਸਾ ਚੂਕੇ ਸੋਗ ਸੰਤਾਪ॥

(ਸਾਰੰਗ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੨੩)

ਤਿੰਨ ਦੇਵ— ਦੇਖੋ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ

ਤਿਪਦਾ— ਦੇਖੋ ਪਦਾ

ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ

ਯੋਗ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਤਿੰਨੇ ਨਾੜੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਤਿਉੜੀ' ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ :—

ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਛੂਟੀ ਬਿਮਲ ਮਝਾਰਿ॥
ਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਜੀਇ ਆਈ ਕਾਰਿ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੦)

ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ— ਦੇਖੋ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ

ਤ੍ਰਿਮੂਰਤਿ

ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਨਿ, ਵਾਯੂ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਮੂਰਤਿ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ, ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਰੁਦ੍ਰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਜਾਉਣ

ਵਾਲਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :—

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਤ੍ਰੈ ਮੂਰਤਿ॥
ਤ੍ਰਿਗੁਣਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੩, ਪੰਨਾ ੯੦੯)

ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ– ਦੇਖੋ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ।

ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ (੧੨੬੭ ਜਨਮ) ਵੈਸ਼ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰਸੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵੱਲ ਰੱਖੀ। 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼' (ਪੰਨਾ ੨੨੪) ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਗਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ।

ਨਾਮਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨ ਮੀਤ॥
ਕਾਹੇ ਛੀਪਹੁ ਛਾਇਲੈ ਰਾਮ ਨ ਲਾਵਹੁ ਚੀਤੁ॥੨੧੨॥
ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮਾਲਿ॥
ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ॥੨੧੩॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੬)

ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ॥

(ਮਾਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੬)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਭਗਤ, ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਗੂਜਰੀ ਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

ਤੀਰਥ— ਦੇਖੋ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ।

ਤੁਖਾਰੀ

ਤੁਖਾਰੀ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਰੇ, ਸੰਵਾਦੀ ਪਾ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦੀ ਮਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਗਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਮਾ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ

ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦਾ ਦੇਸ 'ਤੁਖਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਗਾਉਣ-ਧੁਨਿ ਤੋਂ ਹੀ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸਦੀ ਗਵੈਸ਼ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਈਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਸਭ ਨੇ ਛੰਤ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਤੁਰਕ

ਤੁਰਕ ਇਕ ਨਸਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਮੁਲਕ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਸਾਇਬੇਰੀਆ, ਦੱਖਣ ਵਲ ਤਿੱਬਤ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਸਤਾਨ, ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੰਗੋਲੀਆ ਤੇ ਗੋਬੀ ਦਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕੈਸਪੀਅਨ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਬੜੇ ਜਾਬਰ ਤੇ ਲੜਨ ਭਿੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਤਾਤਾਰ ਤੇ ਮੰਗੋਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਬੀਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਅਲ-ਬੈਰੂਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ, ਉਧਰ ਉਜਾੜਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਤੁਗ਼ਲਕ, ਖਿਲਜੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। 'ਸੁਲਤਾਨ' ਲਫ਼ਜ਼ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਹੈ। ਤੁਰਕੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਵੀ 'ਤੁਰਕ' ਪਦ ਬਿਦੇਸੀ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਤ੍ਰ' ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਹਾਂ ਤੇ ਆਏ ਕਿਨਿ ਏਹ ਰਾਹ ਚਲਾਈ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੭੭)

ਸੁੰਨਤਿ ਕੀਏ ਤੁਰਕੁ ਜੇ ਹੋਇਗਾ, ਅਉਰਤ ਕਾ ਕਿਆ ਕਰੀਐ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੭੭)

ਤੁਰੀਆ ਪਦ— ਦੇਖੋ ਚਉਥਾ ਪਦ

ਤੇਜ

ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇਜੋ ਜਾਂ ਤੇਜਭਾਨ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੱਲ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਭਲਉ ਪ੍ਰਸਿਧੁ ਤੇਜੋ ਤਨੌ॥
ਕਲ੍ਯ ਜੋੜਿ ਕਰ ਧ੍ਯਾਇਅਓ॥

ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਭਗਤ ਭਵਜਲ ਹਰਣੁ
ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਤੈ ਪਾਇਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੩)

ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ

ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਚੁਕੋਨਾ ਜਾਂ ਗੋਲ ਚੌਕ ਉਲੀਕ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤ੍ਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਣਾ ਜੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗੁਪਤ ਸ਼ਬਦ, 'ਮੰਤ੍ਰ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੰਤ੍ਰ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧੂਰ, ਹਲਦੀ ਤੇ ਦਾਲ ਚੌਲ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਟੂਣਾ ਕਰਨਾ, ਤੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਤ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਭਰਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਟੂਣੇ ਤਵੀਤ ਦਾ ਤਕੜਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਫ਼ਕੀਰ ਜਾਂ ਸਿਆਣੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖ ਕੇ ਤਾਵੀਤ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਸੁਰਤਿ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਕਰਮਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਅਵਰੁ ਨ ਅਉਖਧੁ ਤੰਤ ਨ ਮੰਤਾ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਿਮਰਣੁ ਕਿਲਵਿਖ ਹੰਤਾ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੧੬)

ਅਉਖਧ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ ਸਭਿ ਛਾਰੁ॥
ਕਰਣੈਹਾਰੁ ਰਿਦੇ ਮਹਿ ਧਾਰਿ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੬)

(ਥ)

ਥਿਤੀ

ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਤਵਾਰਾ, ਥਿਤੀ ਤੇ ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗਿਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਸ਼ੀ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ 'ਥਿਤੀ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਥੀ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਸਾਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਸੰਗ੍ਰਾਦੀ ਤੇ ਤਿਥੀ। ਸੰਗ੍ਰਾਦੀ ਮਹੀਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਿਥਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਿਸਟਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੫ ਹੈ। ਸੋ ਥਿਤੀ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਏਕਮ, ਦੂਜ ਆਦਿ ੧੫ ਤਿਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਪੰਦ੍ਰਹ ਥਿਤੀ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਥਿਤੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ੧੬ ਬੰਦ ਹਨ, ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਅਮਾਵਸ ਤੋਂ ਗੱਲ ਤੋਰ ਕੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ :—

ਪੂਨਿਉ ਪੂਰ : ਚੰਦ ਆਕਾਸੁ॥
ਪਸਰਹਿ ਕਲਾ ਸਹਜਿ ਪਰਗਾਸੁ॥

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਮਾਇਕ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਲ ਵਧਦੀ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਿਰਤ 'ਥਿਤੀ' ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ੨੦ ਬੰਦ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਗੋਲ ਗੁੰਬਦ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :—

ਸਸੀਅਰੁ ਗਗਨਿ ਜੋਤਿ ਤਿਹੁ ਲੋਈ॥
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕਰਤਾ ਸੋਈ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਥਿਤੀ, ਪੰਨਾ ੮੪੦)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚੀ 'ਥਿਤੀ', ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ੧੭ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।

(ਦ)

ਦਸ ਅਵਤਾਰ— ਦੇਖੋ 'ਅਵਤਾਰ'

ਦਸ ਦਿਸ਼ਾ

ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ, ਉੱਤਰ, ਦੱਖਣ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਉਪਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਈਸਾਨ ਕੋਣ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਯਵੀ ਕੋਣ, ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਨੈਰਿਤ ਕੋਣ ਤੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚਕਾਰ ਅਗਿਨਕੋਣ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ (ਪਤਾਲ) ਤੇ ਉਪਰ (ਆਕਾਸ਼) ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਦਸ ਦਿਸ਼ਾ' ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਦਸੇ ਦਿਸਾ ਰਵਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ॥
ਧਰਨਿ ਅਕਾਸ ਸਭ ਮਹਿ ਪ੍ਰਭ ਪੇਖੁ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੯)

ਦਸਮ ਦੁਆਰ

ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨੌਂ ਛਿੱਦ੍ਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਨ :—

ਦੋ ਕੰਨ, ਦੋ ਅੱਖਾਂ, ਦੋ ਨਾਸਿਕਾ, ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ ਤੇ ਲਿੰਗ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਨੌਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—

ਦੇਹੀ ਨਗਰੀ ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ, ਸੋ ਦਸਵਾ ਗੁਪਤੁ ਰਹਾਤਾ ਹੇ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੧)

ਚੂੰਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ 'ਦਸਮ ਦੁਆਰ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਗੁਪਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦਾ ਅਰਥ 'ਦਿਮਾਗ' ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਥੂਲ ਸਥਾਨ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਹਰਿ ਜੀਉ ਗੁਫਾ ਅੰਦਰਿ ਰਖਿਕੈ ਵਾਜਾ ਪਵਣੁ ਵਜਾਇਆ
ਵਜਾਇਆ ਵਾਜਾ ਪਉਣ ਨਉ ਦੁਆਰੇ ਪਰਗਟ ਕੀਏ,
ਦਸਵਾ ਗੁਪਤੁ ਰਖਾਇਆ॥
ਗੁਰਦੁਆਰੈ ਲਾਇ ਭਾਵਨੀ ਇਕਨਾ ਦਸਵਾ ਦੁਆਰੁ ਦਿਖਾਇਆ॥
ਤਹਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਨਾਉ ਨਵ ਨਿਧਿ, ਤਿਸਦਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਪਾਇਆ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੨)

ਦਸਰਥ— ਦੇਖੋ ਜਸਰਥਰਾਇ

ਦਹਸਿਰ— ਦੇਖੋ ਰਾਵਣ

ਦਰਵੇਸ਼

ਦਰਵੇਸ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਭਿਖਾਰੀ, ਜਾਚਕ। ਖ਼ੁਦਾ-ਰਸੀਦਾ, ਮੁਸਲਮ ਸਾਧੂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਂਙ ਬਿਰਕਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਮੰਗ-ਪਿੰਨ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਸੱਚੇ ਸੰਤਾਂ ਜਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਸੇਵਕ ਹੋ ਕੇ ਘਰ-ਘਰ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਭੇਸ ਨੂੰ ਧਿਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਦਰਵੇਸੀ ਕੋ ਜਾਣਸੀ, ਵਿਰਲਾ ਕੋ ਦਰਵੇਸੁ।
ਜੇ ਘਰਿ ਘਰਿ ਹੰਢੈ ਮੰਗਦਾ, ਧਿਗੁ ਜੀਵਣ ਧਿਗੁ ਵੇਸੁ।

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ੩, ਪੰਨਾ ੫੫੦)

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਰੱਬ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਦਾ ਜਾਚਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸਬਰ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜਿ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ॥

(ਆਸਾ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ॥
ਦਰਵੇਸਾਂ ਨੋ ਲੋੜੀਐ, ਰੁਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦਿ॥

(ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੧੩੮੧)

ਦਰੂਦ

'ਦਰੂਦ' ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੇਨਤੀ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦੁਆ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਹ 'ਦਰਦ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :—

ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾ, ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਰਸੀਦ॥
ਬਰਕਤਿ ਤਿਨ ਕਉ ਅਗਲੀ, ਪੜਦੇ ਰਹਨਿ ਦਰੂਦ॥ ੩॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੫੩)

ਸਖੀ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਟ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਦੁਆ ਬੇਨਤੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਨਕ ਪੀਠਾ ਪਕਾ ਸਾਜਿਆ, ਧਰਿਆ ਆਣਿ ਮਉਜੂਦੁ॥
ਬਾਝਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪਣੇ, ਬੈਠਾ ਝਾਕੁ ਦਰੂਦ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੬)

ਦ੍ਰੋਪਦੀ

ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਰੁਪਦ ਦੀ ਬੇਟੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਦ੍ਰੋਪਦੀ' ਤੇ ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਪੰਚਾਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਵੰਬਰ ਰਚਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਬੀਰ ਯੋਧਾ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮਦੀ ਮੱਛੀ ਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੇਠ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਵਿਆਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਠੀਕ ਲਾਇਆ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਜਦ ਇਹ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਨੇ ਵੰਡ ਕੇ ਵਰਤਣਾ। ਇਸ ਬਚਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ-ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਭੀਮ, ਅਰਜਨ, ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਦੇਵ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਨਾਰ ਬਣੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਾਲ ਪਾਂਡਵ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੂਏ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣਨਾ ਪਿਆ, ਰਾਜ-ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਧਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਬੇਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੇ ਸੱਚੇ ਮਨੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਇਸ ਦੁਸ਼ਟ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਤੋਂ ਤੂੰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ, ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਰਾਖਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦਿਲ ਦੀ ਵੇਦਨ ਜਾਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਐਸਾ ਕੌਤਕ ਵਰਤਾਇਆ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨਗਨ ਨ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਹੈ :—

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਰਖੀ ਹਰਿ ਪੈਜ ਆਪ॥ ਬਸਤ੍ਰ ਛੀਨਤ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਰਖੀ ਲਾਜ॥
ਜਿਨਿ ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਅੰਤ ਬਾਰ॥ ਰੇ ਮਨ ਸੇਵਿ ਤੂ ਪਰਹਿ ਪਾਰ॥

(ਬਸੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਨਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਪਾੜ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਭਗਵਾਨ ਤੇਰੇ ਵੀ ਪੜਦੇ ਕੱਜੇਗਾ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੀ ਉਂਗਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਕਪੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਸਤ੍ਰ ਮਿਲੇ।

ਦਾਨ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਦਾਨ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਸਾਤਵਿਕ, ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਭ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਦਾਨ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਦਾਨ ਰਾਜਸ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇ-ਮੌਕੇ ਕੁਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮੰਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਦਾਨ ਤਾਮਸ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਨੇ ਸਾਤਵਿਕ ਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਜਾਵੇ, ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੪੨)

ਕਈ ਥਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਜ਼ਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਬਰਾਬਰ ਤੋਲਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸੋਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇ ਦੇਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਜਾਂ ਗਊਆਂ ਪੁੰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਦਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦਰਅਸਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸ੍ਵਾਰਥ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਮਾਮ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਅਜੇਹੇ ਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਅਸੁ ਦਾਨ ਗਜ ਦਾਨ ਸਿਹਜਾ ਨਾਰੀ ਭੂਮਿ ਦਾਨ
ਐਸੋ ਦਾਨੁ ਨਿਤ ਨਿਤਹਿ ਕੀਜੈ॥
ਆਤਮ ਜਉ ਨਿਰਮਾਇਲੁ ਕੀਜੈ
ਆਪਿ ਬਰਾਬਰਿ ਕੰਚਨੁ ਦੀਜੈ
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਦਾਨਵ

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਰੀਚਿ ਦਾ ਬੇਟਾ ਕੱਸ਼ਪ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਖਛ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਦੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਧੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਨੂ ਸੀ, ਇਹ ਦਨੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੀ 'ਦਾਨਵ' ਕਹਾਈ। ਹੋਰ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ ਦਿਤਿ ਤੇ ਅਦਿਤਿ, ਦਿਤਿ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੈਂਤ ਅਤੇ ਅਦਿਤਿ ਤੋਂ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦਾਨਵ, ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭਰਾ ਭਾਈ ਸਨ :—

ਆਖਹਿ ਦਾਨਵ ਆਖਹਿ ਦੇਵ॥

(ਜਪ ੧, ਪੰਨਾ ੬)

ਦਿਗੰਬਰ

ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁਖ ਫਿਰਕੇ ਹਨ—ਸ੍ਵੇਤਾਂਬਰ ਤੇ ਦਿਗੰਬਰ। ਸ੍ਵੇਤਾਂਬਰ ਚਿਟੇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਬਸਤਰ ਉਕਾ ਹੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦਿਗੰਬਰ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਸਾ ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਬਰ (ਕਪੜਾ) ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵੱਖਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਜੈਨੀ ਨਾਂਗੇ 'ਦਗੰਬਰ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਮੰਨਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਗਨ ਰਹਿਣਾ ਮੋਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਵੇਤਾਂਬਰ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ੪੫ ਆਗਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣੇ। ਦਿਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰ-ਗੁਪਤ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਭੱਦ੍ਰਵਾਹੁ ਦੀ ਭਵਿਸ਼-ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਾਖਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੁੰਨਾਟ ਚਲੇ ਗਏ, ਕੁਝ ਸਾਧੂ ਸਿੰਧ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਜਦ ਇਹ ਲੋਕ ਉਜੈਨ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਆਚਾਰਯ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗੋਟੀ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਪੜੇ ਪਾ ਲਏ ਉਹ ਸ੍ਵੇਤੰਬਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਿਗੰਬਰ ਕਹਾਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ :—

ਬਸਤ੍ਰ ਉਤਾਰਿ ਦਿਗੰਬਰੁ ਹੋਗੁ॥
ਜਟਾ ਧਾਰਿ ਕਿਆ ਕਮਾਵੈ ਜੋਗੁ॥
ਮਨੁ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀ ਦਸਵੈ ਦੁਆਰ॥
ਭ੍ਰਮਿ ਭ੍ਰਮਿ ਆਵੈ ਮੂੜਾ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ॥

(ਬਸੰਤ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੬੯)

ਉਪਜੀ ਤਰਕ ਦਿਗੰਬਰੁ ਹੋਆ
ਮਨੁ ਦਹਦਿਸ ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਵਨੁ ਕਰਈਆ॥
ਪ੍ਰਭਵਨ ਕਰੈ ਬੂਝੈ ਨਹੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ
ਮਿਲਿ ਸੰਗਿ ਸਾਧ ਦਇਆ ਘਰੁ ਲਹੀਆ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੪, ਪੰਨਾ ੮੩੫)

ਦਿਨ ਰੈਣਿ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਤੇ 'ਥਿਤੀ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਦਿਨ ਰੈਣਿ' ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੰਤ ਵਾਂਙ ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਦਿਨ ਰੈਣਿ' ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਅਰਥਾਤ ਸਦਾ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਹੈ :—

ਸੇਵੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਪਣਾ, ਹਰਿ ਸਿਮਰੀ ਦਿਨ ਸਭਿ ਰੈਣ॥

(ਮਾਝ ੫ ਦਿਨ ਰੈਣਿ, ਪੰਨਾ ੧੩੬)

ਦੀਪ

'ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਯਵ੍ਰਤ ਇਕ ਪਹੀਏ ਵਾਲਾ ਰਥ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪਹੀਏ ਦੀ ਲੀਕ ਨਾਲ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ਕ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਪ ਕਹਿਲਾਏ। ਇਹ ਸੱਤ 'ਦੀਪ' ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਧੁਰੀ ਤੋਂ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਙ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :—

ਜੰਬੂ, ਪਲਖ, ਸ਼ਾਲਮਲਿ, ਕੁਸ਼, ਕ੍ਰੋਚ, ਸ਼ਾਕ ਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ॥

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਨੌਂ ਦੀਪ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਇੰਦ੍ਰ ਦੀਪ, ਖੇਰਮਤ, ਤਾਮ੍ਰਵਰਣ, ਗਭਸਤਿਮਤ, ਨਾਗ, ਸੌਮਯ, ਮਾਂਧ੍ਵ, ਵਾਰੁਣ ਤੇ ਕੁਮਾਰਕ।

ਦੀਪਾਂ ਲੋਆਂ ਮੰਡਲਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਰਭੰਡਾਂਹ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੭)

ਸਪਤ ਦੀਪ ਸਪਤ ਸਾਗਰਾ ਨਵ ਖੰਡ
ਚਾਰਿ ਵੇਦ ਦਸ ਅਸਟ ਪੁਰਾਣਾ॥

(ਵਾਰ ਸਿਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੮੪)

ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ

ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਥਰ-ਮੂਰਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ, ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :—

ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਲੱਛਮੀ, ਪਾਰਬਤੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸਰਸਵਤੀ, ਗਣੇਸ਼, ਕਾਲ, ਭੈਰਵ, ਸੂਰਜ, ਇੰਦ੍ਰ ਅਤੇ ਯਮ।

'ਵੈਦਜਨਾਥ' ਮਹਾਤਮ, ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਬਾਰਹ ਸ਼ਿਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਨ :—

੧. ਪਰਿਭਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਸੋਮਨਾਥ'।
੨. ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਕੋਲ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ ਨਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਮੱਲਿਕਾਰਜੁਨ।
੩. ਉਜੈਨ ਪੁਰੀ ਵਿਚ 'ਮਹਾਂਕਾਲ'।
੪. ਨਰਮਦਾ ਕਿਨਾਰੇ ਅਮਰੇਸ਼ਵਰ ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ'।
੫. ਗਇਆ ਪਾਸ ਦੇਵਗੜ੍ਹ ਵਿਚ 'ਵੈਦਨਾਥ'।
੬. ਪੂਨੇ ਕੋਲ ਸਾਕਿਨੀ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ 'ਭੀਮ ਸ਼ੰਕਰ'।
੭. ਲੰਕਾ ਦੇ ਪੁਲ ਕੋਲ 'ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ'।
੮. ਦਵਾਰਿਕਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਪਰੇ 'ਨਾਗੇਸ਼ਵਰ'।
੯. ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ 'ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ'।
੧੦. ਗੋਦਾਵਰੀ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤ੍ਰਯੰਬਕ'।
੧੧. ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਬਦਰੀਨਾਰਾਯਣ ਪਾਸ 'ਬਦਰੀਨਾਥ'।

੧੨. ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਪਾਸ 'ਧ੍ਰਿਸ਼ਣੇਸ਼੍ਵਰ'। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਜੇ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਔਗੁਣ ਨਾਲ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਕਾਰਥ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਓਹੁ ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ ਪੂਜਾਵੈ॥
ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ॥

(ਗੋਂਡ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੮੭੫)

ਦੁਆਪਰ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਜੁਗ।

ਦੁਆਰਕਾ ਪੁਰੀ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਜੋ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜਰਾਸੰਧ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮਥਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇੱਥੇ ਆ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਉਮਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਇਥੇ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸਾ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਨਗਰੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਥੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ 'ਰਣਛੋੜ' ਨਾਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨੂੰ ਅਬਧਿ ਨਗਰੀ ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖੂਬ ਤੇਰੀ ਪਗਰੀ ਮੀਠੇ ਤੇਰੇ ਬੋਲ॥
ਦ੍ਵਾਰਿਕਾ ਨਗਰੀ ਕਾਹੇ ਕੇ ਮਗੋਲ॥

(ਤਿਲੰਗ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ ੭੨੭)

ਦੁਹਸਾਸਨ

ਦੁਹਸਾਸਨ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਬੇਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਤਦੋਂ ਦੁਹਸਾਸਨ ਉਸਨੂੰ ਕੇਸੋਂ ਪਕੜ, ਘਸੀਟ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਦੁਹਸਾਸਨ ਜਿੰਨੇ ਬਸਤਰ ਉਤਾਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਉੱਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੁਹਸਾਸਨ ਦੀ ਮੌਤ ਕੁਰਖੇਤਰ ਦੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਭੀਮਸੈਨ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਦੁਹਸਾਸਨ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਵੇਗਾ।

ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਉਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਦੁਹਸਾਸਨ ਕੀ ਸਭਾ ਦ੍ਰੋਪਤੀ
ਅੰਬਰ ਲੇਤ ਉਬਾਰੀਅਲੇ॥

(ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੮੯)

ਦੁਪਦਾ— ਦੇਖੋ 'ਪਦਾ'

ਦੁਰਗਾ

ਦੈਂਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਦੁਰਗ' ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ 'ਦੁਰਗਾ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਠ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਦੈਂਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇੰਦਰ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲਈ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਮਾਈ ਨੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਰਾਜ ਦਿਵਾਇਆ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ੮੧ਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੯੪ ਅਧਿਆਇ ਤੱਕ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਸੱਤ ਸੌ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ 'ਦੁਰਗਾ ਸਪਤਸ਼ਤੀ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਵੀ ਭਗਤ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਅੱਸੂ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਤੇ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੱਤਕ ਸ਼ੁਦੀ ਨੌਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਰਾਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਦੁਰਗਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੁਰਗਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਚਾਪੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਦੁਰਗਾ ਕੋਟਿ ਜਾ ਕੈ ਮਰਦਨੁ ਕਰੈ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੨)

ਦੁਰਬਾਸਾ

ਦੁਰਬਾਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਅੱਤ੍ਰਿ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਅਨਸੂਯਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਾਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਰਾਪ ਕਾਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੁਰਬਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਚਰਨ ਤੋਂ ਅੰਨ ਦਾ ਜੂਠਾ ਕਿਣਕਾ ਪੂੰਝਣੋਂ ਰੁਕ ਗਏ। ਇਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਅੰਤ ਪੈਰ ਵਿਚ ਤੀਰ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਦੁਰਬਾਸਾ ਜੀ ਦੁਆਰਕਾ ਆਏ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖੇਤਰ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਟਿਕੇ। ਇੱਥੇ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦੇ ਲੜਕੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਾਂਭ ਦੇ ਪੇਟ ਤੇ ਮੂਸਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਉੱਤੇ ਕਪੜੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਾਲਾ ਭੇਸ ਬਣਾ ਰਿਖੀ ਤੋਂ ਮਸ਼ਕਰੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਕੀ ਜੰਮੇਗਾ? ਇਸ ਤੇ ਰਿਖੀ ਅਤਿ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪੇਟ ਤੋਂ ਉਹ ਜੰਮੇਗਾ ਜੋ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਮੂਸਲ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਰਕੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੂਸਲ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਜੋ ਮੱਛੀ

ਨੇ ਖਾਧਾ ਸੀ ਬਧਕ ਨੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਯਾਦਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਵਾਰ ਪ੍ਰਭਾਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਯਾਦਵ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਪਏ ਤੇ ਉਸੇ ਸਰਕੜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਦੁਰਬਾਸਾ ਸਿਉ ਕਰਤ ਠਗਉਰੀ
ਜਾਦਵ ਏ ਫਲ ਪਾਏ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੬੯੩)

ਦੁਰਯੋਧਨ

ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਕਿ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕੀਤਾ, ਰਾਜ ਦਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਪੰਡੂ ਦੇ ਤਪ ਕਰਨ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਸੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਪੰਡੂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਦ ਕੁੰਤੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦ੍ਰੋਪਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇੰਦ੍ਰਪ੍ਰਸਥ (ਦਿੱਲੀ) ਵਿਚ ਰਾਜਸੂਯ ਜੱਗ ਕੀਤਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਜਲ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਸ਼ਕੁਨਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਦਕਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ। ਫਿਰ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਨਵਾਸ ਤੇ ਇਕ ਸਾਲ ਲੁਕ ਛਿੱਪ ਕੇ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਉਣ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਣ ਤੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਅੰਤ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਹੱਥੋਂ ਇਹ ਬੁਰੀ ਮੌਤ ਮਰਿਆ।

ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕੈਰਉ ਕਰਤੇ ਦੁਰਜੋਧਨ ਸੇ ਭਾਈ॥
ਬਾਰਹ ਜੋਜਨ ਛਤ੍ਰੁ ਚਲੈ ਥਾ, ਦੇਹੀ ਗਿਰਝਨ ਖਾਈ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੬੯੨)

ਦੇਵਕੀ

ਦੇਵਕੀ ਯਦੂਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਦੇਵਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤੀ ਮਾਤਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੰਸ ਰਥ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੰਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼-ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਿਸ ਭੈਣ, ਭਣਵਈਏ

ਨੂੰ ਤੂੰ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੱਥੋਂ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੰਸ ਨੇ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਲਈ, ਪਰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਬਚਨ ਦੇਣ ਤੇ ਕਿ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਕੰਸ ਨੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵਕੀ ਘਰ ਹੋਏ ਛੇ ਬੱਚੇ ਕੰਸ ਨੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਸੱਤਵਾਂ ਬੱਚਾ ਬਲਰਾਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੋਕੁਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਰੋਹਣੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਲਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਗਰਭ ਸਨ। ਇਹ ਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਜਸ਼ੋਧਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਲੇ। ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇਵਕੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਾਇਆ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਧਨਿ ਧਨਿ ਤੂ ਮਾਤਾ ਦੇਵਕੀ॥
ਜਿਹ ਗ੍ਰਿਹਿ ਰਮਈਆ ਕਵਲਾਪਤੀ॥

(ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ ੯੮੮)

ਦੇਵਤੇ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਮਰਾਪੁਰੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੈਵੀ ਲੋਕ ਦੇਵਤਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਇੰਦ੍ਰ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਅਗਨਿ, ਇੰਦ੍ਰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਪੁਰਾਣਿਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਅਦਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਹਨ ਤੇ ਅਦਿਤੀ ਨੂੰ 'ਦੇਵ ਮਾਤਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਉਤਪਾਦਕ, ਪਾਲਕ ਤੇ ਸੰਘਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਾ-ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨਿਰੁਕਤਕਾਰ ਯਾਸਕ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ, ਗਿਆਰਾਂ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇਵਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਸੁ, ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ, ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤਯ, ਇੰਦ੍ਰ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ-ਇਹ ਤੇਤੀਸ ਕੋਟਿ ਦੇਵਤੇ ਗਿਣੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਤੇਤੀਸ ਕੋਟਿ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਸਨ, ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕੋਟਿ ਦੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰੋੜ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 'ਤੇਤੀ ਕ੍ਰੋੜ ਦੇਵਤੇ' ਕਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਰਜ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਫਲ-ਦਾਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਜਨੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇਵਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ :—

ਗਾਵਹਿ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦਾਸਣਿ ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੬)

ਤੇਤੀਸ ਕਰੋੜੀ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ॥

(ਆਸਾ ੩, ਪੰਨਾ ੪੨੩)

ਦੇਵੀ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰਾਪੁਰੀ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਪਤਨੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸੁਚੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਲੱਛਮੀ; ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਸਵਿਤਰੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪਾਰਬਤੀ। ਅੱਗੇ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਵਾਨੀ, ਦੁਰਗਾ, ਕਾਮਾਖਿਆ, ਚੰਡੀ, ਕਾਲੀ, ਭੈਰਵੀ ਤਾਰਾ ਦੇਵੀ, ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਆਦਿ। ਹਰ ਦੇਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ—ਜਿਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸ਼ਿਵਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੈ ਅਧੀਨ, ਕਈ ਕਮਜ਼ੋਰ-ਦਿਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਚੇਚਕ ਆਦਿ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ' ਦੀ ਕ੍ਰੋਪੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਜੇਹੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ :—

ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ, ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ॥
ਪਾਹਣੁ ਨੀਰਿ ਪਖਾਲੀਐ ਭਾਈ, ਜਲ ਮਹਿ ਬੂਡਹਿ ਤੇਹਿ॥

(ਸੋਰਠਿ ੧, ਪੰਨਾ ੬੩੭)

ਦੈਂਤ

ਰਿਸ਼ੀ ਕੱਸ਼ਜਪ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਤਾਨ 'ਦੈਂਤ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੈਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਔਖਿਆਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੱਗ, ਹੋਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਰਾਜੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵੰਗਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਦੇਵਤਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ੁਕਰਾਚਾਰਯ ਹੈ ਤੇ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਚੰਡ, ਮੁੰਡ, ਰਕਤਬੀਜ, ਧੂਮਰਨੈਨ ਆਦਿ ਕਈ ਖਰੂਦੀ ਦੈਂਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਆਪ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ।

ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ॥
ਰਕਤ ਬੀਜੁ ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ॥੭॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

(ਧ)

ਧਨਾਸਰੀ

ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦੀ ਰਾਗਨੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਸਮੇਂ ਭੀਮਪਲਾਸੀ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦਾ ਰੰਗ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਪਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੈ, ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਧਾ ਮੱਧਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾ ਅਤੇ ਗਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ 'ਧਨਾਸਰੀ', ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਧੁਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਵੇਂ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ
ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੩, ਪੰਨਾ ੧੪੧੯)

ਧਰਮ

ਵਿਆਕਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਧਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਧਾਰਨਯੋਗ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਰਮ, ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮੁਖ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ (ਅਧਿਆਇ ੬, ਸਲੋਕ ੯੨) ਵਿਚ ਧੀਰਜ, ਖਿਮਾ, ਮਨ ਸੰਜਮ, ਇੰਦ੍ਰਯ ਸੰਜਮ, ਅਚੋਰੀ, ਅਕ੍ਰੋਧ, ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਬੁਧਿ, ਵਿਦਿਆ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੱਚ-ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਮੂੰਹ ਨੂੰ ਧਰਮ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਤਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੇਮਾਵਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਬ ਦੇ ਮੁਖ ਅਸੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਵਿਭਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਹਿੰਸਾ, ਦ੍ਵੈਸ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨਾ, ਗ਼ਰੀਬੀ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਆਦਿ ਅਜੇਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਮਜ਼ਬ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਧਰਮ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਬ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਤੱਬ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇਕੀ, ਕਿਸੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਨਾ ਕਰੇ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜਸੁਭਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਨੇਕੀ ਹੀ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਲਈ

ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਚ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ, ਇਕੋ ਇਕ ਧਰਮ ਹੈ :—

ਏਕੋ ਧਰਮੁ ਦ੍ਰਿੜੈ ਸਚੁ ਕੋਈ॥ ਗੁਰਮਤਿ ਪੂਰਾ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਸੋਈ॥

(ਬਸੰਤ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੮੮)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬੋਤਮ ਧਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸਟ ਧਰਮੁ॥
ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੬)

ਧਰਮਸਾਲ

ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸਚਤ ਕੇਂਦਰੀ ਟਿਕਾਣਾ-'ਧਰਮਸਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰ ਮਸਜਿਦ ਜਾਂ ਗਿਰਜੇ ਆਦਿ ਅਜੇਹੇ ਅਸਥਾਨ ਮੁਕੱਰਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਮੱਤ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਾਂ ਸਪਤਾਹਕ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਧਰਮਸਾਲਾ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਗਏ, ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜੇਹਾ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸਚਾ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ, ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਸੱਚੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ :—

ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ॥ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ॥
ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮਸਾਲ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੭)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਣ ਲਈ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਕਈ ਥਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਮੈ ਬਧੀ ਸਚੁ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ॥
ਗੁਰ ਸਿਖਾ ਲਹਦਾ ਭਾਲਿ ਕੈ॥

(ਸਿਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੩)

ਧਰਮ ਖੰਡ— ਦੇਖੋ ਖੰਡ

ਧਰਮਰਾਜ

ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯਮਰਾਜ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਆਂਕਾਰ ਧਰਮਰਾਜ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਇ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਰਕ ਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਯਮਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਲੇਖਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗ੍ਰਸੰਧਾਨੀ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੂਤ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦਾ ਲੇਖਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਹੀ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਕੇ ਨੇਕੀ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਵੇ।

ਨਾਨਕ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਕੈ, ਲਿਖਿ ਨਾਵੈ ਧਰਮੁ ਬਹਾਲਿਆ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ੪੬੩)

ਧਰਮ ਰਾਇ ਨੋ ਹੁਕਮੁ ਹੈ, ਬਹਿ ਸਚਾ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰਿ
ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਸਟੁ ਆਤਮਾ, ਓਹੁ ਤੇਰੀ ਸਰਕਾਰ॥
ਅਧਿਆਤਮੀ ਹਰਿ ਗੁਣ ਤਾਸੁ ਮਨਿ, ਜਪਹਿ ਏਕੁ ਮੁਰਾਰਿ॥
ਤਿਨ ਕੀ ਸੇਵਾ ਧਰਮਰਾਇ ਕਰੈ, ਧੰਨੁ ਸਵਾਰਣਹਾਰੁ॥

(ਸਿਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੩੮-੩੯)

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਖਿਆਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਧਰਮਰਾਜ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ :—

ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਨਿ ਸਾਜਨਾ, ਜਨਮ ਪਦਾਰਥੁ ਜੀਤਿ॥
ਨਾਨਕ ਧਰਮ ਐਸੇ ਚਵਹਿ, 'ਕੀਤੋ ਭਵਨੁ ਪੁਨੀਤ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੫, ਪੰਨਾ ੧੪੨੫)

ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ ਬੁਧੀ— ਦੇਖੋ ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ

ਧਰੂਅ

ਆਦਰਸ਼ਕ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਧਰੂਅ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦੀਆਂ ਸੁਨੀਤਿ ਤੇ ਸੁਰੁਚਿ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਸੁਨੀਤਿ ਤੋਂ ਧਰੂਅ ਤੇ ਸੁਰੁਚਿ ਤੋਂ ਉਤਮ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸੁਰੁਚਿ ਕੁਝ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਤਮ ਹੀ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਤੇ ਧਰੂਅ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ ਖਿਝ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਇਥੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਬਣੇਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਲਕ ਮਨ ਤੇ ਚੋਟ ਵੱਜੀ ਤੇ ਉਹ ਰੋਂਦਾ-ਰੋਂਦਾ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਸੁਨੀਤਿ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਬੇਟਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹੈਂ ਤਾਂ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਕਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾ। ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਧਰੂਅ ਮਧੂ ਬਨ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅਜੇਹੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਰਨ ਪਦਵੀ ਪਾਈ। ਜਦ ਇਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਰਾ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਧਰੂਅ ਨੇ ੩੬ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਪਦਵੀ ਪਾਈ।

ਧਰੂਅ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :—

ਰਾਮ ਜਪਉ, ਜੀਅ ਐਸੇ ਐਸੇ॥
ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜਪਿਓ ਹਰਿ ਜੈਸੇ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੭)

ਅਟਲ ਭਇਓ ਧ੍ਰੂਅ ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਅਰੁ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਆ॥

(ਸੋਰਠਿ ੯, ਪੰਨਾ ੬੩੨)

ਧਿਆਨ

ਮਨ ਨੂੰ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਟੀਚੇ ਤੇ ਟਿਕਾ ਲੈਣਾ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਿਚਲ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਪੱਕਣ ਤੇ ਧਿਆਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਪੱਕਣ ਤੇ ਸਮਾਧਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸੰਜਮ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਸੁਰਤਿ-ਸ਼ਬਦ-ਯੋਗ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਚੰਚਲਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸਾਧਕ ਅਨੂਪਮ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਟਿਕਾਉ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਇਕਾਗਰਤਾ 'ਸਮਾਧਿ' ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੁਨਿ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ ਧਿਆਨ ਮਹਿ ਜਾਨਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਕਥ ਕਹਾਨੀ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੮੭੯)

ਧੁਨੀ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ੨੨ ਵਿਚੋਂ ੯ ਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਅਮਕੀ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨਿ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਉੱਤੇ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਸੋ ਧੁਨਿ ਦਾ ਅਰਥ ਗਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਤਰਜ਼ ਹੈ, ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ

ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉੱਤੇ ਗਾਉਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਏ ਹਨ :—

(੧) ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧

ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ

(੨) ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪

ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮੌਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣੀ

(੩) ਵਾਰ ਆਸਾ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧

ਟੁੰਡੇ ਅਸ ਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨੀ

(੪) ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩

ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਉਣੀ

(੫) ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪

ਲਲਾ ਬਹਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਣੀ

(੬) ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੩

ਜੋਧੈ ਵੀਰੈ ਪੂਰਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨੀ

(੭) ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪

ਰਾਇ ਮਹਮੇ ਹਸਨੇ ਕੀ ਧੁਨੀ

(੮) ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧

ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨੀ

(੯) ਕਾਨੜੇ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪

ਮੂਸੇ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਥਾਂ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਿਚ 'ਧੁਨੀ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣੀ' ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਫਲਾਨੇ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਅਮਕੇ ਕੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਤਕ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਉਣ-ਢੰਗ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਰੂਪ ਕੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਸੰਦਿਗਧ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਜੋ ਹਰ ਪਉੜੀ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਚ, ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਐਸਾ ਹੈ ਨਹੀਂ।

ਧੌਲ ਧਰਮ

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਕਈ ਥਾਂ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫੈਦ ਬਲਦ ਨੇ ਸਿੰਗ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਕੱਛੂ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਦੀ ਉਹ ਬੈਲ ਸਿੰਗ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਮਨੌਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦਲੀਲ ਇਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ, ਅੰਤਮ ਧਰਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਇਹ ਧੌਲਵਾਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ 'ਰਬੀ ਕਾਨੂੰਨ' ਜਾਂ 'ਧਰਮ' ਹੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ :—

ਧੌਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ॥
ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ॥

(ਜਪੁ, ਪੰਨਾ ੩)

ਉਂਜ ਇਹ 'ਧਉਲ ਧਰਮ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੈਲ ਤੇ ਗਊ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਨ ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਧਰਮ ਨੂੰ 'ਬੈਲ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਧਰਮ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦਖਛ ਦੀਆਂ ਤੇਰਾਂ ਧੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ : ਜੋ ਇਹ ਸਨ-ਸ੍ਰਧਾ, ਮੈਤ੍ਰੀ, ਦਯਾ, ਸ਼ਾਂਤਿ, ਤੁਸ਼ਟੀ, ਪੁਸ਼ਟੀ, ਕ੍ਰਿਆ, ਉੱਨਤੀ, ਬੁਧਿ, ਮੇਧਾ, ਤਿਤਿਖਯਾ, ਹ੍ਰੀ ਤੇ ਮੂਰਤਿ।

ਇਸ ਧਰਮਰੂਪੀ ਬੈਲ ਦੇ ਚਾਰ ਪੈਰ ਹਨ—ਗੁਣ, ਦ੍ਰਵ੍ਯ, ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਜਾਤਿ।

ਕਈਆਂ ਇਹ ਪੈਰ ਸਤ, ਤਪ ਦਯਾ ਤੇ ਦਾਨ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤ, ਯੱਗ, ਪੂਜਾ ਤੇ ਜਪ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਸਤ ਜੁਗਿ 'ਸਤੁ' ਤੇਤਾ 'ਜਗੀ', ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ॥
ਤੀਨੌ ਜੁਗ ਤੀਨੌ ਦਿੜੇ, ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ॥

(ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ; ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੩੪੬)

ਸਤਿਯੁਗ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਕਾਇਮ ਸਨ, ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ, ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਦੋ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਪੈਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਖੜੇ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਸਤ ਜੁਗਿ ਸਭੁ ਸੰਤੋਖ ਸਰੀਰਾ
ਪਗ ਚਾਰੇ ਧਰਮੁ ਧਿਆਨੁ ਜੀਉ॥

(ਆਸਾ ਛੰਤ ੪, ਪੰਨਾ ੪੪੫)

ਧੰਨਾ

ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਧੁਆਨ ਨਗਰ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਜੱਟ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸਨ। ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ ੧੪੧੬ ਈ. ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਿਧਾ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰਛਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਚਾਉ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਸਦਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਾਮਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਏ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ ਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

ਇਹ ਬਿਧਿ ਸੁਨ ਕੈ ਜਾਟਰੋ, ਉਠਿ ਭਗਤੀ ਲਾਗਾ॥
ਮਿਲੇ ਪ੍ਰਤਖ ਗੁਸਾਈਆ, ਧੰਨਾ ਵਡਭਾਗਾ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੪੮੮)

(ਨ)

ਨਉ ਖੰਡ

ਭਾਰਤੀ ਭੂਗੋਲਵੇਤਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਉਂ ਖੰਡ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਹਨ :—

ਭਰਤ, ਇਲਾਵ੍ਰਿਤ, ਕਿੰਪੁਰਸ਼, ਭਦ੍ਰ, ਕੇਤੁਮਾਲ
ਹਰਿ, ਹਿਰਣਯ, ਰਮਯ ਤੇ ਕੁਸ਼॥

ਕਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਭੂ-ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਨਉ ਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਫਿਰੈ ਚਿਰੁ ਜੀਵੈ॥
ਮਹਾ ਉਦਾਸੁ ਤਪੀਸਰੁ ਥੀਵੈ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੫)

ਨਉ ਦੁਆਰ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੌਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਨੌਂ ਦੁਆਰ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ :—

ਦੋ ਅੱਖਾਂ, ਦੋ ਕੰਨ, ਦੋ ਨੱਕ
ਮੂੰਹ, ਗੁਦਾ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਭਗ॥

ਨਉ ਦੁਆਰੇ ਪਰਗਟੁ ਕੀਏ
ਦਸਵਾ ਗੁਪਤੁ ਰਖਾਇਆ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੨)

ਕਾਇਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਿਲੇ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰ ਜਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ ਕਾਇਆ ਕੋਟੁ ਹੈ
ਦਸਵੈ ਗੁਪਤੁ ਰਖੀਜੈ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਸਲੋਕ ੨, ਪੰਨਾ ੯੫੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਿਦ੍ਰ, ਗੋਲਕ, ਸੋਤ ਆਦਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਉਮੀ ਨਵੇ ਛਿਦ੍ਰ ਅਪਵੀਤ॥

(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੮)

ਨਵੇ ਸੋਤ ਸਭਿ ਢਿਲਾ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੪, ਪੰਨਾ ੩੦੪)

ਨਉ ਨਾਥ

ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਹੰਤ ਨੂੰ 'ਨਾਥ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਬਾਕੀ ਯੋਗੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਭੇਖ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਥ ਨੌਂ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਮਹਾਰਣਵ ਤੰਤ੍ਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਂ ਨਾਥ ਇਹ ਹਨ :—

ਆਦਿ ਨਾਥ, ਮਛੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ, ਗੋਰਖ, ਜਲੰਧਰ, ਨਾਗਾਜੁਰਨ,
ਸਹਸਾਰਜੁਨ, ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ, ਦੇਵਦੱਤ, ਜੜ ਭਰਤ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਹ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :—

ਆਦਿ ਨਾਥ, ਮਛੇਂਦ੍ਰਨਾਥ, ਉਦਯਨਾਥ, ਸੰਤੋਖਨਾਥ, ਕੰਬੜਨਾਥ, ਸਤਯ ਨਾਥ, ਅਚੰਭ ਨਾਥ, ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਤੇ ਗੋਰਖਨਾਥ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਛੇਦ੍ਰ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦਾ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਛਿਅ ਸਤੀ ਮਾਇਆ ਕੇ ਬੰਦਾ
ਨਵੈ ਨਾਥੁ ਸੂਰਜ ਅਰੁ ਚੰਦਾ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੦)

ਗੁਣ ਗਾਵਹਿ ਨਵ ਨਾਥ...........

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਨਉ ਨਿਧੀ

ਨਿਧੀ ਦਾ ਅਰਥ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਜਾਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨੌਂ ਨਿਧੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਕੁਬੇਰ ਹੈ। ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਪਦਮ, ਮਹਾਂਪਦਮ, ਸੰਖ, ਮਕਰ, ਕੱਛਪ
ਮੁਕੰਦ, ਕੁੰਦ, ਨੀਲ ਤੇ ਵਰਚ॥

ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਰਤਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਬੇ-ਅੰਦਾਜ਼ ਅਨੁਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ ਇਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਹਠ-ਤਪ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿਧੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹੋ ਆਖਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਇਹ ਧਨ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਨਉਨਿਧਿ॥
ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਤਤੁ ਬੁਧਿ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੨)

ਨਉ ਮੁਨਿ

ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਸਕੰਧ ਵਿਚ ਨੌਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :—
ਮਰੀਚਿਕ, ਅਤ੍ਰਿ, ਅੰਗਮ, ਪੁਲਸਤਯ, ਪੁਲਹ, ਕ੍ਰਤੁ,
ਭ੍ਰਿਗੂ, ਵਸਿਸ਼ਟ, ਅਥਰਵਣੀ॥

'ਜਨਕ ਜਨਕ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘਾਸਨਿ
ਨਉ ਮੁਨੀ ਧੂਰਿ ਲੈ ਲਾਵੈਗੋ॥'

(ਕਾਨੜਾ ੪, ਪੰਨਾ ੧੩੦੯)

ਨਖਿਅਤ੍ਰ

ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਮਕਦਾਰ ਸਤਾਰੇ 'ਨਖਯਤ੍ਰ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮੂੰਹ ਦਾ ਉਹ ਪਿੰਡ ਜੋ ਖਗੋਲ ਵਿਚ ਚੰਦ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਖਯਤ੍ਰ ਸਤਾਈ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ :—

ਅਸ਼ਵਿਨੀ, ਤਰਣੀ, ਕ੍ਰਿਤਿਕਾ, ਰੋਹਿਣੀ, ਮ੍ਰਿਗ, ਸ਼ਿਰਾ, ਆਰਦ੍ਰਾ, ਪੁਨਰਵਸੁ, ਪੁਸ਼ਯ, ਸਲੇਸ਼ਾ, ਮਘਾ, ਪੂਰਵਾ ਫਾਲਗੁਨੀ, ਉਤਰਾ ਫਾਲਗੁਨੀ, ਹਸਤ, ਚਿਤ੍ਰਾ, ਸ੍ਵਾਂਤੀ, ਵਿਸ਼ਾਖਾ, ਅਨੁਰਾਧਾ, ਜਯੇਸ਼ਠਾ, ਮੂਲ, ਪੂਰਬਾਸਾਢਾ, ਉਤਰਾ ਸਾਢਾ, ਸ੍ਰਵਣ, ਧਨਿਸ਼ਠਾ, ਸ਼ਤਭਿਖਾ, ਪੂਰਵਾ ਭਦ੍ਰਪਦਾ, ਉਤਰਾ ਭਦ੍ਰਪਦਾ ਅਤੇ ਰੇਵਤੀ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਖਯਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਇਕੋ ਦੀ ਜੋਤਿ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਸਸੀਅਰ ਸੂਰ ਨਖ੍ਯਤ੍ਰ ਮਹਿ ਏਕ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੪)

ਪਰ ਇਹ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ :—

ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਨਖਿਅਤ੍ਰ ਬਿਨਾਸੀ
ਰਵਿ ਸਸੀਅਰੁ ਬੇਨਾਧਾ॥

(ਸਾਰੰਗ ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੦੪)

ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ

ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ ਜੋ ਬਿਲਾਵਲ, ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਨਟ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਵੇਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਗਾ ਅਤੇ ਨੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗਾ ਲਾਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ। ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਰੇ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ੧੯ਵੇਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜੇਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।

ਨਦਰਿ ਕਰਮ

'ਨਦਰਿ ਕਰਮ' ਸ਼ਬਦ, ਅਰਬੀ ਦੇ 'ਨਜ਼ਰਿ ਕਰਮ' ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕ੍ਰਿਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ' ਜਾਂ ਮਿਹਰਾਂ-ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬੋਧੀ ਜੈਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦੱਸਦਿਆਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਸਹੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਿਰਭਰ 'ਨਦਰਿ' ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ
ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ॥

(ਜਪੁ, ਪੰਨਾ ੨)

ਉਂਜ ਵੀ ਆਸਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਨਹਾਰ ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਸ ਦੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ 'ਨਦਰਿ' ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਨਦਰਿ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਸਾਦ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਦਰਿ ਸਦਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਸਕੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖੀ ਸਿਖਿਆ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਿ
ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਲਘਾਏ ਪਾਰਿ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਨਮਾਜ਼

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਮਾਜ਼ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਮਾਜ਼', ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਸਲਾਤ' ਹੈ। ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਮਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤ ਵੇਲੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ :—

੧. ਸਲਾਤੁਲ ਫਜ਼ਰ—ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
੨. ਸਲਾਤੁਲ ਜੁਹਰ—ਸੂਰਜ ਢਲਣ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
੩. ਸਲਾਤੁਲ ਅਸਰ—ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
੪. ਸਲਾਤੁਲ ਅਗ਼ਰਬ—ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
੫. ਸਲਾਤੁਲ ਇਸ਼ਾ—ਸੌਣ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਮਾਜ਼ਾ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਇਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ੪੨ ਰਕਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰਕਅਤ ਇਕ ਵਾਰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣ ਤਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਜਦੇ ਤੇ ਇਕ ਰਕੂਅ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼ੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਥਾਂ ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨਮਾਜ਼ ਵੀ ਇਕ ਰਵਾਇਤੀ ਕਰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਦੱਸਿਆ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ॥
ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ ਹਲਾਲ ਦੁਇ, ਤੀਜਾ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ॥
ਚਉਥੀ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਮਨੁ, ਪੰਜਵੀ ਸਿਫਤਿ ਸਨਾਇ॥
ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ, ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧)

ਨਰਸਿੰਘ

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਰੀਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤੇ ਅੱਧਾ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਤਿਯੁਗ ਵਿਚ ਹਿਰਣ ਕੱਸ਼ਯਪ ਨੇ ਇਤਨਾ ਤਪ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਨਾਹੀ ਦਿਨੇ ਜਾਂ ਰਾਤੀਂ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਹਿਰਣਕੱਸ਼ਯਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਭਗਤ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਹਟਿਆ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਤੇਰਾ ਭਗਵਾਨ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਅੰਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਤੱਤੇ ਥੰਮ ਨਾਲ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਥੰਮ੍ਹ ਪਾੜ ਕੇ 'ਨਰਸਿੰਘ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਤੇ ਹਿਰਣਕੱਸ਼ਯਪ ਨੂੰ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਚੀਰ ਕੇ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰਿਬੰਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਮ 'ਹਰਨਾਖਸ਼' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਮ ਭਗਤਾਂ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਭਗਤ ਹੇਤਿ ਮਾਰਿਓ ਹਰਨਾਖਸੁ, ਨਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹੋਇ ਦੇਹ ਧਰਿਓ॥
ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਭਗਤਿ ਬਸ ਕੇਸਵ, ਅਜਹੂੰ ਬਲਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ਖਰੋ॥

(ਮਾਰੂ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਨਰਕ

ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਅਜੇਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਚੱਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਨਰਕ' ਵਿਚ ਦੁਖ ਭੋਗਦੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਸੁਰਗ' ਵਿਚ ਸੁਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਨਰਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਲਪਿਤ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਰਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਕੁਝ ਐਸਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਭਿਆਨਕ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਸੀ ਗੰਦੀ, ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਤੇ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦੋਜ਼ਖਾਨਾ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਦੁਜੋਤਮਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਭੇਦ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ੨੧ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਾਮਿਸ੍ਰ, ਤਾਮਿਸ੍ਰ ਅੰਧ, ਰੌਰਵ, ਮਹਾਂ ਰੌਰਵ, ਨਰਕ, ਮਹਾਂ ਨਰਕ, ਕਾਲ ਸੂਤ੍ਰ, ਸੰਜੀਵਨ, ਮਹਾਂਬੀਚੀ, ਤਾਪਨ, ਸੰਪ੍ਰਤਾਪਨ, ਸੰਹਾਤ, ਸੰਕਾ ਕੋਲ, ਕੁਡਮਲ, ਪ੍ਰਤਿਮੂਰਤਕ,

ਲੋਹਸ਼ੰਕੂ ਰਿਜਿਸ਼, ਸ਼ਾਲਮਲੀ, ਵੈਤਰਣੀ, ਅਸ਼ਿਪਤ੍ਰਵਨ ਤੇ ਲੋਹ ਦਾਰਕ।

ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ੨੮ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ੮੬ ਨਰਕ ਕੁੰਡ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਭੈ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਸਿਥਿਤ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਵਨੁ ਨਰਕੁ ਕਿਆ ਸੁਰਗੁ ਬਿਚਾਰਾ, ਸੰਤਨ ਦੋਊ ਰਾਦੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੯੬੯)

ਜਾਂ

ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਤਹ ਭਈ ਕਹਾਵਤ॥ ਕੋਊ ਨਰਕ ਕੋਊ ਸੁਰਗ ਬੰਛਾਵਤ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੨)

ਨਲ (ਭੱਟ)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੱਟ ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਬਾਰੇ ੧੬ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੱਟ ਸ਼ਾਇਦ ਚੌਥੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸਨੇ 'ਰਾਜ ਜੋਗ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮਾਲਕ' ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਰਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਸ ਕੇ ਕੱਚ ਵੀ ਕੰਚਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਲੋਹਾ, ਲਾਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਦਾਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸਜਣਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਭੱਟ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਛੰਦ ਨਲਜ ਦੇ ਹਨ। ਦਾਸ ਕੇਵਲ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਨਲ ਕਵਿ ਪਾਰਸ ਪਰਸ ਕਚ ਕੰਚਨਾ ਹੋਇ
ਚੰਦਨਾ, ਸੁਬਾਸ ਜਾਸੁ ਸਿਮਰਤ ਅਨ ਤਰ॥ ੩॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੯)

ਨਵ ਗ੍ਰਹ

ਭਾਰਤੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਤਾਰੇ 'ਗ੍ਰਹ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੈ :—

ਸੂਰਜ, ਚੰਦ, ਮੰਗਲ, ਬੁਧ
ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ, ਸ਼ੁਕਰ, ਸ਼ਨੀ
ਰਾਹੂ ਤੇ ਕੇਤੂ॥

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਨਵ ਗ੍ਰਹ ਕੋਟਿ ਠਾਢੇ ਦਰਬਾਰ॥
ਧਰਮ ਕੋਟਿ ਜਾ ਕੈ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੩)

ਨਵਧਾ ਭਗਤਿ

ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਨੌ ਕਰਮ ਗਿਣੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਵਧਾ ਭਗਤਿ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :—

ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਨ, ਪਾਦਸੇਵਨ,
ਅਰਚਨ (ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਜਲ ਨਾਲ ਪੂਜਾ) ਬੰਦਨ,
ਸਖੀ ਭਾਵ, ਦਾਸ ਭਾਵ, ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਭਗਤਿ ਨਵੈ ਪਰਕਾਰਾ॥
ਪੰਡਿਤੁ ਵੇਦੁ ਪੁਕਾਰਾ॥

(ਸ੍ਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੧)

ਨਾਥ— ਦੇਖੋ ਨਉ ਨਾਥ।

ਨਾਦ

ਜਦ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗੀ ਲੋਕ, ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੂ ਦੰਡ ਆਸਰੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਕੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਜੋਗੀ 'ਨਾਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਨਾਦ' ਪਿੰਡ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਾਰੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹੋ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਯੋਗ ਦੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖਮਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾ ਸਕਣ।

ਇਸ ਨਾਦ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ—ਆਹਤ ਨਾਦ ਤੇ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ। ਆਹਤ ਨਾਦ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਐਸਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਖ, ਘੰਟੇ ਤੇ ਨਫ਼ੀਰੀ ਵਾਂਗ ਵਜਦਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਇਸ ਨਾਦ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਟਿਕਾ ਤੇ ਆਤਮ-ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

'ਯੋਗੀ' ਮੁਕਤਾਸਨ ਲਾ ਕੇ ਸਾਂਭਵੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰੇ ਤੇ ਫਿਰ ਏਕਾਗਰ ਚਿਤ ਹੋਕੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੇ। ਇਹ ਸੱਜੇ ਕੰਨ ਪਾਸ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਕੰਨ, ਨੱਕ, ਮੂੰਹ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਲ ਕੀਤੀ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਅਰੰਭ, ਘਟ, ਪਰਿਚਯ ਤੇ ਨਿਸ਼ਪਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਇਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਿੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਵਾਂਗ ਅਨੰਦ-ਦਾਤੀ ਧੁਨਿ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਉਂ ਨਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਹੀ ਦਿਵਯ, ਤੇਜਸਵੀ, ਸੁਗੰਧਤ ਤੇ ਅਨੰਦਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਘਟ' ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਸ੍ਵਾਸ ਮੱਧ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਯੋਗੀ ਅਡੋਲ ਆਸਨ ਤੇ ਦੇਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਲੈਣਾ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਇਥੇ ਅਤੀ ਸੂੰਨਯ ਭੇਰੀ ਵਰਗਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਅਵਸਥਾ 'ਪਰਿਚਯ' ਸਮੇਂ ਢੋਲਕ ਜੇਹੀ ਆਵਾਜ਼

ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸੁਆਸ ਮਹਾਂ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਹਜ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੁਖ, ਬੁਢੇਪਾ, ਰੋਗ, ਭੁੱਖ, ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੁਦ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੁਆਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ 'ਨਿਸ਼ਪਤੀ' ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਬੰਸਰੀ ਤੇ ਵੀਣਾ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ-ਚੌਥਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਲੋਕ ੬੫-੭੬)

ਸੋ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ 'ਨਾਦ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਤੇ ਇਹ 'ਨਾਦ' ਸੁਣਨ ਲਈ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਘਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਦੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਦੀ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਦ ਤੇ ਬਿੰਦ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :— ਨਾਦੀ ਬੇਦੀ ਸਬਦੀ ਮੋਨੀ, ਜਮ ਕੇ ਪਟੈ ਲਿਖਾਇਆ (ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ ੬੫੪)। ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਦ ਵੇਦ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸਭ ਨਾਦ ਬੇਦ ਗੁਰਬਾਣੀ॥
ਮਨੁ ਰਾਤਾ ਸਾਰਿੰਗ ਪਾਣੀ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੮੭੯)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੨)

ਨਾਨਕ (ਗੁਰੂ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੪੬੯ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਘੋਖਿਆ। ਵੀਹ ਬਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੰਕਾ, ਅਰਬ ਤੇ ਰੂਸ, ਚੀਨ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੁਕਤੇ ਸਨ। ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਲਈ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ, ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ, ਅਥਾਹ ਲਗਨ ਤੇ ਅਣਥੱਕ ਘਾਲ ਦੀ ਟੋਹ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਸਨ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਤ ਸਾਧੂ। ਆਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਸ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਹ ੧੫-੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਇਹੋ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਨਾਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਮਾਰਗ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਮ ਯੱਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ੯੭੪ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਰਚਨਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜਪੁ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਬਾਰਾਮਾਂਹ ਤੁਖਾਰੀ, ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ (ਮਾਝ, ਆਸਾ, ਮਲ੍ਹਾਰ) ਛੰਤ ਤੇ ਸੋਲਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਤ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫੁਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਭਾਰਤ ਭਰ ਦੇ ਭ੍ਰਮਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਹੋਇਆ। ਬਾਕੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਟਿੱਕ ਕੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਲੜੀਬੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ, ਕੰਢੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੫੩੯ ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਈ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਨਾਨਕ' ਛਾਪ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ, ਬਾਕੀ ਗੁਰੂਆਂ ਵੀ 'ਨਾਨਕ' ਛਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਮਹਲਾ ੨, ੩, ੪, ੫ ਜਾਂ ੯ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਕਿਹੜੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਦੀ ਹੈ। ਕਲਯ ਭਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਲਿ ਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ, ਅਮਰੁ ਕਹਾਇਓ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਜੁ ਅਬਿਚਲੁ ਅਟਲੁ, ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਫੁਰਮਾਇਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਨਾਭਿ ਕਮਲ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣਕ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਮਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਕਮਲ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਕੰਵਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਸਮਾਨੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, 'ਐਸਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਸੰਸਾ ਨ ਕਰ।' ਲੇਕਿਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਕੰਵਲ ਨਾਲੀ ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਛੱਤੀ ਜੁਗ ਇਸੇ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਥਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਭਿਕਮਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਪਜੇ
ਬੇਦ ਪੜਹਿ ਮੁਖਿ ਕੰਠਿ ਸਵਾਰਿ॥
ਤਾ ਕੋ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਣਾ,
ਆਵਤ ਜਾਤ ਰਹੈ ਗੁਬਾਰਿ॥

(ਗੂਜਰੀ ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੮੯)

ਨਾਮ

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਲਈ 'ਨਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਇਕ ਸੰਗਿਆ ਜਾਂ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਉਹ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਸਤਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸਰ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇਛਿਆ ਕੀਤੀ, ਹੁਕਮ (ਕਵਾਉ) ਫੁਰਮਾਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਰੱਬੀ 'ਇਛਿਆ' ਜਾਂ 'ਹੁਕਮ' ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ, ਨਾਮ, ਸ਼ਬਦ, ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਚਹੁ ਦਿਸਿ 'ਹੁਕਮੁ' ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭੁ ਤੇਰਾ, ਚਹੁ ਦਿਸਿ 'ਨਾਮ' ਪਤਾਲੰ॥
ਸਭ ਮਹਿ 'ਸਬਦੁ' ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਚਾ, ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਬੈਆਲੰ॥

(ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੭੫)

ਇਕ ਥਾਂ ਹੋਰ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ॥
ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੨)

ਜਦੋਂ ਜਗਿਆਸੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਹਉਮੈ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ 'ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ' ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਦੁ ਨਾਮੁ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜਪਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ :—

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਮਿਲਿ ਪੀਵਹੁ ਭਾਈ॥
ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ, ਸਭ ਤਿਖਾ ਬੁਝਾਈ॥

(ਗਉੜੀ ਵਾਰ ੫, ਪੰਨਾ ੩੧੮)

ਨਉ ਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਨਾਮੁ॥
ਦੇਹੀ ਮਹਿ ਇਸ ਕਾ ਬਿਸ੍ਰਾਮ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੩)

ਨਾਮਦੇਵ

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਖੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸਤਾਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਰਸੀ ਵਾਮਨੀ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਮਸੇਤੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੋਨਾਬਾਈ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੨੭੦ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੋਭਾ ਖੇਚਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਵਾਰਕਰੀ' ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਵੀ ਇਸੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਵਿੱਠਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪੰਡਰਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹਾੜ੍ਹ ਤੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੈਰ

ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਤ੍ਰੌਦਸ਼ੀ ਨੂੰ (੧੩੫੦ ਈ:) ਪਿੰਡ ਘੁਮਾਣ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧਿ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰੋਹਤ ਜਮਾਤ ਤੇ ਰਾਜਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਤੇ 'ਸੂਦ੍ਰ' ਆਖ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਬਰ ਮੁਸਲਮ ਹਾਕਮ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜੈ ਦੇਉ ਨਾਮਾ ਬਿਪ ਸੁਦਾਮਾ, ਤਿਨ ਕਉ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਈ ਹੈ ਅਪਾਰ॥

(ਬਿਲਾਵਲ, ਪੰਨਾ ੮੫੬)

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਸੰਤਭਾਸ਼ਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਮਰਾਠੀ ਅਭੰਗ 'ਨਾਮਦੇਵ ਗਾਥਾ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਆਮ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ੬੧ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹਨ।

ਨਾਮਦੇਇ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਿ ਜਾਨਾਂ॥
ਜਗ ਜੀਵਨ ਸਿਉ ਜੀਉ ਸਮਾਨਾਂ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੫੮)

ਨਾਰਦ

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੱਸ਼ਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸਨੂੰ ਕਣਵ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਬੰਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀਣਾ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰੂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

'ਨਾਰਦ ਪੰਚ ਰਾਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਇਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਤੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਸੇ ਕਾਮਨੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰੇਂਗਾ' ਇਸ ਤੇ ਨਾਰਦ ਨੂੰ ਰੋਹ ਆ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੂੰ ਵੀ ਖੇਹ ਖੁਆਰ ਹੋਵੇਂਗਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸਰਾਪ ਕਾਰਣ ਦੋਵੇਂ ਪੂਜਾ ਦੇ ਯੋਗ ਨ ਰਹੇ।

ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰਦ ਨੂੰ 'ਕਲਹ ਦਾ ਮੂਲ' ਜਾਂ ਉਪਦ੍ਰਵ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਲਿਯੁਗ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਰਦੁ ਨਾਚੈ ਕਲਿ ਕਾ ਭਾਉ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੩੪੯)

ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਰੀਤਿ ਨਾਰਦ ਨੇ ਚਲਾਈ :—

ਹਿੰਦੂ ਮੂਲੇ ਭੂਲੇ ਅਖੁਟੀ ਜਾਂਹੀ
ਨਾਰਦਿ ਕਹਿਆ ਸਿ ਪੂਜ ਕਰਾਂਹੀ॥

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ੧, ਪੰਨਾ ੫੫੬)

ਵੈਸੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਰਦ ਸਾਰਦ ਕਰਹਿ ਖਵਾਸੀ॥
ਪਾਸਿ ਬੈਠੀ ਬੀਬੀ ਕਵਲਾ ਦਾਸੀ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੭੮)

ਨਿਹਕਲੰਕ

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਚੌਵ੍ਹੀਵਾ ਕਲਪਿਤ ਅਵਤਾਰ ਨਿਹਕਲੰਕ ਜਾਂ ਕਲੰਕੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਤਿ ਦੇ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ਸੰਭਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰਯਸ਼ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਚਿਟੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੋਖੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਲੱਛਮੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਲਵੇਗੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਪਕੜੇਗੀ। ਇਹ ਮਨੌਤ ਬੜੀ ਚਿਰੋਕੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਨੌਤ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਨਿਹਕਲੰਕ ਅਵਤਾਰ ਵਾਂਗ ਡੰਕੇ ਵਜਾਉਂਦੀ ਉਚਿਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਬਿੰਦ ਜੀਉ॥
ਬਲਿਹਿ ਛਲਨ ਸਬਲ ਮਲਨ ਭਗਤ ਫਲਨ ਕਾਨ੍ਹ ਕੁਅਰ॥
ਨਿਹਕਲੰਕ ਬਜੀ ਡੰਕ ਚੜ੍ਹੂ ਦਲ ਰਵਿੰਦ ਜੀਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਨਿਗਮ— ਦੇਖੋ ਆਗਮ ਨਿਗਮ

ਨਿਧਿ— ਦੇਖੋ ਨਉ ਨਿਧਿ

ਨਿਰਬਾਣ

ਨਿਰਬਾਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ 'ਦੀਵੇ ਦਾ ਬੁਝਣਾ ਹੈ।' ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਮੁਕਤ' ਜਾਂ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਦੁਖ ਸੁਖ ਨਾ ਰਹੇ। ਕਈ ਬੋਧੀ ਅਚਾਰਯ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰੋਲ 'ਸੂੰਨਯ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਅਭਾਵ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਚਲ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ 'ਤੁਰੀਆ ਪਦ' ਜਾਂ ਸਿਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ 'ਸਹਿਜ ਪਦ' ਜਾਂ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਨਿਰਬਾਣ ਪਦ' ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸੰਕੇਤ

ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ 'ਮੁਕਤੀ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਨਿਰਬਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰਸਤਾ ਮੰਨਿਆ :—

ਮਿਥਿਆ ਜਿਹਬਾ ਅਵਰੇਂ ਕਾਮ॥
ਨਿਰਬਾਣ ਪਦੁ ਇਕੁ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ॥

(ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੩)

ਜੀਵਨ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਇਕੋ ਸਿਮਰੀਐ॥
ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਜਾਇ ਕਿਨਿ ਬਿਧਿ ਧੀਰੀਐ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੩੨੨)

ਨੀਸਾਣ

ਮੁਗ਼ਲ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ-ਫ਼ੁਰਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਆਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਰੁੱਕਾ 'ਨੀਸਾਣ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕੰਮ ਨਜਿੱਠ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂਆਂ, ਨਾਮ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਨੀਸਾਣ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਗਲੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਜਿਥੈ ਲੇਖਾ ਮੰਗੀਐ, ਤਿਥੈ ਹੋਇ ਸਚਾ ਨੀਸਾਣੁ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੬)

ਜਾਂ

ਤਪੁ ਕਾਗਦੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਨੀਸਾਨੁ॥

(ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੫੭)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਜਪੁ ਨੂੰ 'ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ' ਕਰਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਰੁੱਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਮ ਸੰਵਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ॥

ਨੰਦ

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਕ ਪਿਤਾ ਨੰਦ, ਗੋਕਲ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਚਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਜਸੋਧਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਕਾਨ੍ਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਡ ਲਡਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਾਤੇ ਮਾਪੇ-ਸ੍ਰੀ ਵਸੁਦੇਵ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਸਨ ਲੇਕਿਨ ਕੰਸ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨ੍ਹ ਜੀ ਨੂੰ ਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਤੁਮ ਜੁ ਕਹਤ ਹਉ ਨੰਦ ਕੋ ਨੰਦਨੁ
ਨੰਦ ਸੁ ਨੰਦਨੁ ਕਾ ਕੋ ਰੇ॥
ਧਰਨਿ ਅਕਾਸੁ ਦਸੋ ਦਿਸ ਨਾਹੀ
ਤਬ ਇਹੁ ਨੰਦੁ ਕਹਾ ਥੋ ਰੇ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੩੮)

ਪਉੜੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਬਹਿਰ ਜਾਂ ਚਰਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਛੰਦ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਜ਼ਨ ਨਹੀਂ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੨੦ ਤੋਂ ੩੦ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ੨੦,੨੧ ਵਾਲੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਉੜੀ ਦੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ, ਸਿਰਖੰਡੀ, ਹੰਸਗਤਿ ਆਦਿ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਹਨ ਤੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਉੜੀ ਦੇ ਚਾਰ, ਪੰਜ, ਛੇ ਚਰਣ ਹਨ ਕਿਸੇ ਦੇ ੮ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ। ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਵਿਚ ਚੌਪਈ ਦੀ ਬਣਤ੍ਰ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਪਉੜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ।

ਇਹ ਪਉੜੀ ਦੇ ਭੇਦ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹਨ :—

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ॥
ਅੰਬਰੁ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਚੰਦੋਆ ਤਾਣਿਆ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੭੯)

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ, ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੩)

ਤਿਸੁ ਗੁਰ ਕਉ ਹਉ ਵਾਰਿਆ, ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਕੀ ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ॥

(ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ ੪, ਪੰਨਾ ੫੮੭-੮੮)

ਤਟ ਤੀਰਥ ਦੇਵ ਦੇਵਾਲਿਆ, ਕੇਦਾਰੁ ਮਥੁਰਾ ਕਾਸੀ॥
ਕੋਟਿ ਤੇਤੀਸਾ ਦੇਵਤੇ, ਸਣੁ ਇੰਦ੍ਰੈ ਜਾਸੀ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦)

ਪਹਰਿਆ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਰੇ ਨਰ ਗਰਭ ਕੁੰਡਲ ਜਬ ਆਛਤ' ਪੰਨਾ ੯੩ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ 'ਪਹਰਿਆ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ' ਹੈ। 'ਪਹਰੇ' ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਗਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ 'ਪਹਰੇ' ਬਾਣੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਘਰ ਦਾ ਅਰਥ 'ਤਾਲ' ਹੀ

ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਘਰ ੧' ਲਿਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਤੇ ਕਾਫੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੋਟ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪਹਰਿਆਂ ਵਾਂਙ ਹੀ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਪਹਰੇ

ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜੋ ਰਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਾਪ ਦੰਡ-ਵਿਸ਼ਾ, ਚਸਾ, ਘੜੀ, ਪਲ, ਪਹਰ, ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਨ।੧੫ ਨਿਮਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸਾ, ੧੫ ਵਿਸਿਆਂ ਦਾ ਚਸਾ , ੩ ਚਸੇ ਦਾ ਪਲ, ੬੦ ਪਲਾਂ ਦੀ ਘੜੀ, ਅੱਠ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਪਹਰ ਤੇ ਅੱਠ ਪਹਰ ਦਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਪਹਰੇ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ, ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ, ਜੋਬਨ ਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ 'ਪਹਰੇ' ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਹਿਰੇ' ਛੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਇਸਤਰੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ 'ਵਣਜਾਰਾ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ
ਬਿਰਧਿ ਭਇਆ ਤਨੁ ਖੀਣੁ॥

(ਸਿਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੬)

ਪਹਲੈ ਪਹਰੈ ਨੈਣ ਸਲੋਨੜੀਏ
ਰੈਣਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਮ॥

(ਤੁਖਾਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੧੦)

ਪਟੀ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਆਸਰੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਬਾਵਨੀ, ਕਕਹਿਰਾ, ਪਟੀ, ਪੈਂਤੀਸ ਅੱਖਰੀ ਆਦਿ ਕਈ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਟੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ੩੫ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਜੋ ਕਿ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ੩੫ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪੱਟੀ, ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਤਖਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਬੱਚਾ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਅੱਖਰ ਪਕਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪੱਟੀ' ਪਿਆ। ਸੋ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਪਟੀ' ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਆਸਰੇ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ।

ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਦੋ ਪਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਬਾਲ

ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹ ਪਟੀ ਉਚਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ 'ਪਟੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇ।

ਪਦਮਾਸਨ— ਦੇਖੋ ਚਉਰਾਸੀਹ ਆਸਨ

ਪਦਾ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਛੰਦ-ਬਧ ਰਚਨਾ ਪਦਯ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਗੱਦਯ, ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪੱਦਯ ਤੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਮਈ ਗੀਤ 'ਪਦਾ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਿਰਲੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਚੂੰਕਿ ਵੈਸ਼ਣਵ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਨੁਪਦਿਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸਤਤੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਸ਼ਨ ਪਦੇ ਜਾਂ ਪਦੇ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੀਤ 'ਪਦੇ' ਅਖਵਾਏ। 'ਪਦਾ', ਛੰਦ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ ਆਦਿ। ਦੋ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਛੰਦ ਦੁਪਦੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਤਿਪਦੇ ਤੇ ਚਾਰ ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਛੰਦ 'ਚਉਪਦੇ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪਦਾਰਥ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ

ਪਰਸੁਰਾਮ

ਪਰਸੁਰਾਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਹਾੜਾ, 'ਕੁਹਾੜੇ ਵਾਲਾ ਰਾਮ' ਪਰਸਰਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਸ਼ੀ ਜਾਮਦਗਨ ਤੇ ਕਾਮਲੀ ਰੇਣਕਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ੨੧ ਵਾਰ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਧਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪ ਇੱਥੇ ਨਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਮਦਗਨ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਹਸ੍ਰਬਾਹੂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਜਦ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੁਹੱਥੜੀਂ ਪਿੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਪਰਸਰਾਮ ਰੋਵੈ ਘਰਿ ਆਇਆ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੩)

ਪਰਸਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ੨੧ ਵਾਰ ਖਤ੍ਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਖਤਰੀ-ਰਹਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰ

ਦਿੱਤੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਤ੍ਰਚੀਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕੱਟਾਵਢੀ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੰਧਮਾਦਨ ਪਰਬਤ ਤੇ ਤਪ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰਸੁਰਾਮ ਬਣਾ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜਾ ਸ਼ਿਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਅਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਈ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਪਰਸਰਾਮ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਧਨੁਖ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਬੜਾ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੇ ਧਨੁਖ ਦਾ ਚਿੱਲਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਿਖਾਓ।' ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੀਰ ਮਾਰ ਕੇ ਪਰਸਰਾਮ ਦੀ ਅਕਾਸ਼ਗਤੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਕਥਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਗਾਵੈ ਜਮਦਗਨਿ ਪਰਸਰਾਮੇਸਰੁ, ਕਰ ਕੁਠਾਰੁ ਰਘੁ ਤੇਜੁ ਹਰਿਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ ਪੰਨਾ ੧੩੯੫)

ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਮ ਪਦਵੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਰਮਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਅਰਥਾਤ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ' ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਚਖੰਡ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ 'ਕਰਮਖੰਡ' ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਉੜੀ ਹੈ, ਕਰਮਖੰਡ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪੜਾਉ ਹੈ।

ਸੋ ਸੰਤ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ' ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਸਾਦ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ :—

ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਵਹਿ॥
ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁਖਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵਹਿ॥
ਐਸਾ ਪ੍ਰਭੁ ਤਿਆਗਿ ਅਵਰ ਕਤ ਲਾਗਹੁ॥
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਜਾਗਹੁ॥ ੬॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੦)

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਦਿਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕੱਸ਼ਯਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਇਸ ਨੇ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾ ਉਹ ਦਿਨੇ ਮਰੇਗਾ ਨਾ ਰਾਤ, ਨਾ ਅੰਦਰ ਨਾ ਬਾਹਰ, ਨਾ ਜਲ ਵਿਚ ਨਾ ਥਲ ਵਿਚ, ਨਾ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਕੋਲੋਂ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ

ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ : ਇਸ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਇਸਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਤੋਂ ਸੁਰਗ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਉਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਨੁਹਲਾਦ, ਹਲਾਦ, ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਅਤੇ ਸੰਹਲਾਦ।

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਭਗਤੀ ਵਲੋਂ ਮੋੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਥੰਮ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਦੱਸ ਤੇਰਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਭਗਵਾਨ ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਨੂੰ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਦੱਸ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਵਰ ਮੰਗਿਆ। ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਹਿਰਣਯਕੱਸ਼ਪ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ :—

ਹਰਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਭਗਤ ਉਪਾਇਆ, ਪੈਜ ਰਖਦਾ ਆਇਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥
ਹਰਿਨਾਖਸੁ ਦੁਸਟੁ ਹਰਿ ਮਾਰਿਆ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤਰਾਇਆ॥

(ਆਸਾ ਛੰਤ ੪, ਪੰਨਾ ੪੫੧)

ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਭੈਰਵ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ, ਜਿਸਦਾ ਮਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਸਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਾ, ਗਾ, ਮਾ, ਪਾ, ਨੀ ਸੁਧ ਤੇ ਰੇ ਅਤੇ ਧਾ ਕੋਮਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਆਸਾ ਤੇ ਭੈਰਉ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਡੋਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਤੀਹਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਥਾਈਂ ਇਸਨੂੰ ਬਿਭਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਬਿਭਾਸ ਵੀ ਭੈਰਵ ਠਾਠ ਦਾ ਔੜਵ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਧਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਗਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾ ਤੇ ਨੀ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ।

ਪਰਮਗਤਿ
ਪਰਮਪਦ] ਦੇਖੋ ਚਉਥਾ ਪਦ

ਪਰਮਾਨੰਦ

ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ੧੩੯੫ ਈ. ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦੇ ਬਾਰਸੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਚੰਗੇ ਗਵੱਈਏ ਕਵੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਉੱਚਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਦੇ 'ਅਸ਼ਟਛਾਪ' ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦਾਸ (੧੪੯੩-੧੫੮੩ ਈ.) ਹੀ ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਨ। ਇਹ ਕਨੌਜ

ਵਾਸੀ ਕਾਨ ਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਾਗਰ' ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤ ਕਵੀ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਭਗਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ, ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹਿੰਸਾ ਤਉ ਮਨ ਤੇ ਨਹੀ ਛੂਟੀ
ਜੀਅ ਦਇਆ ਨਹੀ ਪਾਲੀ॥
ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ
ਕਥਾ ਪੁਨੀਤ ਨ ਚਾਲੀ॥

(ਸਾਰੰਗ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਪੰਨਾ ੧੨੫੩)

ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ— ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ

ਪਰੀਖਤ

ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪਰੀਖਤ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ, ਅਭਿਮੰਨੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਤਾ ਉਤਰਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਜਨਮੇਜੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਰੀਖਤ ਹਾਲੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਰਭਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਪਰੀਖਤ' ਪਿਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੌਰਵਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਰਿਖੀਣ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਰੀਖਤ ਨਾਮ ਹੋਇਆ। ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੇ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਪਰੀਖਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਮੀਕ ਰਿਖੀ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ, ਪਰ ਸਮਾਧੀ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਖੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਰੀਖਤ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੱਪ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਰਿਖੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰਿੰਗੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰੀਖਤ ਨੂੰ ਹਫਤੇ ਅੰਦਰ ਤੱਛਕ ਨਾਗ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰੀਖਤ ਨੇ ਬਚਣ ਲਈ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਵੀ ਬਣਵਾਈ। ਪਰ ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ ਤੱਛਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਡੰਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ੯੬ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਕਲਯ ਭੱਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸੁਖਦੇਉ ਪਰੀਖਤ ਗੁਣ ਰਵੈ, ਗੋਤਮ ਰਿਖਿ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥
ਕਬਿ ਕਲ ਸੁਜਸੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ, ਨਿਤ ਨਵਤਨੁ ਜਗਿ ਛਾਇਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਪਰੂਰਉ

ਪਹਿਲਾ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪਰੂਰਵਸ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸੁਧ ਤੇ ਮਨੂ ਦੀ ਧੀ ਇਲਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਸੀ। ਪਰੂਰਵਾ ਦੇ ਛੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਯੂ ਤੇ ਅਮਾਵਸੂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਆਯੂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਨ ਦਾ ਰਾਜਾ

ਬਣਿਆ ਤੇ ਅਮਾਵਸੂ ਨੇ ਕਾਨਕੁਬਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸੇ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਾ ਜਾਹਨੂੰ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਗੰਗਾ ਲਿਆਂਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਹਨਵੀ ਪਿਆ। ਯਯਾਤੀ ਵਰਗੇ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਵਰਗੇ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਤਾਰੇ ਸਨ।

ਦੂਰਬਾ ਪਰੂਰਉ ਅੰਗਰੈ
ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥
ਕਬਿ ਕਲ ਸੁਜਸੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਇਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਪੜਤਾਲ

'ਪੜਤਾਲ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਾਲ ਦੀ ਚਤਰਾਈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਤਾਲ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਗਾਉਣਾ 'ਪੜਤਾਲ' ਹੈ। ਇਹ ਗਾਉਣ ਕਲਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਖੇਲ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਈ ਹੋਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ ਹੋਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਾਰੀਗਰੀ ਚਾਰ ਤਾਲ ਜਾਂ ਪੰਜ ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਿਆਂ-ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਤਾਲ ਦਾ ਇਕ ਭੇਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਬਿਲਾਵਲ, ਨਟ ਤੇ ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਲ ਬਦਲਕੇ ਗਾਈਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਗੀਤਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਖੰਡੀ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਪਾਸ਼ੰਡੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਜਤ ਸਤ ਰਾਹੀਂ ਉਚੇ ਆਚਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਉਟੀ ਜਾਂ 'ਨਕਲੀ ਧਰਮੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਅਸਲ ਕਰਮ ਧਰਮ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ, ਅਵਧੂਤੀ, ਬੈਰਾਗੀ ਆਦਿ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗੇ ਪਾਖੰਡੀ ਦੇ ਗੁਣ ਦਸਦਿਆਂ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸੋ ਪਾਖੰਡੀ ਜਿ ਕਾਇਆ ਪਖਾਲੇ॥
ਕਾਇਆ ਕੀ ਅਗਨਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਜਾਲੇ॥
ਸੁਪਨੈ ਬਿੰਦੁ ਨ ਦੇਈ ਝਰਣਾ॥
ਤਿਸੁ ਪਾਖੰਡੀ ਜਰਾ ਨ ਮਰਣਾ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੨)

ਪਾਂਡਵ

ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੀਰਯ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ

ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ-ਅੰਬਿਕਾ ਤੇ ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਅੱਗੇ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕੌਰਵ ਕਹਿਲਾਈ ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੁੰਤੀ ਤੇ ਮਾਦ੍ਰੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ-ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਭੀਮਸੈਨ, ਅਰਜਨ, ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਸੀ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਇੰਦ੍ਰਪ੍ਰਸਥ। ਈਰਖਾ ਦਵੈਖ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਤ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜੂਆ ਖੇਲਿਆ ਤੇ ਜੂਏ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਹਾਰ ਗਏ। ਹਾਰਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਨਵਾਸ ਕੱਟੇ ਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਸਾਲ ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਗ ਛੱਡ ਕੇ ਬਨਵਾਸੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਮਜੂਰੀ ਕਰਕੇ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਹੋਣੀ ਨੇ ਖਹਿੜਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਇਸੇ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਰੋਵਹਿ ਪਾਂਡਵ ਭਏ ਮਜੂਰ॥
ਜਿਨ ਕੈ ਸੁਆਮੀ ਰਹਤ ਹਦੂਰਿ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੪)

ਪਾਰਜਾਤ— ਦੇਖੋ ਕਲਪਤਰੁ

ਪਾਰਵਤੀ

ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ, ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ, ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਰਬਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਗੌਰਵ ਬਾਕੀ ਦੇਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਗਾ, ਚੰਡੀ, ਭਵਾਨੀ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸੇ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਪਰਬਤ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਨੀਕ ਦੇਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਾਰਬਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹਵਾਲਾ 'ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਧ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਬਾਅਦ ਇਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੁੜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਵ ਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਲੋਕ ਇਸਨੂੰ 'ਮਹਾਂ ਮਾਈ' ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਗੌਰੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਸਦਾ ਕੋਮਲ ਸਰੂਪ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਕਾਲਕਾ' ਵਰਗੇ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥
ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੨)

ਪਿਸ਼ਾਚ

ਪਿਸ਼ਾਚ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਅਰਥ ਮਾਸ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਜਖਛਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵੇਂ

ਦਰਜੇ ਕੀ ਦੁਸ਼ਟ-ਸੁਭਾ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪਿਸਾਚ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਬਾਰੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੁਰਾਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਮਸਾਲਾ ਬਚ ਗਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ 'ਪਿਸ਼ਾਚ' ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੱਸ਼ਪ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਿਸ਼ਾਚਾ ਜਾਂ ਕਪਿਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਅਸਭਯ ਜਾਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਪੱਛਮੋਤਰੀ ਸਰਹਦੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਪੈਸ਼ਾਚੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅੱਠ ਲੋਕ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :- ਬ੍ਰਹਮਾ ਲੋਕ, ਪਿਤ੍ਰੀ ਲੋਕ, ਸੋਮ ਲੋਕ, ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ, ਗੰਧ੍ਰਵ ਲੋਕ, ਰਾਖਸ਼ ਲੋਕ, ਯਖਛ ਲੋਕ। ਸੋ 'ਪਿਸ਼ਾਚ' ਲੋਕ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਤੇ ਘਟੀਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਈ ਕੋਟਿ ਜਖ, ਕਿੰਨਰ ਪਿਸਾਚ॥
ਕਈ ਕੋਟਿ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਸੂਕਰ ਮ੍ਰਿਗਾਚ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਪਿੰਗਲਾ

ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਾੜੀ ਜੋ ਸੱਜੀ ਨਾਸਿਕ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਇਸਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ-ਇੜਾ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨਾੜੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ, ਪਉਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉਗੋ॥
ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੁਇ ਸਮ ਕਰਿ ਰਾਖਉ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਉਗੋ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੯੭੩)

ਪੀਪਾ

ਪੀਪਾ ਭਗਤ (ਜਨਮ ੧੪੨੬ ਈ.) ਨੂੰ ਰਵਾਇਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੀ ਹੈ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਣਾ ਕੁੰਭਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗਗਰੌਨ ਗਢ ਦੇ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤਪਾਲ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਮੋਹ ਛਡ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲੱਗ ਗਏ, ਦੁਆਰਕਾ ਵਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ 'ਪੀਪਾ ਵਟ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਠ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ, ਆਪੇ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮ ਤੱਤ ਖੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ, ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ॥
ਪੀਪਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮ ਤਤੁ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਇ ਲਖਾਵੈ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਪੀਪਾ, ਪੰਨਾ ੬੯੫)

ਪੀਰ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬ੍ਰਿਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦੇ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਧਰਮ-ਅਚਾਰਯ' ਨੂੰ ਪੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੀਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਜਾਂ ਉਚ ਦਾ ਪੀਰ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਤਿਆ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਏਕਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੀਰ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਾਂਗ ਅਜਰ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਪੀਰ ਪੈਕਾਬਰ ਅਉਲੀਏ, ਕੋ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਸੀ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦)

ਪੁਰਸਲਾਤ

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਜ਼ਖ ਉੱਤੇ 'ਸਿਰਾਤ' ਨਾਮੀ ਪੁਲ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਸਿਰਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ 'ਪੁਰਸਲਾਤ' ਪਦ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਲ ਬੜਾ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਤੇ ਕੰਡਿਆਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁੰਨਾਤਮਾ ਸੌਖਿਆਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪਾਪਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਨੌਤ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ 'ਚਿਨਵਤ ਪੇਰੇਤੂ' ਨਾਮੀ ਪੁਲ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਐਸਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼) ਇਸ ਸਾਰੀ ਮਨੌਤ ਦਾ ਭਾਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰਕੇ ਬੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ :—

ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ, ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ॥
ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ, ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ॥

(ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

ਪੁਰਸਲਾਤ ਕਾ ਪੰਥੁ ਦੁਹੇਲਾ
ਸੰਗਿ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨੁ ਇਕੇਲਾ॥

(ਸੂਹੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੭੯੩)

ਪੁਰਖ

ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ 'ਪੁਰਖ ਸੂਕਤ' ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਖਾਂ, ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਰ ਹਨ।

ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਚੁਕਾ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਸਭ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸਦਾ ੧/੪ ਭਾਗ ਹੈ ਤੇ ੩/੪ ਭਾਗ, ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ।

ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਭੁਜਾ-ਛਤ੍ਰੀ, ਜੰਘਾਂ-ਵੈਸ਼ ਤੇ ਪੈਰ-ਸੂਦ੍ਰ ਬਣੇ।

ਇਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਸਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪੌਣ, ਸਿਰ ਵਿਚੋਂ ਅਕਾਸ਼, ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਖ ਇਕ ਐਸੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ (ਚਾਰ ਵਰਣ) ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਪੁਰਖ ਪਦ ਆਤਮਾ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਆਸਤਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ 'ਪੁਰਖ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਾਸ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਦੁਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਤੂੰ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਕਰਤਾ ਜੀ
ਤੁਧੁ ਜੇਵਡ ਅਵਰ ਨ ਕੋਈ॥
ਤੂੰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਸਦਾ ਸਦਾ ਤੂੰ ਏਕੋ ਜੀ
ਤੂੰ ਨਿਹਚਲੁ ਕਰਤਾ ਸੋਈ॥

(ਆਸਾ ੪, ਪੰਨਾ ੩੪੮)

ਪੁਰਾਣ— ਦੇਖੋ ਅਠਾਰਹ ਪੁਰਾਣ

ਪੁਰੀ

ਪੁਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਨਗਰ ਜਾਂ ਲੋਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

ਅਜੁਧਿਆ, ਮਥਰਾ, ਮਾਯਾ (ਹਰਿਦੁਆਰ)
ਕਾਂਸੀ, ਕਾਂਚੀ, ਅਵੰਤਿਕਾ, ਦੁਆਰਕਾ॥

ਪੁਰੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਲੋਕ' ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਦ੍ਰ ਪੁਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰੀਆਂ ਨੂੰ ਥਿਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ ਮਹਿ ਸਰਪਰ ਮਰਣਾ॥ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਨਿਹਚਲੁ ਨਹੀ ਰਹਣਾ॥
ਸਿਵਪੁਰੀ ਕਾ ਹੋਇਗਾ ਕਾਲਾ॥ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਬਿਨਸਿ ਬਿਤਾਲਾ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੩੭)

ਪੁਰੀਆ ਖੰਡਾ ਸਿਰਿ ਕਰੇ, ਇਕ ਪੈਰਿ ਧਿਆਏ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੧)

ਪੂਜਾ

ਇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਆਦਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਚੂੰਕਿ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਪੂਜਾ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਹਰਲੇ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਅਰਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ੧੬ ਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ :—

ਆਵਾਹਨ, ਆਸਨ, ਪਾਦਯ, ਅਰਘ, ਆਚਮਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਬਸਤ੍ਰ, ਜਨੇਊ, ਸੁਗੰਧ, ਪੁਸ਼ਪ, ਧੂਪ, ਦੀਪ, ਭੋਜਨ, ਭੇਟਾ, ਵਾਰੇ ਜਾਣਾ, ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰਨਾ।

ਇਹ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੁਆਉਣ, ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਆਸਨ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕਰਨ ਤਕ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸਦਾ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਪੂਜਾ 'ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ' ਹੈ।

ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਕਰੀ ਚਨਣਾਠੀਆ, ਜੇ ਮਨੁ ਉਰਸਾ ਹੋਇ॥
ਕਰਣੀ ਕੁੰਗੂ ਜੇ ਰਲੈ, ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ॥
ਪੂਜਾ ਕੀਚੈ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ, ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ॥

(ਗੂਜਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੪੮੯)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਇਹੋ ਰੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋਵੇ :—

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਮੈਲਾ ਸੰਤਹੁ, ਕਿਆ ਹਉ ਪੂਜ ਚੜਾਈ॥
ਹਰਿ ਸਾਚੇ ਭਾਵੈ ਸਾ ਪੂਜਾ ਹੋਵੈ, ਭਾਣਾ ਮਨਿ ਵਸਾਈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੫, ਪੰਨਾ ੯੧੦)

ਅਨਿਕ ਪੂਜਾ ਮੈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਖੋਜੀ, ਸਾ ਪੂਜਾ ਜਿ ਹਰਿ ਭਾਵਾਸਿ॥

(ਕਾਨੜਾ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੦੪)

ਪੂਤਨਾ

ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ-ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਤਨਾ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ਣੀ ਸੀ ਜੋ ਬਲਿ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਵਕਾਸੁਰ ਅਤੇ ਅਘਾਸੁਰ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੋਕਲ ਵਿਖੇ ਨੰਦ ਦੇ ਘਰ ਪਰਵਰਸ਼ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੋਖੀ ਰਾਜੇ ਕੰਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪੂਤਨਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਸਾਜ਼ਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਕਾਰਣ ਉਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਤ ਪੂਤਨਾ ਤਰੀ॥
ਬਾਲ ਘਾਤਨੀ ਕਪਟਹਿ ਭਰੀ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਪੂਰਕ— ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ।

ਪੈਗ਼ੰਬਰ

ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੈਗ਼ਾਮ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ। ਸੋ ਰੱਬੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਖ਼ੁਦਾ ਪਾਸੋਂ ਆਯਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਪੈਗ਼ਾਮ, ਨਬੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਬੀ ਜਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲੇਮਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਵਿਚ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮਉਲਾ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੀ ਪੀਰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ :—

ਮਿਹਰਵਾਨ ਮਉਲਾ ਤੂਹੀ ਏਕ॥ ਪੀਰ ਪੈਕਾਂਬਰ ਸੇਖ॥
ਦਿਲਾ ਕਾ ਮਾਲਕੁ ਕਰੇ ਹਾਕੁ॥ ਕੁਰਾਨ ਕਤੇਬ ਤੇ ਪਾਕੁ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੭)

ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜ ਵਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨ ਨੂੰ 'ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਵਾਜੇ ਇਹ ਹਨ :—

੧. ਤਤ-ਤਾਰ ਅਤੇ ਤੰਦ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਰਬਾਬ, ਸਿਤਾਰ ਆਦਿ।
੨. ਵ੍ਰਿਤ-ਚੰਮ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੇ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਢੋਲਕ ਜੋੜੀ ਆਦਿ।
੩. ਘਨ-ਧਾਤ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕੈਂਸੀਆਂ, ਛੈਣੇ ਆਦਿ।
੪. ਨਾਦ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚੋਂ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢੀਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਘੜਾ ਆਦਿ।
੫. ਸੁਖਿਰ-ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਵਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼, ਜਿਵੇਂ ਬੰਸਰੀ, ਬੀਨ ਆਦਿ।

ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਪੰਚ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਸੰਖ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਕਿੰਗੁਰੀ, ਮੁਰਲੀ ਅਤੇ ਵੀਣਾ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

'ਹਠਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' ਵਿਚ ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਦੱਸੇ ਹਨ— ਭ੍ਰਮਰ-ਗੁੰਜਾਰ, ਘੰਟਾ ਧੁਨੀ, ਹਵਾ ਭਰੀ ਨਲਕੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਗਰਜ ਤੇ ਮੇਘ ਦੀ ਗਰਜ ਆਦਿ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਧੁਨੀ, ਬੰਦੀਜਨ ਧੁਨੀ, ਜਯ-ਧੁਨੀ, ਸ਼ੇਖ ਧੁਨੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧੁਨੀ ਪੰਚ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਧੁਨਿਕਾਰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਰਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :—

ਅਨਦਿਨੁ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਘਰ ਮੰਦਰ ਸੋਹਾਏ॥
ਪੰਚ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਅਨਹਦ ਵਾਜੇ ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ॥

(ਸੂਹੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੬੪)

ਪੰਚ ਤੱਤ

ਭਾਰਤੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ-ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਪੌਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਪੰਜ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ੯੨ ਤੱਕ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੇ ਤੇ ਬਾਰੀਕ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਪੰਚ ਤੱਤ ਹੀ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੱਤ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਤ ਜੁੜ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੋ ਤਨੁ ਰਚਿਓ, ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ॥
ਜਿਹ ਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ, ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮੈ ਮਾਨੁ॥ ੧੧॥

(ਸਲੋਕ ੯, ਪੰਨਾ ੧੪੨੬)

ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਕਾਇਆ ਕੀਨੀ, ਤਤੁ ਕਹਾ ਤੇ ਕੀਨੁ ਰੇ॥
ਕਰਮ ਬਧ ਤੁਮ ਜੀਉ ਕਹਤ ਹੌ, ਕਰਮਹਿ ਕਿਨਿ ਜੀਉ ਦੀਨੁ ਰੇ॥

(ਗੋਂਡ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੮੭੦)

ਪੰਚ ਦੋਖ ਦੇਖੋ ਪੰਚ ਬਿਕਾਰ

ਪੰਚ ਬਿਕਾਰ

ਮਨ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਪੰਜ ਔਗੁਣ-ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ-ਪੰਚ ਬਿਕਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਰ, ਠੱਗ, ਬਟਵਾਰੇ, ਚੰਡਾਲ, ਦੂਤ, ਦੋਖ, ਰੋਗ, ਬਿਖਾਦੀ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੇਵਲ 'ਪੰਚ' ਆਖ ਕੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾਈ ਪਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਸੌਖਾ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਪੰਚ ਬਿਕਾਰ ਮਨ ਮਹਿ ਬਸੇ, ਰਾਚੇ ਮਾਇਆ ਸੰਗਿ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹੋਇ ਨਿਰਮਲਾ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਰੰਗਿ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੭)

ਪੰਚਾਲੀ— ਦੇਖੋ ਦ੍ਰੋਪਦੀ

ਪੰਡਿਤ

ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵੇਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪੰਡਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚੂੰਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਰੋਹਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨੇ ਕਰਾਉਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਬੈਠੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਵੇਦਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਸੱਚੇ ਪੰਡਿਤ ਹੋ ਸਕੀਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਵਾਰਨ ਤੇ ਸਹੀ ਧਰਮੀ ਬਣਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਙੰਙੈ ਙਿਆਨੁ ਬੂਝੈ ਜੇ ਕੋਈ ਪੜਿਆ ਪੰਡਿਤੁ ਸੋਈ॥
ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਹਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ਤਾ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਈ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੩੨)

ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਜੋ ਤਿਹਾਂ ਗੁਣਾ ਕੀ ਪੰਡ ਉਤਾਰੈ॥
ਅਨਦਿਨੁ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੈ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਓਹੁ ਦੀਖਿਆ ਲੇਇ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਆਗੈ ਸੀਸੁ ਧਰੇਇ॥
ਸਦਾ ਅਲਗੁ ਰਹੈ ਨਿਰਬਾਣੁ॥ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ॥

(ਮਲਾਰ ੩, ਪੰਨਾ ੧੨੬੧)

ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਜੋ ਮਨ ਪਰਬੋਧੈ॥ ਰਾਮੁ ਨਾਮੁ ਆਤਮ ਮਹਿ ਸੋਧੈ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਾਰੁ ਰਸੁ ਪੀਵੈ॥ ਉਸੁ ਪੰਡਿਤ ਕੈ ਉਪਦੇਸਿ ਜਗੁ ਜੀਵੈ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੪)

(ਫ)

ਫਰੀਦ (ਸ਼ੇਖ਼)

ਸ਼ੇਖ਼ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ (ਚਾਵਲ ਮੁਸ਼ੈਖਾਂ) ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ਼ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਕੁਰਸਮ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ੧੧੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕਈਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਲ ੧੧੭੩ ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਖੁਆਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਧਾਰ ਕੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ੧੫-੨੦ ਸਾਲ ਹਾਂਸੀ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਅਜੋਧਨ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਪਾਕਪਟਨ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ਼ ਨਿਜਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਆਪਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਦੇਹਾਂਤ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ੧੨੬੫ ਈ. ਨੂੰ ਪਾਕਪਟਨ ਹੋਇਆ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ੪ ਸ਼ਬਦ (ਦੋ ਆਸਾ ਤੇ, ਦੋ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ) ਤੇ ੧੧੨ ਸਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਪਾਕਪਟਨ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ੇਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ (ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਉਠਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਿਸ ਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੁਰ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੁਸਲਮ ਤਵਾਰੀਖਦਾਨਾਂ ਨੇਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੇਖ਼ ਇਬਰਾਹੀਮ ਬਾਰੇ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਰਵਾਇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਵੈਰਾਗ ਭਰੀ ਹੈ :—

ਬੋਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਗੇ॥
ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ॥

(ਆਸਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ , ਪੰਨਾ ੪੮੮)

ਫਰੇਸ਼ਤਾ

ਸਾਮੀ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਰੱਬੀ ਦੂਤ, ਜੋ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭੁਖ ਤੇਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਵਾ ਲੱਖ ਤੱਕ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਚਾਰ ਹਨ :—

(੧) ਜਿਬਰਾਈਲ— ਇਹ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਕੋਲ ਰੱਬੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਇਹੋ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।

(੨) ਮੈਕਾਇਲ— ਇਹ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਬਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(੩) ਇਸਰਾਈਲ— ਕਿਆਮਤ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨਫ਼ੀਰੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੁਰਦੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

(੪) ਇਜ਼ਰਾਈਲ— ਇਹ ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਲਕੁਲਮੌਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ, ਤਿਲ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ॥

(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੩੧੫)

ਫੁਨਹੇ

ਇਕ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਣ ਤੇ ਹਰ ਚਰਣ ਵਿਚ ਇੱਕੀ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ੧੧ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਜਗਣ-ਅੰਤ ਤੇ ਦੂਜਾ ੧੦ ਮਾਤਰਾਂ ਤੇ ਰਗਣ-ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ 'ਅੜਿੱਲ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਦਾਦੂ, ਵਜੀਦ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ 'ਫੁਨਹਾ' ਜਾਂ 'ਚਾਂਦ੍ਰਾਇਣ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਫੁਨਹੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਅਜੇਹੇ ੨੩ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਵੰਨਗੀ :—

ਸੰਤ ਸਭਾ ਮਹਿ ਬੈਸਿ, ਕਿ ਕੀਰਤਿ ਮੈ ਕਹਾਂ॥
ਅਰਪੀ ਸਭੁ ਸੀਗਾਰੁ, ਏਹੁ ਜੀਉ ਸਭੁ ਦਿਵਾ॥
ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਸੇਜ, ਸੁ ਕੰਤਿ ਵਿਛਾਈਐ॥
ਹਰਿ ਹਾਂ ਮਸਤਕਿ ਹੋਵੈ ਭਾਗੁ ਤ ਸਾਜਨੁ ਪਾਈਐ॥ ੨॥

(ਫੁਨਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੧)

ਫੇਰੂ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੋ ਤ੍ਰੇਹਣ ਖੱਤ੍ਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਾਇ (ਨਾਂਗੇ ਦੀ ਸਰਾਇ) ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਸਨ, ਦੇਹਾਂਤ ੧੫੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਭਾਈ ਸਤੇ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫੇਰੂ ਆਨਿ-ਫੇਰੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ—ਅੰਗਦ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਖਡੂਰ ਨੂੰ ਰੌਣਕ ਦਿੱਤੀ :—

ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰੁਆਨਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਖਾਡੂਰੁ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਥਾ ਸਤੈ ਡੂਮਿ ਆਖੀ, ਪੰਨਾ ੯੬੭)

(ਬ)

ਬਸਿਸ਼ਟ

ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਜਾਂ ਦਸ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਤ੍ਰਾਵਰਣ ਦੇ ਬੀਰਜ ਤੋਂ ਅਪਸਰਾ ਉਰਵਸੀ ਦੇ ਉਦਰੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਸਦਕੇ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਬੰਸ ਦਾ ਪਰੋਹਤ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਦਿਆ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕਿ 'ਯੋਗ ਵਸਿਸ਼ਠ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਇਕ ਛਤ੍ਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਪ ਤਪ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਸਿਸ਼ਟ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਬਸਿਸ਼ਟ ਦੇ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਇਕ ਆਦਮਖੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਅਖੀਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਬਸਿਸ਼ਟ ਪਾਸ ਇਕ ਨੰਦਿਨੀ ਗਊ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ-ਕਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਬਸਿਸ਼ਟ ਦੇ ਅੱਗ ਵਰਗੇ ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਤਪ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸੁਲਾਹ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਸਿਸ਼ਟ ਦੇ ਨੇਕ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਨਕਿ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਲਿਵ ਲਾਈ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਸਿਸਟਿ ਹਰਿ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਣਾਈ॥

(ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ ੪, ਪੰਨਾ ੫੯੧)

ਬਸੰਤ

ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸਾ, ਸੰਵਾਦੀ ਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਮਾ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਸਾ, ਗਾ, ਮਾ, ਪਾ, ਧਾ, ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ, ਰੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਮਾ ਤੀਬਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਡੋਲ ਤੇ ਮਾਲਕੌਸ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਤ ਹੈ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ (ਫੱਗਣ, ਚੇਤ) ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ੨੪ਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਡੋਲ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਡੋਲ, ਕਲਿਆਣ ਠਾਠ ਦਾ ਔੜਵ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਧਾ ਤੇ ਗਾ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ, ਰੇ ਤੇ ਪਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।

ਬਕਰੀਦਿ

ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਬਕਰ' ਗਊ ਜਾਂ ਬੈਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ੀਹਿੱਜਾ ਦੀ ਦਸ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗਊ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਈਦ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਕਰ-ਈਦ-ਬਕਰੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੀਏ-ਕੁਰਬਾਂ' ਜਾਂ 'ਈਦੁਲ ਅਜ਼ਹਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਬਹ ਕੀਤੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਸਬੰਧੀਆਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਗ਼ਰੀਬ-ਗ਼ੁਰਬੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ—ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜਾ ਕੈ ਈਦਿ ਬਕਰੀਦਿ ਕੁਲ ਗਊ ਰੇ ਬਧੁ ਕਰਹਿ
ਮਾਨੀਅਹਿ ਸੇਖ ਸਹੀਦ ਪੀਰਾ॥

(ਮਲਾਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ੧੨੯੩)

ਬਤੀਸ ਸੁਲਖਣੀ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਬੱਤੀ ਸ਼ੁਭ ਲੱਛਣ ਇਹ ਮੰਨੇ ਹਨ :—

੧. ਸੁੰਦਰਤਾ, ੨. ਸਵੱਛਤਾ, ੩. ਲੱਜਾ, ੪. ਚਤੁਰਾਈ, ੫. ਵਿਦਿਆ, ੬. ਪਤਿਭਗਤੀ, ੭. ਸੇਵਾ, ੮. ਦਯਾ, ੯. ਸਤਯ, ੧੦. ਪ੍ਰਿਯਬਾਣੀ, ੧੧. ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ੧੨. ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ੧੩. ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ, ੧੪. ਏਕਤਾ, ੧੫. ਧੀਰਜ, ੧੬. ਧਰਮਨਿਸ਼ਠਾ, ੧੭. ਸੰਯਮ, ੧੮. ਉਦਾਰਤਾ, ੧੯. ਗੰਭੀਰਤਾ, ੨੦. ਉੱਦਮ, ੨੧. ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ੨੨. ਰਾਗ, ੨੩. ਕਾਵਯ, ੨੪. ਨ੍ਰਿਤ, ੨੫. ਚਿਤ੍ਰ, ੨੬. ਔਸ਼ਧੀ, ੨੭. ਰਸੋਈ, ੨੮. ਸਿਉਣਾ ਪ੍ਰੋਣਾ, ੨੯. ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਯਥਾਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਾ, ੩੦. ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਆਦਰ, ੩੧. ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ, ੩੨. ਸੰਤਾਨ ਪਾਲਨ।

ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ ਦੇ 'ਕਾਸ਼ੀ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਬੱਤੀ ਲੱਛਣ ਇਹ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

ਪੰਜ ਦੀਰਘ—ਨੇਤ੍ਰ, ਜਬਾੜ੍ਹਾ, ਨੱਕ, ਵੱਖੀ, ਭੁਜਾ।
ਪੰਜ ਸੂਖਮ—ਤ੍ਵਚਾ, ਕੇਸ਼, ਉਂਗਲੀਆਂ, ਦੰਦ, ਉਂਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਠਾਂ।
ਸੱਤ ਲਾਲ—ਹਥੇਲੀ, ਪੈਰ ਦੀ ਤਲੀ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਏ, ਤਾਲੂਆ, ਜੀਭ, ਹੋਠ, ਨਹੁੰ।
ਛੇ ਉੱਚੇ—ਕਮਰ ਦੀ ਹੱਡੀ, ਪੇਟ, ਪੱਸਲੀ, ਮੋਢੇ, ਹੱਥ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ, ਮੂੰਹ।
ਤਿੰਨ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੇ—ਮੱਥਾ, ਛਾਤੀ, ਕਮਰ।
ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ—ਗਰਦਨ, ਜੰਘਾਂ, ਭਗ।
ਤਿੰਨ ਗੰਭੀਰ—ਸੁਰ, ਨਾਭੀ, ਸੁਭਾਵ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਬਤੀਹ ਸੁਲਖਣੀ ਸਚੁ ਸੰਤਤਿ ਪੂਤ॥
ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੁਘੜ ਸਰੂਪ॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੩੭੧)

ਬਧਿਕ

ਬਧਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਿਕਾਰੀ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਤੀਰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਬਧਿਕ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕੁਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਾਦਵ ਪਰਭਾਸ ਛੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਮਰੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਲੰਮੇ ਪਏ। ਬਧਿਕ ਨੇ ਹਿਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਤੀਰ ਮਾਰਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ। ਬਧਿਕ ਬੜਾ ਪਛਤਾਇਆ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਬਧਿਕੁ ਉਧਾਰਿਓ ਖਮਿ ਪ੍ਰਹਾਰ॥

(ਬਸੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਬਨਾਰਸ— ਦੇਖੋ ਕਾਂਸ਼ੀ

ਬਭੀਖਣ (ਭਭੀਖਣ)

ਰਾਵਣ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭ੍ਰਾਈ ਬਭੀਖਣ ਇਕ ਭਲੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਰਾਵਣ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਬਭੀਖਣ ਰਾਮ ਜੀ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭੇਤ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ। ਇਸਨੇ ਹੀ ਰਾਵਣ ਦੇ ਨਾ ਮਰਨ ਦਾ ਭੇਤ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਵਣ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਕੁੰਡ' ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਢੇ-ਕੱਟੇ ਅੰਗ ਮੁੜ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਕੁੰਡ ਦੇ ਸੁੱਕਣ ਤੇ ਹੀ ਰਾਵਣ ਮਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ 'ਅਗਨਿ ਬਾਣ' ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਵਣ ਦਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੁੰਡ' ਸੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ 'ਰਾਮ ਬਾਣ' ਨਾਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੰਕਾ ਫਤਹਿ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਗੱਦੀ ਬਭੀਖਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਵਰਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਨਾਮੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਸੀਅ ਬਹੋਰੀ, ਲੰਕ ਭਭੀਖਣ ਆਪਿਓ ਹੋ॥

(ਸੋਰਠਿ, ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੬੫੭)

ਬ੍ਰਹਮੰਡ

ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਡਾ ਅਰਥਾਤ ਗੋਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੋਨੇ ਰੰਗਾ ਅੰਡਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫੁੱਟ ਕੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਤ ਉਪਰਲੇ ਤੇ ਸੱਤ ਹੇਠਲੇ ਲੋਕ ਬਣੇ। ਸੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਇਹ ਹਨ :—

ਭੂਰ, ਭੁਵਰ, ਸੁਵਰ, ਮਹਰ, ਜਨ, ਤਪ, ਸਤ ਤੇ ਸੱਤ ਪਾਤਾਲ ਇਹ ਹਨ— ਅਤਲ, ਬਿਤਲ, ਸੁਤਲ, ਤਲਾਤਲ, ਰਸਾਤਲ, ਮਹਾਂਤਲ, ਪਾਤਾਲ।

ਧਰਤੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਖੇਤਰ ਉੱਨੀ ਕਰੋੜ

ਸੱਤਰ ਲੱਖ ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਸੱਤ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੱਤ ਦੀਪ ਇਹ ਹਨ :—

ਜੰਬੂ, ਪਲਖ, ਸ਼ਾਲਮਲੀ, ਕੁਸੂ, ਕ੍ਰੌਂਚ, ਸ਼ਾਕ ਤੇ ਪੁਸ਼ਕਰ॥

ਨਵੇਂ ਭੂਵਿਗਿਆਨੀ :— ਏਸ਼ੀਆ, ਯੂਰਪ, ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫਰੀਕਾ, ਓਸੀਲੀਆ ਤੇ ਧ੍ਰਵਾਂ ਲਾਗੇ ਬਰਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹਿੱਸਾ-ਇਹ ਸੱਤ ਭਾਗ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ :—

ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਕੋ ਠਾਕੁਰੁ ਸੁਆਮੀ
ਸਰਬ ਜੀਆ ਕਾ ਦਾਤਾ ਰੇ॥

(ਸੋਰਠਿ ੫, ਪੰਨਾ ੬੧੨)

ਬ੍ਰਹਮਾ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟੇ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਇਜੇਹੇ ਨਿੱਕੇ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਤੇ ਉਸੇ ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ੩੬ ਜੁਗ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ, ਚਾਰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚਾਰ ਬਾਂਹਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚਾਰ ਮੁਖਾਂ' ਤੋਂ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੰਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸਨਾਤਨ ਅਤੇ ਸਨਤ ਚਾਰ—ਇਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਤਿਲੋਤਮਾ ਦੋ ਪੁੱਤਰੀਆਂ। ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਛਤ੍ਰੀ, ਪੱਟਾਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਇਕੋ ਇਕ ਮੰਦਰ ਪੁਸ਼ਕਰ ਹੈ।

ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਪਜੇ, ਬੇਦ ਪੜਹਿ ਮੁਖਿ ਕੰਠਿ ਸਵਾਰਿ॥
ਤਾ ਕੋ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਣਾ, ਆਵਤ ਜਾਤ ਰਹੈ ਗੁਬਾਰਿ॥

(ਗੂਜਰੀ ੧, ਪੰਨਾ ੪੮੯)

ਬਰਾਹ

ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਜਿਸ ਨੇ ਸੂਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਹਿਰਨਾਖ ਦੈਂਤ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਰਾਹ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ। ਤੈਤਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਤੇ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਵਰਾਹ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉੱਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਜੋ ਫੈਲ ਗਈ ਤੇ 'ਭੂਮੀ' ਕਹਿਲਾਈ।

ਕਈਆਂ ਵਰਾਹ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜਰਮ ਕਰਮ ਮਛ ਕਛ ਹੁਅ ਬਰਾਹ
ਜਮੁਨਾ ਕੈ ਕੂਲਿ ਖੇਲੁ ਖੇਲਿਓ ਜਿਨਿ ਗਿੰਦ ਜੀਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਬ੍ਾਹਮਣ

ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਾਹਮਣ ਮੁੱਖ ਤੇ ਸੰਮਾਨਿਤ ਵਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਮ-ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਲੈਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬ੍ਾਹਮਣ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਜਮਾਤ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਰੱਖਿਆ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਸੰਸਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਸ਼ਤ ਪਥ ਬ੍ਾਹਮਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਕ ਅਸਮਨੀ ਦੇਵ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬ੍ਾਹਮਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸਰਬੋਚ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ।

ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬ੍ਾਹਮਣ ਸੁਆਰਥੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਮਝ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਵੀ ਬ੍ਾਹਮਣਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰੋਹਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਕਬੀਰ ਬਾਮਨ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਗਤ ਕਾ, ਭਗਤਨ ਕਾ ਗੁਰੁ ਨਾਹਿ॥
ਅਰਝਿ ਉਰਝਿ ਕੈ ਪਚਿ ਮੂਆ, ਚਾਰਉ ਬੇਦਹੁ ਮਾਹਿ॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੱਚੇ ਬ੍ਾਮਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸੋ ਬ੍ਰਹਮਣੁ ਜੋ ਬਿੰਦੈ ਬ੍ਰਹਮੁ॥ ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਕਮਾਵੈ ਕਰਮੁ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੧)

ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਾਹਮਣ ਕਹੀਐ, ਜਿ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਲਿਵ ਲਾਇ॥

(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੫੧੨)

ਬਲਭਦ੍ਰ

ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਬਲਭੱਦ੍ਰ ਵਾਸਦੇਵ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਬੱਚੇ ਕੰਸ ਨੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਲਭੱਦ੍ਰ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਕਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਉਥੋਂ ਰੋਹਣੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਚੰਗਾ ਬਹਾਦੁਰ ਸੂਰਮਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਕੰਸ ਦੇ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਗਨਨਾਥ ਵਿਖੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਭੱਦ੍ਰ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ :—

ਕ੍ਰਿਸਨ ਬਲਭਦ੍ਰ ਗੁਰ ਪਗ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈ॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੧੬੫)

ਬਲਵੰਡ

ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਇ ਭੱਟ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੱਤੇ ਡੂਮ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰ ਉਚਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਬਲਵੰਡ ਕਿਰਤ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸੱਤੇ ਦੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

'ਬਲਵੰਡ' ਖੀਵੀ ਨੇਕ ਜਨ
ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪਤ੍ਰਾਲੀ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਥਾ ਸਤੈ ਡੂਮਿ ਆਖੀ, ਪੰਨਾ ੯੬੭)

ਬਲਿ ਰਾਜਾ

ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਤਪ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਜਿਤ ਲਏ, ਫਿਰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਸੌ ਯੱਗ ਆਰੰਭੇ। ਜਦੋਂ ਯੱਗ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਖੀਰਲਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਦੋਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘਾਸਣ ਹਿਲਦਾ ਵੇਖ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੌਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਲਈ ਢਾਈ ਕਰਮਾਂ ਥਾਂ ਮੰਗੀ। ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ੁਕਰ ਨੂੰ ਇਸ ਭੇਖ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ ਉਸ ਨੇ ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਨੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹਉਂ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ 'ਹਾਂ' ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਨਾਪਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਦਮ ਨਾਲ ਮਾਤ-ਲੋਕ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਦਮ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਮਿਣ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਧੇ ਕਰਮ ਦੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ। ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪੈਰ ਘੁਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਖਾਂਗਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਦੇ ਤਪ ਅਤੇ ਦਾਨ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਮੁਖੀ ਦੇਵਤੇ— ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵਜੀ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਰਉ ਅਢਾਈ ਧਰਤੀ ਮਾਂਗੀ ਬਾਵਨ ਰੂਪਿ ਬਹਾਨੈ॥
ਕਿਉ ਪਇਆਲਿ ਜਾਇ ਕਿਉ ਛਲੀਐ ਜੇ ਬਲਿ ਰੂਪੁ ਪਛਾਨੈ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੪੪)

ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ॥ ਜਗਨ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਰ ਅਫਾਰੀ॥
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪੂਛੇ ਜਾਇ ਪਇਆਰੀ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਭਗਤਿ ਬਸਿ ਕੇਸਵ, ਅਜਹੂੰ ਬਲਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ਖਰੋ॥

(ਮਾਰੂ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਬਾਬਰ ਤੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ

ਜ਼ਹੀਰਉੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਬਰ (੧੪੮੩-੧੫੩੦ ਈ.) ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਤੁਰਕਸਤਾਨ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਤੇ ਚੰਗਾ ਮਨਚਲਾ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਬਲ (੧੫੦੪) ਤੇ ਕਬਜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਖਰੀ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੫੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖਤ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ੧੫੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਏਮਨਾਬਾਦ (ਸੈਦਪੁਰ) ਨਗਰ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਸਖਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਅੱਖੀਂ-ਡਿਠੀ ਤਸਵੀਰ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਬਰਵਾਣੀ' ਅਰਥਾਤ ਬਾਬਰ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਤੱਕ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ।

ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ, ਕੁਇਰ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੧)

ਬਾਬਾ ਆਦਮ— ਦੇਖੋ ਆਦਮ

ਬਾਬੀਹਾ

ਇਕ ਪੰਛੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਪਪੀਹਾ, ਬਾਬੀਹਾ ਜਾਂ ਬੰਬੀਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਰਖਾ ਸਮੇਂ ਇਕ ਖਾਸ ਬੂੰਦ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਵਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਵਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਉਹ ਕਣੀ ਹੈ ਜੋ 'ਸ੍ਵਾਂਤੀ ਨਛੱਤਰ' ਵਿਚੋਂ ਝਰਦੀ ਹੈ। ਬੰਬੀਹੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਾਂਘ-ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪੁਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ, ਆਤਮ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਪੀਹੇ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੋਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੂੰਦ ਲਈ ਸਦਾ

ਪੁਕਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਜਨ ਨਾਮ ਰਸ ਲਈ ਤੜਪ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬੀਹਾ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣਿ ਬੋਲਿਆ ਸਹਜੇ ਸਚਿ ਸੁਭਾਇ॥
ਇਹੁ ਜਲੁ ਮੇਰਾ ਜੀਉ ਹੈ ਜਲ ਬਿਨੁ ਰਹਣੁ ਨ ਜਾਇ॥
ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਜਲੁ ਪਾਈਐ ਵਿਚਹੁ ਆਪ ਗਵਾਇ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)

ਬਾਰਾਂਮਾਹ

ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਿਰਹੁ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਛੇੜਦਾ, ਅੰਤ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਨਗਮਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਵਧੇਰੇ ਬਿਰਹੁ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਕਪੜਾ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਬਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਸਊਦ ਸਾਅਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਲਾਹੌਰੀ (੧੦੪੭-੧੧੨੨ ਈ.) ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਫਾਰਸੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੁਰਾਣੀ ਰਹੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਵੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਈਰਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਤ, ਭਗਤ, ਕਵੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ- 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ')

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :— ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਤ ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਜੋ ੧੭ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਕਿਰਤ 'ਮਾਝ ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ੧੪ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਤੇ ਬਿਰਹੁੰ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਤੇ 'ਮਾਝ ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਲਈ :—

(ੳ) *ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ, ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ॥*
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ, ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੇ॥

(ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੦੮)

(ਅ) *ਸਾਵਣਿ ਸਰਸੀ ਕਾਮਣੀ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ॥*
ਮਨੁ ਤਨੁ ਰਤਾ ਸਚ ਰੰਗਿ, ਇਕੋ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ॥

(ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੪)

ਬਾਲਮੀਕਿ

ਬਾਲਮੀਕਿ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਬਾਲਮੀਕਿ, ਚੰਡਾਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਚੋਰੀ ਡਾਕੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਸ ਨੇ

ਕਿਹਾ, 'ਪਰਵਾਰ ਲਈ'। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਬਚਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਣੇ ਤੇ ਇਹ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਫਲ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਯੱਗ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪੇ ਵੱਜਣ ਵਾਲੀ ਘੰਟੀ ਨਾ ਵੱਜੀ ਤਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ, ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਕੋਈ ਨਿਰਾਦਰੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕਿ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਸਮਝ ਕੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਚਰਣ ਧੋਤੇ। ਤਾਂ ਯੱਗ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਸੰਗਤ ਸਦਕੇ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨੀਚ ਉਧਰ ਗਿਆ।

ਬਾਲਮੀਕੈ ਹੋਆ ਸਾਧਸੰਗੁ॥

(ਬਸੰਤ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੯੨)

ਬਾਲਮੀਕੁ ਸੁਪਚਾਰੋ ਤਰਿਓ, ਬਧਿਕ ਤਰੇ ਬਿਚਾਰੇ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੯੯੯)

ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਆਸਰੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ। ਦੋਵੇਂ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਦੇ ੪੫ ਛੰਦ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ੫੫। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਜ-ਕਲ੍ਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ, ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਕਕਾ, ਖਖਾ ਆਦਿ।

ਬਾਵਨ ਅਛਰ ਲੋਕ ਤ੍ਰੈ ਸਭੁ ਕਛੁ ਇਨਹੀ ਮਾਹਿ॥
ਏ ਅਖਰ ਖਿਰਿ ਜਾਹਿਗੇ, ਓਇ ਅਖਰ ਇਨ ਮਹਿ ਨਾਹਿ॥

(ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੪੦)

ਬਿਆਸ

ਬਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰਾਸ਼ਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮਤਸਯੋਦਰੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕਈਆਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਤਯਵਤੀ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ-ਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਬਿਆਸ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਵੇਦ-ਮੰਤ੍ਰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਚੱਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਵਾਰ ਵੰਡ ਕੇ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵੀ ਇਹ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ' ਲਿਖਿਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਬਿਆਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ।

'ਭਾਗਵਤ' ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੱਲਜ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਮੁਨਿ ਬਾਸੁ ਜਿਨਿ ਬੇਦ ਬਾਕਰਣ ਬੀਚਾਰਿਆ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਲੇ ਕੇ, ੧੩੯੦)

ਨਾਰਦ ਮੁਨਿਜਨ ਸੁਕ ਬਿਆਸ ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਗੋਬਿੰਦ॥

(ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੮)

ਬਿਹਾਗੜਾ

ਬਿਹਾਗੜਾ ਬਿਲਾਵਲ ਠਾਟ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਗਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਕੋਮਲ ਨੀ ਹੈ, ਅੰਤਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਨੀ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਹਾਗ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਨੀ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਬਿਹਾਗੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਹਾਗ ਨੂੰ ਆਰੋਹੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਅਤੇ ਰੇ ਅਤੇ ਧਾ ਵਰਜਿਤ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਰੇ ਲੱਗਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਰਬਲ। ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਤੀਬ੍ਰ ਮਾ ਵੀ ਦੁਰਬਲ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਸੱਤਵੀਂ ਥਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।

ਬਿਦਰ

ਬਿਦਰ, ਰਾਜਾ ਬਚਿਤਰ ਬੀਰਜ ਦੀ ਟਹਿਲਣ ਸੁਦੇਸ਼ਨਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦਾਸੀ-ਸੁਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਤੀਵੇਤਾ ਤੇ ਨੇਕ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਨੇਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਦਾ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਠੀਕ ਬਿਉਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਲਾਖ ਦੇ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਸਾੜਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਦੋਂ ਇਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਬੇਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਤਦੋਂ ਬਿਦਰ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਕੁਕਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬਿਦਰ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰਾਜੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਦਰ ਦੇ ਘਰ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਦੇ ਸਾਗ ਪਾਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਕੀਤਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਬਾਦ ਉਸੇ ਹੀ ਥਾਂ ਪਰਭਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਿਦਰ ਭਗਤ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਿਦਰ ਦੇ ਘਰ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਰਾਜਨੁ ਕਉਣ ਤੁਮਾਰੈ ਆਵੈ॥
ਐਸੋ ਭਾਉ ਬਿਦਰ ਕੋ ਦੇਖਿਓ,
ਓਹ ਗਰੀਬੁ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ॥

(ਮਾਰੂ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ

'ਬ੍ਰਿੰਦ' ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਰੁੱਖ ਸਨ, ਉਹ ਥਾਂ 'ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ' ਕਹਿਲਾਇਆ। ਬ੍ਰਿਜ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ੧੨ ਬਣ ਤੇ ੨੪ ਉਪਬਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਥੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਦਾਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬ੍ਰਿੰਦਾ ਦਾ ਇਹ ਤਪੋ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਰਾਧਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਬ੍ਰਿੰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਿਤਨਾ ਸਮਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੋਪੀਆਂ ਤੇ ਗੁਆਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾਕੇ ਮਥਰਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਤਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਪਾਸ਼ਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਛਲੀ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ
ਕਾਨ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਜਾਦਮੁ ਭਇਆ॥
ਪਾਰਜਾਤੁ ਗੋਪੀ ਲੈ ਆਇਆ
ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮਹਿ ਰੰਗੁ ਕੀਆ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਬਿਪਾਸ

ਬਿਪਾਸਾ ਜਾਂ ਬਿਆਸ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕੁਲੂ ਵਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਰੋਹਤਾਂਗ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਬਿਆਸ ਕੁੰਡ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੰਡੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੀਂ ੨੯੦ ਮੀਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਪੁਰ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਕਾਫ਼ੀ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਬਿਪਾਸ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਖੀ ਪੁੱਤਰ-ਮਰਨ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਸਦਕਾ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬਿਪਾਸ' ਪਿਆ।

ਗੋਬਿੰਦਵਾਲੁ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀ ਸਮ
ਜਲਨ ਤੀਰਿ ਬਿਪਾਸ ਬਨਾਯਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੦)

ਬਿਰਹੜੇ

ਬਿਰਹੁ-ਵਰਣਨ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ 'ਬਿਰਹੜੇ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੰਤਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ, ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਗ਼ਮ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਤਾਂਘ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।

ਸੁੰਦਰੁ ਸੁਘਰੁ ਸੁਜਾਣੁ ਪ੍ਰਭੁ, ਮੇਰਾ ਜੀਵਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ॥੨॥
ਜਿਸ ਤੂੰ ਮੇਲਹਿ ਸੋ ਮਿਲੈ ਪਿਆਰੇ, ਤਿਸ ਕੈ ਲਾਗਉ ਪਾਇ॥੪॥

(ਆਸਾ ੫, ਪੰਨਾ ੪੩੧)

ਬਿਲਾਵਲ

ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਇਕ ਰਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਸਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਗਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤਿ ਹੈ, ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਗ ਸੋਲ੍ਹਵੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ
ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ॥

(ਵਾਰ ਬਿਲਾਵਲ ੩, ਪੰਨਾ ੮੪੯)

ਬੀਠਲ

ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ 'ਬੀਠਲ' ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਵਾਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਰੁਕਮਣੀ, ਦੁਆਰਕਾ ਤੋਂ ਰੁੱਸ ਕੇ ਪੰਡਰ ਪੁਰ ਪਾਸ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੀਠਲ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਠਲ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਬੀਠਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ।

ਈਭੈ ਬੀਠਲੁ ਊਭੈ ਬੀਠਲੁ ਬੀਠਲ ਬਿਨੁ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ॥
ਥਾਨ ਥਨੰਤਰਿ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਣਵੈ, ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਤੂੰ ਸਰਬ ਮਹੀ॥

(ਆਸਾ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੪੮੫)

ਬੁੱਧ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦਾ ਜਨਮ ੬੨੪ ਈ. ਪੂਰਬ ਰਾਜਾ ਸ਼ੁਧੋਦਨ ਦੇ ਘਰ ਮਾਇਆ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕੁੱਖੋਂ ਕਪਲ ਵਸਤੂ ਨਗਰ ਲਾਗੇ ਲੁੰਬਿਨੀ ਨਾਮੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਲ ਨਾਮ ਗੌਤਮ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਹੁਲ ਨਾਮੀ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਗੌਤਮ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਉਪਰਾਮਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ

ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਬੁਢਾਪੇ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਦੈਵੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡਕੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ, ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਇਆ ਅੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਗਇਆ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੁੱਧ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਤਪ ਤਿਆਗ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼-ਬਚਨ 'ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮਤ ਛਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਇਤਨਾ ਵਧਿਆ ਕਿ ਅੰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ :—

ਆਖਹਿ ਕੇਤੇ ਕੀਤੇ ਬੁਧ॥

(ਜਪੁ ੧, ਪੰਨਾ ੬)

ਬੇਣੀ (ਭਗਤ)

ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਆਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਆਮ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਦ੍ਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਹੋਏ। ਘਰੋਗੀ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪ ਇਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਦਿਨ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਰਾਮਕਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨਾਤਨ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਜੋਗ ਮਤ ਦੇ ਭੇਖ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੇਣੀ ਕਹੈ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਗਤਹੁ
ਮਰਨ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨਿ ਪਾਈ॥

(ਸਿਰੀ ਬੇਣੀ, ਪੰਨਾ ੯੩)

ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ

ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਤੀਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਗੰਗਾ, ਜਮਨਾ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਸ੍ਵਤੀ—ਤਿੰਨ ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਿੰਦੂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਇੱਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲੋਂ ਸੰਤ ਚਰਨ-ਧੂੜੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

ਨਾਨਕ ਧੂੜਿ ਪੁਨੀਤ ਸਾਧ ਲਖ ਕੋਟਿ ਪਿਰਾਗੈ॥

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ ਤਿੰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ 'ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ' ਸੰਕੇਤ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਹਠ ਯੋਗ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' ਤੇ 'ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਿਤਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

(ੳ) *ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਕੇਲ ਕੇਦਾਰਾ॥ ਕਾਸੀ ਕਾਂਤੀ ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ*
ਗੰਗਾ ਸਾਗਰੁ, ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ ਅਠਸਠਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਈ ਹੇ॥

(ਮਾਰੂ ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੨)

ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਆਖਦੇ ਹਨ :—

(ਅ) *ਇੜਾ, ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ, ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕਠਾਈ॥*
ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ ਤਹ ਪਿਰਾਗੁ ਮਨੁ, ਮਜਨੁ ਕਰੇ ਤਿਥਾਈ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਬੇਣੀ, ਪੰਨਾ ੯੭੪)

ਬੇਤਾਲ

ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਮੁਰਦੇ ਵਿਚ ਭੂਤ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਵੇ ਉਹ ਬੇਤਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਨੀਚ ਜੋਨਿ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ ਵੀ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਮਹੀਣ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਜੋ ਮੋਹਿ ਮਾਇਆ ਚਿਤੁ ਲਾਇਦੇ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ,
ਸੇ ਮਨਮੁਖ ਮੂੜ ਬਿਤਾਲੇ ਰਾਮ॥

(ਬਿਹਾਗੜਾ ੪, ਪੰਨਾ ੫੩੯)

ਬੈਸਨੋ — ਦੇਖੋ ਵੈਸ਼ਣਵ

ਬੈਕੁੰਠ

ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰਪੁਰੀ' ਦਾ ਨਾਮ 'ਬੈਕੁੰਠ' ਹੈ ਕਈ ਇਹ ਥਾਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਰਗ' ਲਈ ਵੀ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਭਗਤ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਜਾਂ 'ਸਤਿਸੰਗ' ਨੂੰ ਹੀ ਬੈਕੁੰਠ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਲਪਿਤ ਬੈਕੁੰਠ ਜਾਂ ਸੁਰਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੰਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜਬ ਲਗੁ ਮਨਿ ਬੈਕੁੰਠ ਕੀ ਆਸ॥
ਤਬ ਲਗੁ ਹੋਇ ਨਹੀ ਚਰਨ ਨਿਵਾਸ॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹ ਕਹੀਐ ਕਾਹਿ॥

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬੈਕੁੰਠੈ ਆਹਿ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੨੫)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠ ਸਾਧ ਕੀ ਸੰਗਤਿ, ਜਨ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਕਾ ਧਾਮ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ਨੰ ੬੮੨)

ਤਹਾ ਬੈਕੁੰਠੁ ਜਹ ਕੀਰਤਨੁ ਤੇਰਾ, ਤੂੰ ਆਪੇ ਸਰਧਾ ਲਾਇਹਿ॥੨॥

(ਸੂਹੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੪੯)

ਬੈਕੁੰਠ ਨਗਰੁ ਜਹਾ ਸੰਤ ਵਾਸਾ॥

(ਸੂਹੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੪੨)

ਬੈਰਾਗੀ

ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਅਚਾਰਯ ਰਾਮਾਨੰਦ (੧੩੬੬-੧੪੬੭) ਸਨ। ਇਹ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਧਰਮ ਕਰਮ ਹਨ— ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਰਾਮ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਦਵਾਰਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਸੰਖ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰ ਪਰ ਛਾਪ ਲਾਉਣਾ, ਗੋਪੀ ਚੰਦਨ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣਾ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ।

ਵੈਰਾਗੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਟਾ-ਜੂਟ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਜਨੀਕ ਇਸ਼ਟ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ 'ਜੈ ਜੈ ਰਾਮ' ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, 'ਹਮਾਰੇ ਰਾਮ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਅਸਥਾਨ ਜਗਨਨਾਥ ਤੇ ਅਜੁੱਧਿਆ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲਿਵ ਜੋੜ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵੈਰਾਗੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰਕ ਧੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਗਿਰਹ ਕੁਟੰਬ ਮਹਿ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ॥
ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸੇ ਸਚੇ ਬੈਰਾਗੀ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੪੬)

ਜੋ ਮਨੁ ਮਾਰਹਿ ਆਪਣਾ, ਸੇ ਪੁਰਖ ਬੈਰਾਗੀ ਰਾਮ॥

(ਵਡਹੰਸ : ੩, ਪੰਨਾ ੫੬੯)

ਸੋ ਬੈਰਾਗੀ ਜਿ ਉਲਟੇ ਬ੍ਰਹਮੁ॥
ਗਗਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਰੋਪੈ ਥੰਮੁ॥
ਅਹਿਨਿਸਿ ਅੰਤਰਿ ਰਹੈ ਧਿਆਨੁ॥
ਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਸਤ ਸਮਾਨਿ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੩)

ਬੈਰਾੜੀ

ਬੈਰਾੜੀ ਮਾਰੂ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤੱਗ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਵਾਦੀ ਗਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾ, ਗਾ, ਪਾ, ਧਾ ਤੇ ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੇ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਾ ਤੀਬਰ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸੱਤ ਸ਼ਬਦ ਹਨ—ਛੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ।

ਭਗਤ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ 'ਭਗਤ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਦਿਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਅਸਲ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਲੀ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਚੂੰਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਯ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਕਾਫੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰਲੇਖ, 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ' ਜਾਂ 'ਬਾਣੀ ਭਗਤਾਂ ਕੀ' ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੫ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ :—

ਜੈਦੇਵ, ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ, ਨਾਮਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਬੇਣੀ, ਸਧਨਾ ਸੈਣ, ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ, ਭੀਖਨ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਤੇ ਸੂਰਦਾਸ।

ਭੱਟ

ਭੱਟ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਢਾਢੀ, ਚਾਰਣਾਂ ਤੇ ਬੰਦੀ ਜਨਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਤਤਿ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਚੌਧਰੀਆਂ ਜਾਂ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਤੇ ਜਜ਼ਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਰਸੀਨਾਮੇ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੱਟ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਤ੍ਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਸਰਸੁਤੀ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰਸੁਤ ਤੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਾਸੀ 'ਗੌੜ' ਕਹਿਲਾਏ। ਸਾਰਸੁਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਿਆ-ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸਤਤਿ ਕਰਕੇ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਪਰਵਾਣ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਯਜਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਧਦੇ ਗਏ ਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਫੈਲਦੇ ਗਏ।

ਇਸੇ ਭੱਟ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਸਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਿਖੇ ਭੱਟ

ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਭਾਈ ਭਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪੋਤਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜਸ ਦੇ ੧੨੩ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਜੋ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ-ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :—

ਕਲ੍ਯ (ਕਲਸਹਾਰ), ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਸਲ੍ਯ, ਭਲ੍ਯ, ਨਲ੍ਯ, ਭਿਖਾ ਪਰਮਾਨੰਦ, ਬਲ੍ਯ, ਹਰਿਬੰਸ ਤੇ ਮਥੁਰਾ।

ਭਰਥਰਿ

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਬਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗਾ ਸਾਧੂ ਬਨਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਾ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦਾ ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਮੈਣਾਵੰਤੀ ਦਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਨਾਥ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਦੇ ਤੇ ਸਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਭਰਥਰੀ ਨਾਂ ਦਾ ਜੋਗੀ ਸੀ, ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣਾ ਭਰਥਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਧ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸਿਫਤੀ ਰਤਾ ਸਦ ਬੈਰਾਗੀ, ਜੂਐ ਜਨਮੁ ਨ ਹਾਰੈ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਣਿ ਭਰਥਰਿ ਜੋਗੀ, ਖੀਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੈ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਭਲ

ਭਲ੍ਯ ਭੱਟ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਵਈਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੇਘ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ, ਬਨਾਸਪਤੀ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਬਸੰਤ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ, ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਦੀ ਡੂੰਘਾਣ ਤੇ ਗੰਗ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਕਥਨੀਯ ਹੈ।

ਰੁਦ੍ਰ ਧਿਆਨ ਗਿਆਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ, ਕਬਿ ਜਨ ਭਲ ਉਨਹ ਜੁੋ ਗਾਵੈ॥
ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ, ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੬)

ਭਵ ਸਾਗਰ

ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਲਈ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਕੇ 'ਭਵ ਸਾਗਰ' ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਭਵ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਜਨਮ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਹਰਿ ਕੇ ਚਰਣ ਹਿਰਦੈ ਉਰਿਧਾਰਿ॥
ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਚੜਿ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਿ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੬)

ਭਵਨ— ਦੇਖੋ ਚਉਦਹ ਲੋਕ

ਭਵਾਨੀ

'ਭਵ' ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੇ ਭਵਾਨੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਪਾਰਬਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਕਤ ਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ 'ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ' ਜਾਂ ਮਹਾਂਮਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੱਚਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਐਸਾ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਮਹਾਮਾਈ ਕੀ ਪੂਜਾ ਕਰੈ॥
ਨਰ ਸੈ ਨਾਰਿ ਹੋਇ ਅਉਤਰੈ॥
ਤੂ ਕਹੀਅਤ ਹੀ ਆਦਿ ਭਵਾਨੀ
ਮੁਕਤਿ ਕੀ ਬਰੀਆ ਕਹਾ ਛਪਾਨੀ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੮੭੪)

ਭਿਸ਼ਤ

ਫ਼ਾਰਸੀ 'ਬਹਿਸ਼ਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦੇਸੀ ਰੂਪ 'ਭਿਸਤ' ਹੈ, ਜਿ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸੁਰਗ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨੇਕ ਆਤਮਾਵਾਂ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਦੋਜ਼ਖ ਬਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ। ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਕਲਪ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਹੂਰਾਂ, ਗਿਲਮਾਨ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਗਰ ਸੰਤਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਅਜੇਹੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨੂੰ ਹੀ ਭਿਸਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਭਿਸਤੁ, ਨਜੀਕਿ ਰਾਖੁ ਰਹਮਾਨਾ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੧)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :—

ਗਲੀ ਭਿਸਤਿ ਨ ਜਾਈਐ, ਛੁਟੈ ਸਚੁ ਕਮਾਇ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧)

ਭਿੱਖਾ

੧੧ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੁਖੀ ਭੱਟ ਜੋ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਾਕੀ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਛੰਦ 'ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ

ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਆਤਮ ਜਗਿਆਸਾ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਲ ਭਰ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਬਾਦ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ :—

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਟੋਲਿ, ਸਾਧ ਬਹੁਤੇਰੇ ਡਿਠੇ॥
ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ, ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੇ॥
ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ, ਕਿਨੈ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ॥
ਕਹਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ, ਰਹਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੫)

ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ— ਦੇਖੋ ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਾ

ਭੀਖਨ

ਭੀਖਨ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਤ ਕਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ। ਸੂਫ਼ੀ ਭੀਲਖਨ, ਲਖਨਊ ਲਾਗੇ ਨਗਰ ਕਾਕੋਰੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਰਮਯੋਗੀ ਗ੍ਰਿਸਤੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਬਦਾਯੂਨੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੫੭੩ ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭੀਖਨ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਰਾਇ ਦੇ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮੁਸਲਮ ਫਕੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਹੈ ਜਨੁ ਭੀਖਨੁ, ਪਾਵਉ ਮੋਖ ਦੁਆਰ॥

(ਸੋਰਠਿ ਭੀਖਨ, ਪੰਨਾ ੬੫੯)

ਭੇਖ

ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ 'ਭੇਖ' ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਅਜੇਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰਹਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਬਾਹਰਲੀ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨ ਕੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਿਸਚੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਕੁਝ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਲਪੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭੋ ਕੁਝ ਸਮਝਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਭੁੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਮ ਧਰਮ ਬੇਜਾਨ ਤੇ ਥੋਥੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਪਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਾਨਨਹਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਬੀਨ॥

ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਨ ਕਾਹੂ ਭੀਨ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੯)

ਭੇਖ ਅਨੇਕ ਅਗਨਿ ਨਹੀ ਬੁਝੈ
ਕੋਟਿ ਉਪਾਵ ਦਰਗਹ ਨਹੀ ਸਿਝੈ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੬)

ਚੇਤਿ ਮਨ ਮਹਿ ਤਜਿ ਸਿਆਣਪ, ਛੋਡਿ ਸਗਲੇ ਭੇਖ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੭)

ਭੈਰਉ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਛੇ ਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੈਰਉ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਧਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰੇ ਹੈ। ਰੇ ਅਤੇ ਧਾ ਕੋਮਲ ਤੇ ਸਾ, ਗਾ, ਮਾ ਪਾ, ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ੨੪ਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

(ਮ)

ਮਹਿਖਾਸੁਰ

ਝੋਟੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਕਿ ਰੰਭ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਮੱਝ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ, ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਕੰਦ ਨੇ ਵੀ ਮਹਖਾਸੁਰ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਆਪ ਨਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਹਸਬਾਹੁ ਮਧੁ ਕੀਟ ਮਹਿਖਾਸਾ॥
ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ॥
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਮਹਲਾ

'ਮਹਲ' ਅਰਬੀ ਲਫਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਲੂਲ ਹੋਣ ਦਾ ਥਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਅੰਗਦ ਵਿਚ ਹਲੂਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਲੀਨ ਕੀਤੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੂਪ, 'ਮਹਲ' ਕਹਾਏ। 'ਦਬਿਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਾਹਬ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ; ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ 'ਮਹਲ' ਹੈ, ਇਸੇ 'ਮਹਲ' ਪਦ ਤੋਂ 'ਮਹਲਾ' ਸੰਕੇਤ ਬਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ੧, ੨, ੩, ੪, ੫ ਆਦਿ ਅੰਕ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਲਾਨੇ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਮਹਲਾ ੧, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਲਈ ਮਹਲਾ ੨, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਲਈ ਮਹਲਾ ੩, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਲਈ ਮਹਲਾ ੪ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਈ ਮਹਲਾ ੫ ਕਰਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਮਹਲਾ ੯ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾਂਦੇਵ— ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ

ਮੱਕਾ— ਦੇਖੋ ਕਾਬਾ

ਮਗਹਰ

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਸਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਕਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਤੋਂ ੮੦ ਮੀਲ ਅਤੇ ਅਜੁੱਧਿਆ ਤੋਂ ੨੫ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਧਾ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮਗਹਰ ਜਾਂ ਹੜੰਬੇ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਖੋਤੇ ਦੀ ਜੂਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਹਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਜੁਧਿਆ ਤੋਂ ੮੫ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਹੈ ਤੇ ਹਾੜੰਬਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਤੋਂ ੨੦-੨੫ ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਭਗਤੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਆ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ। ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੀ ਹੈ :—

ਸਗਲ ਜਨਮੁ ਸਿਵਪੁਰੀ ਗਵਾਇਆ॥
ਮਰਤੀ ਬਾਰ ਮਗਹਰਿ ਉਠਿ ਆਇਆ॥੨॥
ਬਹੁਤੁ ਬਰਸ ਤਪੁ ਕੀਆ ਕਾਸੀ॥
ਮਰਨੁ ਭਇਆ ਮਗਹਰ ਕੀ ਬਾਸੀ॥੩॥
ਕਾਸੀ ਮਗਹਰ ਸਮ ਬੀਚਾਰੀ
ਓਛੀ ਭਗਤਿ ਕੈਸੇ ਉਤਰਸਿ ਪਾਰੀ॥ ੪॥
ਕਹੁ ਗੁਰ ਗਜ ਸਿਵ ਸਭੁ ਕੋ ਜਾਨੈ॥
ਮੁਆ ਕਬੀਰੁ ਰਮਤ ਸ੍ਰੀਰਾਮੈ॥੫॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੨੬)

ਮਛ (ਅਵਤਾਰ)

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛ ਪਹਿਲਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਜੋਕਿ ਸਤਿਯੁਗ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਲੋ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਤਾਂ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੇਦ, ਹਯਗ੍ਰੀਵ, ਦੈਂਤ ਚੁਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮੱਛ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੈਂਤ ਤੋਂ ਵੇਦ ਲਿਆ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਨੋਖੇ ਚਰਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ ਬੈਕੁੰਠ ਕੇ ਵਾਸੀ॥
ਮਛੁ ਕਛੁ ਕੂਰਮੁ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ॥
ਕੇਸਵ ਚਲਤ ਕਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੋ ਹੋਇਗਾ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੨)

ਮਛਿੰਦ੍ਰ ਨਾਥ

ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਮਲਾਹਗੀਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਤਪ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਭੁੱਲ ਕੇ ਤ੍ਰਿਯਾਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਰਖ ਨੇ ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ ਕਜਲੀ ਬਨ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਿੱਧ ਵੀ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਮ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸੁਣਿ ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ॥
ਵਸਗਤਿ ਪੰਚ ਕਰੇ ਨਹ ਡੋਲੈ॥
ਐਸੀ ਜੁਗਤਿ ਜੋਗ ਕਉ ਪਾਲੇ॥
ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਮਜੀਠ

ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪੱਕਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਜੋ ਕਿ ਮਜੀਠ ਨਾਂ ਦੀ ਵੇਲ ਵਿਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧੋਣ ਨਾਲ ਉਤਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਕਸੁੰਭੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋਕਿ ਛੇਤੀ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ 'ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ' ਨੂੰ ਮਜੀਠ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ 'ਜਗਤ-ਮੋਹ' ਨੂੰ ਕਸੁੰਭੇ ਨਾਲ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਜੀਠੀ ਰੰਗ ਕਹਿ ਕੇ ਇਉਂ ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਹਨ :—

ਤੇਰਾ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਮੰਜੀਠੜਾ
ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਚੋਲਾ ਸਦ ਰੰਗ ਢੋਲਾ॥

(ਸੂਹੀ ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੯)

ਮਥਰਾ

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਿਆ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ-ਕੌਤਕ ਕੀਤੇ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਮਧੁ ਨਾਮੀ ਦੈਂਤ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਧੁ ਪੁਰੀ ਪਿਆ; ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮਧੁਰਾ ਜਾਂ ਮਥਰਾ ਬਣਿਆ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਧਰੂ, ਅੰਬਰੀਕ ਤੇ ਬਲੀ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਤਟ ਤੀਰਥ ਦੇਵ ਦੇਵਾਲਿਆ, ਕੇਦਾਰੁ ਮਥੁਰਾ ਕਾਸੀ॥
ਕੋਟਿ ਤੇਤੀਸਾ ਦੇਵਤੇ ਸਣੁ ਇੰਦ੍ਰੈ ਜਾਸੀ॥

(ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦)

ਮਥਰਾ (ਭੱਟ)

ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਥਰਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਭੱਟ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਬਾਰੇ ੭ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਬੰਧੀ ੭ ਉਸਤਤੀ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਨੇ ਚੌਥੇ ਤੇ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੀ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਅਵਤਰੀਆਂ ਹਨ।

ਤਤੁ ਬਿਚਾਰੁ ਯਹੈ ਮਥੁਰਾ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਉ ਅਵਤਾਰੁ ਬਨਾਯਉ॥
ਜਪਉ ਜਿਨ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ, ਫਿਰਿ ਸੰਕਟ ਜੋਨਿ ਗਰਭ ਨ ਆਯਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੯)

ਮਧੁ ਕੈਟਭ

ਮਧੂ ਤੇ ਕੈਭ ਦੋ ਦੈਂਤ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚੋਂ ਮੈਲ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਸੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੰਵਲ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੈਂਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੌੜੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਅਖੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੈਂਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਜੋ ਤੂੰ ਮੰਗੇਂਗਾ ਦੇਵਾਂਗੇ।" ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸਿਰ ਮੰਗ ਲਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਖੁਸ਼ਕ ਥਾਂ ਤੇ ਕੱਟੇ ਜਾਣ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਪੱਟ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਝ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤਰਨ ਲੱਗੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਰਤੀ 'ਮੇਦਨੀ' ਕਹਿਲਾਈ।

ਮਧੂ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ 'ਮਧੁਸੂਦਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਹਸਬਾਹੁ ਮਧੁ ਕੀਟ ਮਹਖਾਸਾ॥
ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ॥
ਦੈਂਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਮਨਮੁਖਿ

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਸੰਕੇਤ ਆਮ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਤੇ ਮਨਮੁਖਿ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਚੰਗੇ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਮੰਦੇ ਕੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਦਾ। ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰਮਤਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਾਇਆ-ਪਰਾਇਣ ਬਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਮਨਮੁਖਿ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਕੁਚੱਜਾ ਅਚਾਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਨਮੁਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਸੇ ਮਨਮੁਖ ਜੋ ਸਬਦੁ ਨ ਪਛਾਣਹਿ॥
ਗੁਰ ਕੇ ਭੈ ਕੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਹਿ॥

(ਮਾਰੂ ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੫੪)

ਨਾਮੁ ਨ ਚੇਤਹਿ ਸਬਦੁ ਨ ਵੀਚਾਰਹਿ
ਇਹੁ ਮਨਮੁਖ ਕਾ ਆਚਾਰੁ॥

(ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ ੩, ਪੰਨਾ ੫੦੯)

ਮਰਦਾਨਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ੧੪੫੯ ਈ. ਵਿਚ ਮੀਰ ਬਾਦਰੇ ਦੇ ਘਰ ਮਾਈ ਲੱਖੋ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਚੁਣਿਆ। ਇਹ ਰਬਾਬ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਜੰਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਸੁਰਾਂ ਛੇੜ ਕੇ ਢੁਕਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ। ਕਈ ਥਾਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਮਰਦਾਨਾ ਹੀ ਬਹਾਨਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੫੩੪ ਈ. ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਖੁਰਮ ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ 'ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਕਿਰਤ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਮਲਕੁਲ ਮੌਤ— ਦੇਖੋ ਅਜਰਾਈਲ

ਮਲਾਰ

ਇਹ ਖਮਾਚ ਠਾਠ ਦਾ ਔੜਵ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਗਾ ਤੇ ਨੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਸਾ, ਰੇ, ਮਾ, ਪਾ, ਸ਼ੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤੇ ਸੁਰਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਸੋਰਠਿ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਲਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬਰਸਾਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ੨੭ਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਲਾਰ ਰਾਗੁ ਜੋ ਕਰਹਿ
ਤਿਨ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੮੫)

ਮਾਇਆ

ਭਗਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ 'ਮਾਇਆ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਇਆ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵੇਦਾਂਤ ਨੇ ਉਸ 'ਭਰਮ' ਜਾਂ 'ਅਵਿਦਿਆ' ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਅਨਿਰਵਚਨੀਯਾ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਛਲ, ਪ੍ਰਪੰਚ, ਨਾਗਨਿ ਜਾਂ ਠਗਉਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਜੀਵ, ਪਰਮ ਸੱਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਦ੍ਵੈਤਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਪਾਸੇ ਤੋਰ ਕੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਇਆ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਰਜ ਗੁਣ ਤਮ ਗੁਣ ਸਤ ਗੁਣ ਕਹੀਐ, ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਭ ਮਾਇਆ॥

(ਕੇਦਾਰਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੨੩)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਇਹ ਮਾਇਆ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਵਿਸਰੈ, ਮੋਹੁ ਉਪਜੈ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਲਾਇਆ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ ੩, ਪੰਨਾ ੯੨੧)

ਮਾਈ ਮਾਇਆ ਛਲੁ॥
ਤ੍ਰਿਣ ਕੀ ਅਗਨਿ ਮੇਘ ਕੀ ਛਾਇਆ, ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਹੜ ਕਾ ਜਲੁ॥

(ਟੋਡੀ ੫, ਪੰਨਾ ੭੧੭)

ਮਾਝ

ਸੰਪੂਰਣ ਜਾਤਿ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸਾ, ਸੰਵਾਦੀ ਰੇ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦੀ ਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੇ, ਮਾ, ਪਾ, ਤੇ ਧਾ ਸ਼ੁੱਧ ਲਗਦੇ ਅਤੇ ਨੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਕੋਮਲ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। 'ਸੁਰਤਾਲ ਸਮੂੰਹ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਰਠਿ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰੰਗ, ਧਨਾਸਰੀ ਤੇ ਨਟ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਰਾਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮਾਂਧਾਤਾ

ਇਖਸ਼ਵਾਕੁ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯੁਵਨਾਸ਼ਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਧਾਤਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੱਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਿਖੀਆਂ ਤੋਂ ਯੱਗ ਕਰਵਾਇਆ। ਰਿਖੀਆਂ ਯੱਗ-ਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜਲ ਘੜਾ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਔਲਾਦ ਲਈ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਯੁਵਨਾਸ਼ਵ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਇਹ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਰਾਜੇ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਕੌਣ ਪਿਲਾਵੇ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਵਧਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਾਂ ਧਾਤ੍ਰੀ' ਪਿਆ। ਇਸ ਰਾਜਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਤਪ-ਸਥਾਨ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਕਿਨਾਰੇ ਮਾਨਧਾਤਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਹੈ। ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ :—

ਮਾਂਧਾਤਾ ਗੁਣ ਰਵੈ ਜੇਨ ਚਕ੍ਰਵੈ ਕਹਾਇਓ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦)

ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ

ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਝੀਲ ਜੋ ਕਿ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ੫੦-੬੦ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਕੀਤੀ। ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਚਾਰ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਟ ਗਿਆ। ਇਹ ਚਾਰ ਝੀਲਾਂ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ—ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਰਣੋਦ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸ਼ਿਤੋਦ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਾਨਸਰੋਵਰ।

ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੰਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੋਤੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ' ਜਾਂ 'ਸਤਿਸੰਗ' ਨੂੰ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਸੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪਿੰਡਿ ਸੋ ਜਾਨੁ
ਮਾਨ ਸਰੋਵਰਿ ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੨)

ਮਾਰਕੰਡ

ਮ੍ਰਿਕੰਡੁ ਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਨਸਵਨੀ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਮਾਰਕੰਡੇਯ, ਅਜੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ੧੨ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵਧ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਲਕ ਨੇ ਤਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਕੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਰ ਪਾਇਆ। 'ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ' ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ

ਆਪਣੇ ਤਪ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਕੋਈ ਕੁਟੀਆ ਨ ਬਣਾਈ, ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਕੱਖ ਕਾਨੇ ਰੱਖਕੇ ਮੀਂਹਾਂ ਧੁੱਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਮਾਰਕੰਡੇ ਤੇ ਕੋ ਅਧਿਕਾਈ ਜਿਨਿ ਤ੍ਰਿਣ ਧਰਿ ਮੂੰਡ ਬਲਾਏ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੬੯੨)

ਮਾਰਫਤ

ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ-ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ—ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫ਼ਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ। ਸੋ ਮਾਰਫ਼ਤ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜਗਿਆਸੂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਹੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੋਧ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਸਰਾ ਸਰੀਅਤਿ ਲੇ ਕੰਮਾਵਹੁ॥
ਤਰੀਕਤਿ ਤਰਕ ਖੋਜਿ ਟੋਲਾਵਹੁ॥
ਮਾਰਫਤ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਲਾ॥
ਮਿਲਹੁ ਹਕੀਕਤਿ ਜਿਤੁ ਫਿਰਿ ਨ ਮਰਾ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਮਾਰਵਾੜ

ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਕਿ ਰੇਗਸਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ॥ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਰੇਤ-ਥਲ ਲਈ ਮਾਰਵਾੜ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮਰੂ ਥਲ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤਿ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ :—

ਮਾਰਵਾੜਿ ਜੈਸੇ ਨੀਰੁ ਬਾਲਹਾ ਬੇਲਿ ਬਾਲਹਾ ਕਰਹਲਾ॥
ਜਿਉ ਕੁਰੰਕ ਨਿਸਿ ਨਾਦੁ ਬਾਲਹਾ ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਵ ਪੰਨਾ ੬੯੩)

ਮਾਰੂ

ਇਹ ਖਾੜਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਰ ਬੜੀ ਸ਼ੋਕ-ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਗਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਧਾ ਹੈ॥ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾ, ਗਾ, ਧਾ, ਨੀ ਸ਼ੁੱਧ, ਰੇ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮਾ ਤੀਬਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਵੇਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਾਲਕੌਂਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ੨੧ਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ

ਇਹ ਮਾਰੂ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਰਾ ਤੇ ਸੰਵ੍ਵਾਦੀ ਧਾ ਹੈ, ਧਾ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਗਦੇ ਅਤੇ ਗਾ ਤੇ ਪਾ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਗਾ ਤੇ ਪਾ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤਵੇਤਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਰਠਿ ਤੇ ਗਉੜੀ ਮਿਲਕੇ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਦਿਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਲ ੧੪ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ।

ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ

ਕਿਸੇ ਰੇਗਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਪੈ ਕੇ ਰੇਤ-ਕਣ ਦੂਰੋਂ ਇਉਂ ਚਮਕਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਰਿਆ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਗ, ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਖਾਤਰ ਉਸ ਥਾਂ ਵਲ ਦੌੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੇਚਾਰੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚਮਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਇਸ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ 'ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਪਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ
ਯਹ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬਿਚਾਰਿ॥

(ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ੯, ਪੰਨਾ ੫੩੬)

ਮੁਸਲਮਾਨ

ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਭਾਵ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅੱਗੇ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਲਈ ਕਲਮਾ, ਨਿਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਜ਼ਕਾਤ ਅਤੇ ਹੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਲਮਾ- 'ਲਾਇੱਲਾਹ ਇਲਿੱਲਾਹੁ ਮੁਹੰਮਦ ਰੂਲਿੱਲਾਹ'—ਰੱਬ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸਦਾ ਰਸੂਲ ਹੈ—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਦੂਜੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਰੋਜ਼ਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰੋਜ਼ੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜ਼ਕਾਤ-ਧਰਮ ਅਰਥ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਕਮਾਈ ਦਾ ਚਾਲ੍ਹੀਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਕਾਤ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੱਜ-ਮੱਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਰਸੂਲ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰੀਅਤ-ਪ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਮਦ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ।

ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਮਿਹਰਿ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ, ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ, ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਮੁਸਲਾ

ਇਹ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਆਸਣ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਕਪੜੇ ਜਾਂ ਚਟਾਈ ਨੂੰ ਮੁਸੱਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸਵਾਸ਼ ਜਾਂ 'ਸਿਦਕ' ਹੀ ਸੱਚਾ ਮੁਸੱਲਾ ਹੈ :—

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮਸਲਾ, ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਸਚੁ ਨਿਵਾਜੁ ਯਕੀਨੁ ਮੁਸਲਾ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩)

ਮੁਕਤੀ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਮੁਕਤੀਆਂ

ਮੁਗ਼ਲ

ਤਾਤਾਰ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਜਾਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤੈਮੂਰ (੧੩੩੬-੧੪੦੫ ਈ.) ਤੇ ਬਾਬਰ (੧੪੮੩-੧੫੩੦ ਈ.) ਵਰਗੇ ਜੇਤੂ ਹੋਏ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਇਥੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ੧੩੯੮ ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲਾਮ ਮਚਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਤਕੜਾ ਦਬਦਬਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਆਖਰ ੧੫੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖਤ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਪਾਸ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਤੇ ਪਠਾਣ, ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਥੀ ਦਲ ਲੈ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ :—

ਮੁਗਲ ਪਠਾਣਾ ਭਈ ਲੜਾਈ, ਰਣ ਮਹਿ ਤੇਗ ਵਗਾਈ॥
ਓਨੀ ਤੁਪਕ ਤਾਣਿ ਚਲਾਈ, ਓਨੀ ਹਸਤਿ ਚਿੜਾਈ॥

(ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੧੮)

ਮੁੰਦਾਵਣੀ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ—ਮੁਦਾਵਣੀ ਤੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ। ਮੁਦਾਵਣੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮੁਦ' ਧਾਤੂ (ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨਾ) ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਬੁਝਾਰਤ ਜਾਂ ਪਹੇਲੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਦ "ਮੁੰਦਾਵਣੀ" ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਹ "ਮੁੰਦ" ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੋਹਰ ਛਾਪ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਇਹ ਕਾਇਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਥਾਲ ਪਰੋਸ ਕੇ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਦੋਖੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਜਾਂ ਵਾਧੂ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਮਿਲਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ, ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ, ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ॥

(ਮੁੰਦਾਵਣੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੪੨੯)

ਮੂਸਨ— ਦੇਖੋ ਸੰਮਨ

ਮੂਰਤਿ ਪੂਜਾ

ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰੀਗਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਦੇਹਧਾਰੀ ਸਰੂਪ 'ਮੂਰਤਿ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਰਨਾ 'ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ' ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲ ਸ਼ਾਇਦ, ਸਿਆਣੇ ਧਾਰਮਕ ਪੰਡਤਾਂ, ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨ ਲਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਰੀ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਤਾਂ ਜਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਬੁਤ-ਪ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਥਰ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੀ ਭੈੜੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਹਤ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਇਆ, ਇਹ ਇਕ ਦੁਖਦਾਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਬੇ-ਜਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਵਾਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਬਿਅਰਥ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ' ਨਾਰਦ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ :—

ਹਿੰਦੂ ਮੂਲੇ ਭੂਲੇ ਅਖੁਟੀ ਜਾਂਹੀ॥ ਨਾਰਦਿ ਕਹਿਆ ਸਿ ਪੂਜ ਕਰਾਂਹੀ॥
ਅੰਧੇ ਗੁੰਗੇ ਅੰਧ ਅੰਧਾਰੁ॥ ਪਾਥਰੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ॥

ਉਹਿ ਜਾ ਆਪਿ ਡੁਬੇ ਤੁਮ ਕਹਾ ਤਾਰਣਹਾਰੁ॥

(ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ੧, ਪੰਨਾ ੫੫੬)

ਪਾਖਾਨ ਗਢਿ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਕੀਨੀ, ਦੇ ਕੈ ਛਾਤੀ ਪਾਉ॥
ਜੇ ਇਹ ਮੂਰਤਿ ਸਾਚੀ ਹੈ, ਤਉ ਗੜ੍ਹਣਹਾਰੇ ਖਾਉ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੭੯)

ਮੇਰ— ਦੇਖੋ ਸੁਮੇਰ

ਮੋਹਨ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫੩੬ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਰਾਮ ਬਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਿਤਾਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੋਥੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਧੁਨਿ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਮੋਹਨ ਤੇਰੇ ਬਚਨ ਅਨੂਪ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ॥
ਮੋਹਨ ਤੂੰ ਮਾਨਹਿ ਏਕੁ ਜੀ, ਅਵਰੁ ਸਭ ਰਾਲੀ॥

(ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੪੮)

ਮੋਹਰੀ

ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫੩੯ ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤਾ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ੧੫੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਜਿ ਬੋਲਿਆ ਗੁਰਸਿਖਾ ਮੰਨਿ ਲਈ ਰਜਾਇ ਜੀਉ॥
ਮੋਹਰੀ ਪੁਤੁ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਇਆ ਰਾਮਦਾਸੈ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਸਦ, ਪੰਨਾ ੯੨੩-੨੪)

ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ— ਦੇਖੋ ਤੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ

(ਯ)

ਯਜੁਰ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ

ਯਾਦਵ (ਜਾਦਵ)

ਚੰਦ੍-ਬੰਸੀ ਯਦੁ ਰਾਜੇ ਦੀ ਔਲਾਦ 'ਯਾਦਵ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ॥ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇਸੇ ਯਾਦਵ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਥਰਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਆਰਕਾ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਣ ਤੇ ਫੁਟ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਦੁਰਬਾਸਾ ਸਿਉ ਕਰਤ ਠਗਉਰੀ ਜਾਦਵ ਏ ਫਲ ਪਾਏ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮਦੇਉ , ਪੰਨਾ ੬੯੩)

ਯਾਨੜੀਏ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ

ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਇਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਇ ਕਰੇਹਿ" ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ (ਪੰਨਾ ੭੨੨) ਘਰ ਤਿੰਨ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੋ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— "ਯਾਨੜੀਏ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ।" ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਇਹੋ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ "ਇਆਨੜੀਏ" ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਾਂਙ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਤੇ ਘਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ ਤੇ ਛੰਦ-ਚਾਲ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਇ ਕਰੇਹਿ॥

(ਤਿਲੰਗ, ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਮੈ ਮਨਿ ਤੇਰੀ ਟੇਕ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਮੈ ਮਨਿ ਤੇਰੀ ਟੇਕ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੫, ਪੰਨਾ ੮੦੨)

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਰ)

ਰਸ— ਦੇਖੋ ਖਟ ਰਸ

ਰਸੂਲ— ਦੇਖੋ ਪੈਗ਼ੰਬਰ

ਰਹਰਾਸਿ

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੰਧਿਆਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਰਹਰਾਸਿ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਿਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੀ 'ਗੋਰਖ ਰੌਰਾਸਿ' ਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਰਹਰਾਸਿ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਹੋ ਆਖਿਆ ਹੈ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬੰਦਨਾ ਉਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਰਹਰਾਸਿ ਹੈ।

ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਰਹਰਾਸਿ ਹਮਾਰੀ
ਸਾਚਾ ਅਪਰ ਅਪਾਰੋ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ' ਨੂੰ ਰਹਰਾਸਿ ਆਖਿਆ ਹੈ :—

ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਾਨ ਸਖਾਈ
ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਹਮਰੀ ਰਹਰਾਸਿ॥

(ਗੂਜਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੪੯੨)

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵੀ 'ਰਹਰਾਸਿ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ 'ਰਾਹਿਰਾਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿੱਧ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਰਹਾਉ

'ਰਹਾਉ' ਦਾ ਭਾਵ ਟੇਕ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਾਈ ਦੀ ਤੁਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ 'ਰਹਾਉ' ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਇਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤ ਤੇ 'ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ

ਮੰਤਵ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਧਾਰਨਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਸਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੧੭੫ ਪੰਨੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ :—

ਕਿਨ ਬਿਧਿ ਕੁਸਲੁ ਹੋਤ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥ ਕਿਉ ਪਾਈਐ ਹਰਿ ਰਾਮ ਸਹਾਈ॥

ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ 'ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ' ਦੀ ਤੁਕ ਇਉਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :—

ਇਨਿ ਬਿਧਿ ਕੁਸਲ ਹੋਤ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥ ਇਉ ਪਾਈਐ ਹਰਿ ਰਾਮ ਸਹਾਈ॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ੫, ਪੰਨਾ ੧੭੫-੭੬)

ਰਹੋਏ ਕੇ ਛੰਤ ਕੈ ਘਰਿ

ਰਹੋਆ, ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਹੈ ਜੋ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੇਵ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਿਰਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਹੈ ਕੋਈ ਰਾਮ ਪਿਆਰੋ ਗਾਵੈ' ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ ੨੦੩)

ਰਕਤਬੀਜ

ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜੇ ਸੁੰਭ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਕਤਰੇ ਡਿੱਗਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਦੈਂਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਹੂ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਚੱਟੇ ਕਿ ਕੋਈ ਦੈਂਤ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਆਇਆ। ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇਹੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਹੈ :—

ਰਕਤਬੀਜੁ ਕਾਲੁ ਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥

(ਗਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਰਤਨ— ਦੇਖੋ ਚਉਦਹ ਰਤਨ

ਰਵਿਦਾਸ

ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਚਮਾਰ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਨਿਸਚਤ ਤਰੀਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਕਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਬੀਰ ਨਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਿਯਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤਮਾਲ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਮਹਾਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਝਾਲਾਂ ਰਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਲੀ ਸੀ; ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੪੯੨-੧੫੨੭ ਈ. ਅਨੁਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੪੦ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਲਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ
ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ॥

(ਗਉੜੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਰਾਸ ਮੰਡਲ

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਖੇਲ ਕ੍ਰੀੜਾ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ' ਤੇ ਇਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਭੂਮੀ ਨੂੰ 'ਰਾਸਮੰਡਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਡਾ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖੇਲ ਕ੍ਰੀੜਾ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ' ਕਰਨਾ ਇਕ 'ਉਘਾ ਧਰਮ-ਕਰਮ' ਬਣ ਗਿਆ। 'ਰਾਧਾ ਵੱਲਭੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ', ਵਾਲੇ 'ਕੁੰਜ ਕ੍ਰੀੜਾ' ਤੇ 'ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਰਸ' ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਬਾਦ ਇਸ ਪੜਦੇ ਹੇਠ ਬੜੇ ਕੁਕਰਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕੇਤੀਆ ਕੰਨ ਕਹਾਣੀਆ, ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ॥
ਕੇਤੇ ਨਚਹਿ ਮੰਗਤੇ ਗਿੜਿ ਮੁੜਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ॥
ਬਾਜਾਰੀ ਬਾਜਾਰ ਮਹਿ ਆਇ ਕਢਹਿ ਬਾਜਾਰ॥
ਗਾਵਹਿ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆ, ਬੋਲਹਿ ਆਲ ਪਤਾਲ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੪)

ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੀ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਘੜੀਆ ਸਭੇ ਗੋਪੀਆ, ਪਹਰ ਕੰਨ ਗੋਪਾਲੁ॥
ਗਹਣੇ ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ, ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਅਵਤਾਰ
ਸਗਲੀ ਧਰਤੀ ਮਾਲ ਧਨੁ, ਵਰਤਣਿ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਰਾਸ ਮੰਡਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਰਾਸਿ ਮੰਡਲੁ ਕੀਨੋ ਆਖਾਰਾ
ਸਗਲੋ ਸਾਜਿ ਰਖਿਓ ਪਾਸਾਰਾ॥

(ਸੂਹੀ ੫, ੭੪੯)

ਰਾਗ

ਸੁਰ ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਧੁਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਵਾਲੇ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ-ਸਾ, ਰੇ, ਗਾ, ਮਾ, ਪਾ, ਧਾ, ਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਵਧਾ ਘਟਾ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਲੱਗਣ ਉਹ ਔੜਵ, ਜਿਸਨੂੰ ਛੇ ਲੱਗਣ ਖਾੜਵ ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਸੱਤ ਲੱਗਣ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਗ ਛੇ ਹਨ :—

ਸਿਰੀ, ਭੈਰਉ, ਦੀਪਕ, ਮਾਲਕੌਂਸ, ਹਿੰਡੋਲ ਤੇ ਮੇਘ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਤਮਾਮ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਤੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਜਨ ਤੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਬਾਣੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ :—

ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ, ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਣ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ।

ਗੁਰੂਆਂ, ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਜਸ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ੫, ਪੰਨਾ ੯੫੮)

ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ, ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੫, ਪੰਨਾ ੮੨੧)

ਰਾਮਕਲੀ

ਇਹ ਭੈਰਵ ਠਾਠ ਦਾ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਧਾ ਤੇ ਰੇ ਸੰਵਾਦੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ ਸਮੇਂ ਮਾ ਅਤੇ ਨੀ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਰੇ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹਰ ਦਿਨ-ਚੜ੍ਹੇ ਤੱਕ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਜੋਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਜੋਗਮਤ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਘੂ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਤੇ ਮਾਤਾ ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਜੇਠੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਜਿਨਾਂ ਉਚ ਆਚਾਰ ਤੇ ਉਚ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਣ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ 'ਮਰਯਾਦਾ-ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਆਪ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਵਾਸਦੇਵ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂਗ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖ ਕੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧੇ ਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਪੁੰਨ ਬਣੇ। ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਧਨੁਖ ਤੋੜ ਕੇ ਮਿਥਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਵਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਜਦ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਤ੍ਰੇਈ ਮਾਂ ਕੈਕਈ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਸ਼ਰਥ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਬਚਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ੧੪ ਸਾਲ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਨਵਾਸ ਸਮੇਂ ਰਾਵਣ ਦੀ ਭੈਣ ਸਰੂਪਨਖਾ ਨਾਲ ਲਛਮਣ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਵਣ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਮ, ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਤੇ ਵਿਭੀਖਨ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਜਿੱਤ ਉਪਰੰਤ ਲਛਮਣ ਤੇ ਸੀਤਾ ਸਮੇਤ ਵਾਪਿਸ ਅਜੁਧਿਆ ਆਏ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕਲਮਬਧ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਬਨਵਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਰੋਵੈ ਰਾਮੁ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ॥
ਸੀਤਾ ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ॥

(ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੫੩)

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਮਕਥਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਪਾਂਡੇ ਤੁਮਰਾ ਰਾਮਚੰਦੁ ਸੋ ਭੀ ਆਵਤੁ ਦੇਖਿਆ ਥਾ॥
ਰਾਵਨ ਸੇਤੀ ਸਰਬਰ ਹੋਈ, ਘਰ ਕੀ ਜੋਇ ਗਵਾਈ ਥੀ॥

(ਗੋਂਡ ਨਾਮਦੇਵ, ਪੰਨਾ ੮੭੫)

ਰਾਮਦਾਸ (ਗੁਰੂ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਹਰਿਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਦਯਾ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੨੪ ਸਤੰਬਰ ੧੫੩੪ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਜੇਠਾ ਸੀ। ਜੇਠਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਤੀਸਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਭਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਜੇਠੇ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਲੋਕ-ਲਾਜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਕਾਰ ਨ ਛੱਡੀ ਸਗੋਂ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਕਠਿਨ ਸੇਵਾ ਪੂਰੇ ਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਵਾਈਆਂ ਰਾਮਾ ਤੇ ਜੇਠਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ

ਪੁੱਤਰਾਂ ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਉਪਰੰਤ, ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ੧ ਸਤੰਬਰ ੧੫੭੪ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਨੇ ੧੫੭੭ ਈ. ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ' ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਦੇ ੫੨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁਨਰ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ-ਗੱਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ-ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ, ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਅਰਜਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪ ੧ ਸਤੰਬਰ ੧੫੮੧ ਈ. ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੇਦਾਰਾ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ੨੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੁ ਜਿਨਿ ਸਿਰਿਆ ਤਿਨੈ ਸਵਾਰਿਆ॥

(ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੬੮)

ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ' ਸੀ ਜੋ ੧੫੭੭ ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ' ਰੱਖਿਆ॥ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਨੌਆਬਾਦੀ ਚੰਗੀ ਚੋਖੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਵਸਦੀ ਸਘਨ ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ॥
ਹਰਿ ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਕਸਮਲ ਜਾਹਿ, ਨਾਇਐ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰ॥

(ਫੁਨਹੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੨)

ਰਾਮਦਾਸੀ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ 'ਰਾਮਦਾਸੀ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰ ਭਗਉਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਇਹ ਕੰਮ ਉਤਨਾ ਧਰਮ-ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਖਾਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਘੂੰਘਰ ਬਾਧਿ ਭਏ ਰਾਮਦਾਸਾ, ਰੋਟੀਅਨ ਕੇ ਓਪਾਵਾ॥
ਬਰਤ ਨੇਮ ਕਰਮ ਖਟ ਕੀਨੇ, ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਦਿਖਾਵਾ॥
ਗੀਤ ਨਾਦ ਮੁਖਿ ਰਾਗ ਅਲਾਪੇ, ਮਨਿ ਨਹੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗਾਵਾ॥

(ਮਾਰੂ ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੩)

ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਬੈਸਨੋ ਰਾਮਦਾਸ॥
ਮਿਤਿ ਨਾਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਅਬਿਨਾਸ॥

(ਗੋਂਡ ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੭)

ਰਾਮਾਨੰਦ

ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (੧੩੬੬-੧੪੬੭ ਈ.) ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕਰਤਾ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਅਚਾਰਯ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਾਸੀ ਰਾਮਾਨੁਜ (੧੦੧੭-੧੧੩੭ ਈ.) ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਪ ਰਾਘਵਾਚਾਰਯ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ' ਦਾ ਆਪ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਤੇ 'ਰਾਮਭਗਤੀ' ਦੇ ਤਾਂ ਅਚਾਰਯ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਗਏ। ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਤੇ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਦੇ ਜਨਮੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਮੈਕਾਲਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਮੇਲ ਕੋਟਾ ਨਗਰ ਦੇ ਜਾਏ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਾਨਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਭ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮਠ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੰਚਗੰਗਾ ਘਾਟ ਤੇ ਸੀ ਬਾਹਰ ਵੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ, ਸੈਣ, ਧੰਨਾ, ਪੀਪਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਭਾਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤਮਾਲ ਵਿਚ ੧੨ ਚੇਲੇ ਗਿਣੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਸੌ ਤੱਕ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਅਨੁਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦੀ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਲਾਇਆ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸਨ, ਆਪ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤਾਂਬੁਜ ਭਾਸਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਰਚਨ ਪੱਧਤੀ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਪਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਬਦ, ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਰਮਤ ਬ੍ਰਹਮ॥
ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਾਟੈ ਕੋਟਿ ਕਰਮ॥

(ਬਸੰਤ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਪੰਨਾ ੧੧੯੫)

ਰਾਵਣ

ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਜੋਧਾ ਰਾਵਣ, ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਪੁਲਸਤਯ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਤੇ ਮਾਤਾ ਨਿਕਸਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਸਿਰ ਸਨ ਤੇ ਵੀਹ ਬਾਂਹਵਾਂ, ਕੱਦ ਪਹਾੜ ਵਰਗਾ ਲੰਮਾ, ਅੱਖਾਂ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਬੱਦਲ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਨਾ ਬਲੀ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਸਦਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਕੇ ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ

ਕਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਨ, ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ, ਰਸੋਈਏ ਦਾ, ਵਰੁਣ ਮਾਸ਼ਕੀ ਦਾ, ਵਾਯੂ ਬੁਹਾਰੀ ਦੇਣ ਤੇ ਕੁਬੇਰ ਧਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੇਘਨਾਦ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਵਣ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿੰਪੁਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਕਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਕਾਰਣ ਰਾਵਣ ਗਰਬ ਨਾਲ ਚੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਤਵੰਤੀ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮੰਦੋਦਰੀ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਸੁਗ੍ਰੀਵ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਲੰਕਾ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅੰਤ ਅਜਿਤ ਤੇ ਅਮਰ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਗਨਿ ਬਾਣ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਲੰਕਾ ਸਾ ਕੋਟੁ ਸਮੁੰਦ ਸੀ ਖਾਈ॥ ਤਿਹ ਰਾਵਨ ਘਰਿ ਖਬਰਿ ਨ ਪਾਈ॥
ਇਕੁ ਲਖੁ ਪੂਤ ਸਵਾ ਲਖੁ ਨਾਤੀ॥ ਤਿਹ ਰਾਵਨ ਘਰ ਦੀਆ ਨ ਬਾਤੀ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੮੧)

ਰਿਖਿ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹਨ—ऋषि ਤੇ ऋक्ष ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਰਥ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਰਥ ਚਮਕਦੀ ਚੋਟੀ ਵਾਲਾ ਸਤਾਰਾ ਹੈ। ਸ਼ਤ-ਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ—ਕਸ਼ਯਪ, ਅਤ੍ਰਿ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ, ਗੌਤਮ: ਜਮਦਗਨਿ ਤੇ ਭਰਦਵਾਜ, ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ-ਮਰੀਚਿ, ਅਤ੍ਰਿ, ਪੁਲਹ, ਪੁਲਸਤਯ, ਕ੍ਰਤੁ, ਅੰਗਿਰਾ ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮਰ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਤ ਸਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਜਿਸਹਿ ਧਰਿਉ ਧਰਤਿ ਅਰੁ ਵਿਉਮੁ ਅਰੁ ਪਵਣੁ ਤੇ ਨੀਰ ਸਰ
ਅਵਰ ਅਨਲ ਅਨਾਦਿ ਕੀਅਉ ॥
ਸਸਿ ਰਿਖਿ ਨਿਸਿ ਸੂਰ ਦਿਨਿ ਸੈਲ ਤਰੂਅ ਫਲ ਫੁਲ ਦੀਅਉ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲਾ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੯)

ਵੈਸੇ ਰਿਖਿ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਿ ਪਦ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਰਿਖਿ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਿਗ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ

ਰੁਕਮਾਂਗਦ

ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਇਕ ਧਰਮੀ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮੋਹਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਤੇ ਧਰਮਾਂਗਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ ਲਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਫੁੱਲ

ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਅਪੱਛਰਾਂ ਫੁੱਲ ਤੋੜਦੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈ ਤੇ ਉੱਡ ਕੇ ਸੁਰਗ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ ਰਖੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਰਾਜੇ ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਨੇ ਇਕ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਸੌ ਵਰਤ ਰਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਅਪੱਛਰਾ ਤੇ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਕਰਤੂਤਿ, ਰਾਮ ਜੰਪਹੁ ਨਿਤ ਭਾਈ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੪)

ਰੁਤੀ

ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਜ਼ਜਬਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ 'ਰਿਤੂ ਸੰਹਾਰ' ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹਰੇਕ ਰੁੱਤ ਦੋ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੈ।

੧. ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ — ਬਸੰਤ।
੨. ਜੇਠ ਹਾੜ — ਗ੍ਰੀਖਮ।
੩. ਸੌਣ ਭਾਦੋਂ — ਪਾਵਸ (ਬਰਖਾ)
੪. ਅੱਸੂ ਕੱਤਕ— ਸਰਦ
੫. ਮੱਘਰ ਪੋਹ — ਹੇਮੰਤ
੬. ਮਾਘ ਫੱਗਣ — ਸ਼ਿਸ਼ਰ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਰੁਤੀ' ਬਾਣੀ, ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ੬੨੭ ਪੰਨੇ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਪਲ-ਪਲ ਬਦਲਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨੁਹਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਰੁਤਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੇਮੰਤ ਪੰਜਵੇਂ ਥਾਂ ਰੱਖੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਖਰੀ ਰੁੱਤ ਅਰਥਾਤ ਛੇਵੀਂ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਰੁਤੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ 'ਬਾਰਾਂਮਾਹ' ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬੇਅੰਦਾਜ਼ ਲਿਖੇ ਗਏ। (ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ)

ਰੁਦ੍ਰ— ਦੇਖੋ ਸ਼ਿਵ

ਰੇਚਕ— ਦੇਖੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੋਗੀ

ਰੋਜ਼ੇ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਬਰਤ, ਰੋਜ਼ੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਖਣਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੋਜ਼ੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਮੂਸਾ ਦੇ ਫਰਾਊਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੇ

ਦਿਨ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਾਉਂਦੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਅਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। 'ਮਿਸ਼ਕਾਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ ਕਿ ਰਮਜ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਪਾ ਕੇ ਕੈਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਾਪ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੱਕੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਅਸੂਰੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਮਦੀਨੇ ਵਿਖੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਤੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਤੂਅਲਗ਼ੈਬ ਵਿਚ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਚੌਦਾਂ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਬਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਰੋਜ਼ੇ ਦਾ ਫਲ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਦੀ ਇਬਾਦਤ, ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀ, ਤੀਜੇ ਦੀ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਈਦੁਲਫਿਤਰ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣਾ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਹੈ। ਹਫਤੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੋਮ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ। ਤੇ ਸ਼ਅਬਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਖਾਣਾ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਨਿੱਤ ਬ੍ਰਤ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ੭੬੬)

ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਤਿੰਨ ਰੋਜ਼ੇ–ਤੇਰਾਂ, ਚੌਦਾਂ ਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਉੱਜਲ ਚਿੱਟਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਬਿਅਰਥ ਹੈ ਜੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :—

ਰੋਜਾ ਬਾਗ ਨਿਵਾਜ ਕਤੇਬ ਵਿਣੁ ਬੁਝੇ ਸਭ ਜਾਸੀ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦)

ਰੋਜਾ ਧਰੈ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ, ਕਲਮਾ ਭਿਸਤਿ ਨ ਹੋਈ॥

(ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੮੦)

(ਲ)

ਲਹਣਾ— ਦੇਖੋ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ

ਲਛਮਣ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਤੇ ਰਾਣੀ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। 'ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਭ੍ਰਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਨਾਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਦੀ ਦਿਲ ਮਨ ਲਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਦੀ ਭੈਣ ਸਰੂਪਲ਼ਖਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਲਛਮਣ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨੱਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸਨੇ ਮੂਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਬਰਛੀ ਲੱਗਣ ਕਾਰਣ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਹਨੂਮਾਨ ਵਲੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਰਾਜ਼ੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਔਧ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਲ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦੁਰਬਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਰਾਪ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਲਛਮਣ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦਾ ਫ਼ਲ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਭਾਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਆਚਰਣਕ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਛੇ ਜਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਲਛਮਣ ਉਰਮਿਲਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੇ ਚੰਦ੍ਰਕੇਤੂ ਤੇ ਅੰਗਦ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਸੀਤਾ ਲੈ ਗਇਆ ਦਹਸਿਰੋ, ਲਛਮਣੁ ਮੂਓ ਸਰਾਪਿ॥
ਨਾਨਕ ਕਰਤਾ ਕਰਣਹਾਰੁ, ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਿ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਲੱਛਮੀ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਨ ਸਮੇਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਚਾਰ ਭੁਜਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਲ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਸਰੀਰ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨਮੋਹਨ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ;

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼ੇਸਨਾਗ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਘੁਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਇਆ-ਪਰਾਇਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਂਜ ਲੱਛਮੀ ਧਨ ਸੰਪਦਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉੱਲੂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਬਣਕੇ ਅਵਤਰੇ ਤਾਂ ਲੱਛਮੀ ਸੀਤਾ ਬਣਕੇ ਜਨਮੀ, ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਣਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਹ ਰੁਕਮਣੀ ਬਣ ਕੇ ਆਈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਨਾਮਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਦਿਗ ਦਿਸੈ ਸਰਾਇਚਾ ਬੈਕੁੰਠ ਭਵਨ ਚਿਤ੍ਰਸਾਲਾ
ਸਪਤ ਲੋਕ ਸਾਮਾਨਿ ਪੂਰੀਅਲੇ॥
ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਲਛਿਮੀ ਕੁਆਰੀ
ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੀਵੜੇ ਕਉਤਕੁ ਕਾਲੁ ਬਪੁੜਾ ਕੋਟਵਾਲੁ ਸੁ ਕਰਾ ਸਿਰੀ॥
ਸੁ ਐਸਾ ਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਨਰਹਰੀ॥

(ਮਲਾਰ ਨਾਮਦੇਉ, ਪੰਨਾ ੧੨੯੨)

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਨੇ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਸਸੀਆ, ਧੇਨ, ਲਛਿਮੀ, ਕਲਪਤਰ
ਸਿਖਰਿ ਸੁਨਾਗਰ ਨਦੀਚੇ ਨਾਥੰ॥
ਕਰਮ ਕਰਿ ਖਾਰੁ ਮਫੀਟਸ਼ਿਰੀ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਪੰਨਾ ੬੯੫)

ਲਾਹੌਰ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਜੋ ਕਿ ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਚਿਰ ਤੱਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਲਵ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਨਾਮ 'ਲਵਪੁਰ' ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਬਲ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ੧੫੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ ਗਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਰਦਨਾਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ :—

ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਜਹਰੁ ਕਹਰੁ ਸਵਾ ਪਹਰੁ॥

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕੀ ਤਾਂ ਫੁਰਮਾਇਆ; ਕਿ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਤਾਂ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ

ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਘਰ ਹੈ :—

ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ–ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੁ–ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰੁ

(ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੩, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਕਈ ਇੱਥੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਇਹ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਲਾਲੋ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਕਿ ਜਾਤੀ ਦਾ ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਗਰ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ 'ਸਤਿ ਕਰਤਾਰ' ਦੇ ਭਜਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ੧੫੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਕਤਲਾਮ ਹੋਈ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬੇਗੁਨਾਹ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਪਾਸ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ :—

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥
ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ, ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥

(ਤਿਲੰਗ ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੨)

ਲੋਹਾਰੀਪਾ

ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਮ ਲੁਈਪਾ ਜਾਂ ਲੁਇਪਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ ਇਹੋ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਸਿਧ ਵੀ ਸੀ, ਕਈ ਇਸਨੂੰ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਵਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਲੁਇਪਾ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ, ਹੋਰ ਸਿੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਬਨਵਾਸ ਲੈਣਾ, ਮਾਮੂਲੀ ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ—ਇਹ ਜੋਗ ਜੁਗਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਵੀ ਸਮਝਾਈ ਸੀ :—

ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਰਹਹਿ ਨਿਰਾਲੇ, ਰੂਖਿ ਬਿਰਖਿ ਉਦਿਆਨੇ॥
ਕੰਦ ਮੂਲੁ ਅਹਾਰੋ ਖਾਈਐ, ਅਉਧੂ ਬੋਲੈ ਗਿਆਨੇ॥
ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ ਸੁਖੁ ਫਲੁ ਪਾਈਐ, ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ ਕਾਈ॥

ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਬੋਲੈ, ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ॥ ੭॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮-੩੯)

ਲੰਕਾ

ਰਾਵਣ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲੰਕਾ, ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵਣ ਉੱਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਕੇ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਲੰਕਾ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਸੀ; ਪਿਛੋਂ ਰਾਵਣ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਕੁਬੇਰ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆਂਦਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਹਲ ਸਨ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਈ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖਾਈਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਰਾਵਣ ਦੇ ਗਰਵ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਵਿਉਹਾਰ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੋਨੇ ਦੀ ਲੰਕਾ ਅੰਤ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਲੰਕਾ, ਹਿੰਦ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੋਲੰਬੂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਮ ਰਾਵਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗ ਵਿਚ।

ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

ਲੰਕਾ ਗਢੁ ਸੋਨੇ ਕਾ ਭਇਆ॥
ਮੂਰਖੁ ਰਾਵਨੁ ਕਿਆ ਲੇ ਗਇਆ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੧੫੮)

(ਵ)

ਵਡਹੰਸ

ਇਹ ਖਮਾਚ ਠਾਠ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਪਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੀ ਦੋਵੇਂ —ਕੋਮਲ ਤੇ ਤੀਬਰ ਲੱਗਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਠਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ।

ਵਣਜਾਰਾ

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਦ ਵਪਾਰੀ ਵਣਜਾਰੇ, ਸੌਦਾ ਲੱਦ ਕੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰਜ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਵਣਜਾਰਾ' ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 'ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ' ਦਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਰਣ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵਰਣ

ਵਰਤ

ਵਰਤ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਣ' ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਤਨੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਖਾਵਾਂ ਪੀਵਾਂਗਾ, 'ਵਰਤ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸੰਜਮ ਸਿਹਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਵੰਦ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਬਸ ਹੋ ਕੇ ਅੰਨ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਵਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਕੋਈ ਤਿਥੀ ਜਾਂ ਮਹੀਨਾ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੇਵਗਿਰੀ ਦੇ ਯਾਦਵ ਰਾਜਾ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੇਮਾੜ ਪੰਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚਤਰ ਵਰਗ ਚਿੰਤਾਮਣਿ', ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਸਚਾਈ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਨਿਤ-ਨਿਤ ਅਜੇਹੇ ਵਰਤ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ੪੦ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ੩੦ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤ ਰੀਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵੈਸੇ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼, ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਸੱਚਾ ਵਰਤ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਨਉਮੀ ਨੇਮੁ ਸਚੁ ਜੇ ਕਰੈ॥ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਚਰੈ॥
ਦਸਮੀ ਦਸੇ ਦੁਆਰ ਜੇ ਠਾਕੈ, ਏਕਾਦਸੀ ਏਕੁ ਕਰਿ ਜਾਣੈ॥
ਦੁਆਦਸੀ ਪੰਚ ਵਸਗਤਿ ਕਰਿ ਰਾਖੈ॥
ਤਉ ਨਾਨਕ ਮਨੁ ਮਾਨੈ॥
ਐਸਾ ਵਰਤੁ ਰਹੀਜੈ ਪਾਡੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੁ ਸਿਖ ਕਿਆ ਦੀਜੈ॥

(ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੩, ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :—

ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ॥
ਤਿਸ ਸੇਵੀ ਜੋ ਰਖੈ ਨਿਦਾਨਾ॥

(ਭੈਰਉ ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੩੫)

(ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਏਕਾਦਸੀ)

ਵਾਹਗੁਰੂ

ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ—ਵਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ। ਵਾਹ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ' ਗਿਆਨ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਹਗੁਰੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵਾਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆਂ ਇਉਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਾਹ-ਗੁਰੂ, ਵਾਹ-ਗੁਰੂ (ਧੰਨ ਗੁਰੂ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਕੇ ਸਮਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੱਟਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਕੀਆ ਖੇਲੁ ਬਡ ਮੇਲੁ ਤਮਾਸਾ ਵਾਹਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਸਭ ਰਚਨਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਜਾਂ

ਸੇਵਕ ਕੈ ਭਰਪੂਰ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਵਾਹਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਸਭੁ ਸਦਕਾ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੩)

ਵਾਰ

ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਜੁੱਧ ਕਥਾ ਜਾਂ ਜੰਗੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਉੜੀ, ਵਾਰ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਚਰਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੁੱਧ-ਕਥਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ, ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਉੜੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਤੇ ਜੁੱਧ-ਕਥਾ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਰ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਲੋਕ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਿਸਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਪੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਹਨ।੨੦ ਵਾਰਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਤੇ ਦੋ ਕੇਵਲ ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ—ਵਾਰ ਬਸੰਤ ਕੀ ਕਿਰਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ-ਕਿਰਤ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਤੋਲ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧੁਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਵਾਰ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ')

ਵਾਰ ਸਤ

ਵਾਰ ਸਤ ਜਾਂ 'ਸਤਵਾਰਾ' ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ 'ਵਾਰ ਸਤ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਦਿਨ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਤੇ ਕਈ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ-ਯੋਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮੰਗਲ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਈਸਾਈ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾੜਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਇਹੋ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਹਰ ਦਿਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ 'ਵਾਰ' ਦੇ ੮ ਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 'ਵਾਰ ਸਤ' ਦੇ ੧੦। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਿਨ, ਮਹੀਨੇ, ਰੁਤਾਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਪਰਮਸੱਤ ਹੀ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਹੈ।

ਪੰਦ੍ਰਹ ਥਿਤੀ ਤੈ ਸਤ ਵਾਰ॥
ਮਾਹਾ ਰੁਤੀ ਆਵਹਿ ਵਾਰ-ਵਾਰ॥
ਦਿਨ ਸੁ ਰੈਣਿ ਤਿਵੈ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਆਵਾਗਉਣੁ ਕੀਆ ਕਰਤਾਰਿ॥

(ਬਿਲਾਵਲ ੩, ਪੰਨਾ ੮੪੨)

ਵਿਆਕਰਣ

ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੇ ਨੇਮ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ 'ਵਿਆਕਰਣ' ਹੈ। ਇਹ ਨੇਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੇਵਲ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ 'ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਰਚੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਾਣਨੀ ਦਾ "ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਈ" ਇਕ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਐਂਦ੍ਰ, ਚਾਂਦ੍ਰ, ਕਾਸ਼ਕ੍ਰਿਤਸਨ, ਕੌਮਾਰ, ਆਪਿਸ਼ਲਿ, ਸਾਕਟਾਯਨ, ਪਾਣਿਨੀਯ, ਆਮਰ, ਜੈਨੇਂਦ੍ਰ ਨੌ ਵਿਆਕਰਣ ਮੁੱਖ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਇਸ, ਵਿਆਕਰਣ-ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ :—

ਪੁਸਤਕ ਪਾਠ ਵਿਆਕਰਣ ਵਖਾਣੈ, ਸੰਧਿਆ ਕਰਮ ਤਿਕਾਲ ਕਰੈ॥
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਉਰਝਿ ਮਰੈ॥

(ਭੈਰਉ ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੨੭)

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ 'ਨਵ' ਕਹਿ ਕੇ ਨੌ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਪੰਡਿਤ ਐਸਾ ਨਿਸਚਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀਦਾਇਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਨਵ ਛਿਅ ਖਟੁ ਬੋਲਹਿ ਮੁਖ ਆਗਰ
ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਇਵ ਨ ਪਤੀਨੇ॥

(ਧਨਾਸਰੀ ੪, ਪੰਨਾ ੬੬੮)

ਵਿਸ਼ਨੂੰ

ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਇਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੱਛਮੀ ਇਸ ਦੇ ਚਰਨ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟੇ ਕੰਵਲ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਭੁਜਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ, ਗਦਾ ਤੇ ਪਦਮ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ 'ਬੈਕੁੰਠ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ-ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਆਪ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਛ, ਕੱਛ, ਬਰਾਹ, ਨਰ-ਸਿੰਘ, ਪਰਸੁਰਾਮ, ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰ ਇਸ ਨੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ। ਸੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੂਪ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੇ ਖਿਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਸਿਧ ਮੁਨਿ ਇੰਦ੍ਰਾ, ਕੈ ਦਰਿ ਸਰਨਿ ਪਰਉ॥

(ਕਲਿਆਨ ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੨੨)

ਵੇਦ— ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਵੇਦ

ਵੈਸ਼ਣਵ

ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰ ਮਾਲਾ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਜੀਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ, ਯੱਗ ਹੋਮ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਅਹਿੰਸਾ' ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ

ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਪੂਜਜ ਇਸ਼ਟ-ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵ ਬਣੇ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ "ਵੈਸ਼ਣਵ" ਕਹਿਲਾਏ। ਭਾਵੇਂ ਬੋਧੀ ਜੈਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸੇ ਲਈ ਮੰਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਫਿਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਏ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ-ਰਾਮਾਨੁਜ, ਨਿੰਬਾਰਕ, ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ ਤੇ ਵੱਲਭਾਚਾਰਯ ਆਦਿ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਜਨੀਕ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ੨੪ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਤੇ ਇਹ ਪੂਜਾ ਵੀ ਸਖੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਇਸੇ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਣਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸਭੇ ਮਾਨਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਹਰਲੀ ਰਹਿਤ ਵਜੋਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਾਧੂ-ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ, ਗਲ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਸੰਖ ਚੱਕ੍ਰ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਡੰਬਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਕਬੀਰ ਬੈਸਨੋ ਹੂਆ ਤ ਕਿਆ ਭਇਆ, ਮਾਲਾ ਮੇਲੀਂ ਚਾਰਿ॥
ਬਾਹਰਿ ਕੰਚਨੁ ਬਾਰਹਾ, ਭੀਤਰਿ ਭਰੀ ਭੰਗਾਰ॥

(ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੨)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੈਸਨੋ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ ਤੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਵਿਚਰੇ, ਉਹੋ ਸੱਚਾ ਬੈਸਨੋ ਹੈ :—

ਬੈਸਨੋ ਸੋ ਜਿਸੁ ਊਪਰਿ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ॥ ਬਿਸਨ ਕੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੋਇ ਭਿੰਨ॥
ਕਰਮ ਕਰਤ ਹੋਵੈ ਨਿਹਕਰਮ॥ ਤਿਸੁ ਬੈਸਨੋ ਕਾ ਨਿਰਮਲ ਧਰਮ॥
ਕਾਹੂ ਫਲ ਕੀ ਇਛਾ ਨਹੀ ਬਾਛੈ॥ ਕੇਵਲ ਭਗਤਿ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗਿ ਰਾਚੈ॥
ਮਨ ਤਨ ਅੰਤਰਿ ਸਿਮਰਨ ਗੋਪਾਲ॥ ਸਭ ਊਪਰਿ ਹੋਵਤ ਕਿਰਪਾਲ॥
ਆਪਿ ਦ੍ਰਿੜੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ॥ ਨਾਨਕ ਓਹੁ ਬੈਸਨੋ ਪਰਮ ਗਤਿ ਪਾਵੈ॥

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੪)